

પ્રભાષંધુ

ના
ગ્રાહકોને

૧૯૨૬

ની
સાલની
ભેટ

સવિતાનું
સાવિત્રીવ્રત

પ્રભાષંધુ ઑફીસ
ખાડીઆ, અમદાવાદ

નમુનો વાપરી ખાતરી કરો.

શારીરીક નબળાઈથી પીડાતા સ્ત્રી યા પુરુષો

જેઓને પહેલાં જે ઉમર અને
જુસ્સો ધરાવતા હતા તે કમી થતો
મન્ય છે એમ લાગતું હોય, જેઓને
રાત્રે નિદ્રા ન આવતાં વિચારો જ
આવ્યા કરતા હોય, સવારે ખીછાના-
માંથી ઉઠતાં થાક અને નબળાઈ માલમ
પડતા હોય, ભુખ ન લાગતી હોય,
હાથપગમાં કળતર થયા કરતી હોય,

થોડુક કામ કરવાથી થાકી ગયા જેવું લાગતું હોય, યાદદાસ્ત શક્તિ
મદ થતી જતી હોય, ધાતુના જવાથી અથવા ગમે તે કારણથી શક્તિ
ઘટતી જતી લાગતો હોય, જેઓ અધકોશ, અજીરણથી પીડાતા હોય,
જેઓ આ એક અથવા વધુ દરદોથી પીડાતા હોય અને બીજી
દવાઓથી ફાયદો ન મળ્યો હોય તો આજે જ

પ્રો. જેમ્સની વીજળીક શક્તિની ગોળીઓ

તો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કરો. તે તમારામાં ધરી ગયેલી જીવનશક્તિ
પુરતા જથ્થામાં ઉત્પન્ન કરી ઉપર જણાવેલાં એક યા વધુ દરદોને
દુર કરી શરીરના આખા સાંચાકામને અરામર ઉમગી હાલતમાં મુકી
આપશે. હજારો લોકોએ આ ગોળીઓ વાપરી પુરતો સતોષ જાહેર
કર્યો છે, તેમ તમે પણ ફાયદો મેળવી શકશો.

ફ્રીમત* ૪૦ ગોળીની ૧ શીશીના રૂ. ૨-૦-૦

વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૬-૦ જુદા થશે.

બે દોવસ ચાલે તેવી નમુનાની શીશી ૧ ના રૂ. ૦-૪-૦.

ધી એન્ડ્રો ઇન્ડિયન ડ્રુગ એન્ડ કેમીકલ કું.

નં. ૨૮૫, જુમા મસ્જિદ, મુંબઈ નં. ૧.

માથાના દુખાવા તથા 'વા' ના દરદો ઉપર

રામબાણુ મલમ

કેપીટો બામ (રજીસ્ટર્ડ)

અરમી અથવા શરદીથી થતો માથાનો દુખાવો, શરદી, સળેખમ, નસોનું જકડાઈ જવું, વાથી કમરનું રહી જવું વગેરે દરદો ઉપર કેપીટો બામ મસળવાથી જલદી આરામ થાય છે કી. એક શીશીના રૂ. ૦-૮-૦ ની. પી ખર્ચ ૦-૫-૦ જુદો

માથાનો દુખાવો આધાશીશી ઉપર

ટ્રેઝો ટેબલેટસ

અજરણુ અથવા કાઠાના ખગાડાથી જ્યારે માથાનો દુખાવો થઈ આવે છે ત્યારે ફક્ત ટ્રેઝોની એક ટીકડી પાણી સાથે ખાઈ જવાથી દુખાવો પાંચ મીનાટમાં નરમ પડી જાય છે કી ૨૦ ટીકડીની એક ખાટલીના રૂ. ૦-૧૨-૦ ની પી ખર્ચ જુદો

દરાજ ધાધરને માટે

કીશોલાઈન (રજીસ્ટર્ડ)

અકસીર મલમ છે. દરાજ અથવા ધાધર એપી દરદ જેવું છે. જે ભાગમાં આ દરદ થાય છે તે ઠંડાણે મીઠી ચળ આવ્યા કરે છે અને જેમ જેમ ખજવાળતા જઈએ તેમ તેમ તેના જતુઓ વધારે જગ્યામાં ફેલાતા જાય છે તેટલા માટે તરતજ બે દીવસ કીશોલાઈન મલમ લગાડવાથી દરદના જતુઓ મરી જાય છે અને દરદ આગળ વધતું અટકે છે કી બા. ૧ ના રૂ. ૦-૪-૦. ખર્ચ જુદો. ૧ ખાટલી મગવા નારે આઠ આનાની ટીપીટ મોકલવી. ખરીદતી વખતે કીશોલાઈન નામ વાંચીને ખાટલી લેજો.

સોલ એજન્ટ—

ધી એન્ડ્રો ઇન્ડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.,

ન. ૨૮૫ (પી) જુમામરજી, મુંબઈ નં. ૨.

સવિતાનું સાવિત્રીવ્રત.

[સુબોધક સાંસારિક નવલકથા]

પ્રયોજક

મણિલાલ જ્ઞાલાલ વ્યાસ

જમાલપુર, સાળવીની પોળ—અમદાવાદ.

કઈ સમસ્યાનું જીવું રોતું રહ્યું ઉર વાટી,
એવું નિરખતું બહાલા કેરો ધડી ગમને ચડી:
કઈ કઈ ત્યા પાસે આની તૃથા વહી વાહને,
સ્વર પાતું ઠગી હા ! હૈયાને અનેક ત્યા અહે.
ઉચ્છિન્ન સમયે સિદ્ધિ નિત્યે હશે થની કાર્યની,
પૂર્ણ સંતોષતા ના વિશ્વાસે રહી શકની કદી;
પ્રકૃતિ જનની પૂરે ઇચ્છા યદિ ઉર જન્મતાં,
અમર રસ તો ના એ ઉચ્ચે શકે વસી વિશ્વમાં.

“ શૈવલિની ”—મોટાદકર.

અમદાવાદ

ખાડિયા, જ્ઞાલાલની પોળમાં આવેલા “ પ્રભુભદ્ર પ્રિન્ડીય વર્ક્સ ” મંદિર
આમનનાં મોહનલાલ મોદીને છાપીને પ્રતિષ્ઠ કર્યું.

વિક્રમ સંવત ૧૯૮૨.
આટલિ ર લી.

દ. સ. ૧૯૨૬.
પ્રત ૩૪૦૦.

મણિલાલ જ્ઞાલાલ વ્યાસકૃત પુસ્તકો.

- ૧ સવિતાનુ સાવિત્રીવ્રત (સાંસારિક નવલકથા) રૂ. ૧-૪-૦
- ૨ કુમારી કામદક્ષી (સામાજિક નવલકથા) રૂ. ૧-૪-૦
- ૩ નવ-દપનીને શિખામણુ (આરોગ્યનો અથ. આવૃત્તિ ૪ થી) રૂ. ૨-૪-૦
- ૪ અલાકીદીનનો ઉદય (સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા) રૂ. ૩-૮-૦
- ૫ મહાકાળીનુ ખડ્ગ (ચમત્કારિક નવલકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૬ કડ્યાણી અથવા હજાર વર્ષ પહેલું હિંદુસ્તાન (ઐતિહાસિક નવલકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૭ સ્નેહમયી અને વિદ્યમયી (પ્રેમકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૮ ખુન કે જનહ ? (સચિત્ર હિટ્લરની નવલકથા. આવૃત્તિ ૨ છ) રૂ. ૨-૦-૦
- ૯ ફુનગે કે ફળ ? (હિટ્લરની નવલકથા) રૂ. ૨-૮-૦
- ૧૦ આસામ પર હુકો (સચિત્ર ઐતિહાસિક નવલકથા. આવૃત્તિ ૨ છ) રૂ. ૧-૪-૦

જનસમાજને ફાયદાકારક ચેતવણી.

પંચાલ ભુલાભાઈ હીરાચંદ.

ચાંદીના જસ્તીથી ઝાળેલા દાગીના તથા
ચોખી ચીનાઈ ચાંદીના દરેક જાતનાં વાસણો
ખનાવનાર તથા વેચનાર.

૬. માંડવીની પોળમાં લાલાભાઈની પોળમાં
ધર નખર, ૨૪૬૦ અમદાવાદ.

અર્પણ.

જનની પરમારાધ્યા જનની પરમા ગતિ ।
જનની દેક્તા સાક્ષાત્ જનની પરમો ગુરુઃ ॥
કઠોર-નિષ્ક્રમેનાસ્મિન્ જટોરે ધારયેતુ વા ।
પોષયેત્ સ્તન્યદાનેન કિં તમ્યા પ્રતિદાનકમ્ ॥
ઋણાનામપેષાં ચ વિભિવાઃ સન્તિ નિષ્ક્રિયાઃ ।
જીવનેનાપિ નિષ્ક્રેતુ નો શક્યં જનની-ઋણમ્ ॥
યા કર્ત્રી પરિપાત્રી ચ જનની જીવનસ્ય નઃ ।
નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમસ્તસ્યૈ નમો નમઃ ॥

સ્વર્ગસ્થ પરમપૂજ્ય ગંગાસ્વરૂપ માતાજી !

મારા પિતાજી મને નાની વયનો મૂકીને સ્વર્ગે
સીધાવ્યા હતા, ત્યારપછી આપે મને ઉછેરીને મોટો
કરવામાં તથા વિદ્યા લાણાવવામાં જે અથાગ પરિશ્રમ
ઉઠાવ્યો હતો, તેનું સ્મરણ કરતાં ચક્ષુમાંથી અશ્રુબિંદુઓ
સરી પડે છે. આપનાં અનેકવિધ ઋણોનો ચતકિંચિત્
પણ બદલો હું વાળી શક્યો નથી; ફક્ત અશ્રુરૂપી
જળ-ધારાવડે આપના પાદયુગલનું પ્રક્ષાલન કરીને
તે પર આ મારી હૃદય કૃતિરૂપી પુષ્પ સમર્પિત કરીને
સંતોષ માનું છું.

આપનો ચિરઋણી પુત્ર
મણિલાલ.

ચરમા વાપરનારાઓને ખુશખબર.

અમદાવાદમાં એકલા જાણીતા સાયન્ટીફીક રીતે
આંખો તપાસી ચરમા બનાવનાર
પેશોતન એમ. દસ્તુરની કું.

૫૪૨૮, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

હા માટે સસ્તુ શોધી બીનઅનુભવીઓ પાસે હલકા ચરમા લઈ
તમારી આંખો બગાડો છો કે જ્યારે શી. પેશોતન એમ. દસ્તુર તમારી
આંખો છેલ્લામાં છેલ્લી રીતથી મદત તપાસી મનપસંદ કમાનોમા ઉચ્ચામા
ઉચ્ચા પેખલ તેમ જ કુકસ, ટોરીક, કમ્પાઉન્ડ, રીલેન્ડર તેમ જ આંખને
જા પે તેવા ગોગલ્સ વિગેરે ખાત્રી કરી ઘણાજ કીકાયને ચરમા બનાવી
આપે છે. એમની એકજ મુલાકાતથી તમને પુરતો સતોષ મળે છે.

એ માટે મો. પેશોતન ૨૮ થી વધુ વર્ષોના અનુભવ સાથે સાગં
સર્ટીફિકેટ ધરાવે છે. તેમ જ કુક વખતમાં ગુજરાતના લોકોએ તેમની
પાસેથી સારો સતોષ મેળવ્યો છે એ જ એમની ખાત્રી કરી આપે છે.
મ જ બીનસ્વર્ણી સલાહ આપે છે.

મનસાનની નકલી આંખો ઘણી જ સફાઈથી એસાડી આપવામા આવે છે.

પ્રેનાલ:—આખમાં ડુનુ, છાત્રી, ખીલ વીગેરે માટે અકસીર દવા. કી. રૂ. ૧.

પલ:—આંખોમાંથી વહેતા પાણી, રનાશ, ખગવાળ તેમ જ આંખો
આવવી વિગેરે વારને અકસીર દવા રૂ. ગા

વસંતવિનાદીનું દૈનિકાવક કાવ્ય

વિધવા.

મૂલ્ય ૪ આના. મળવાનું સ્થળ.

પ્રજાબંધુ આફીસ, ખાડીયા-અમદાવાદ.

THE AHMEDABAD MUNICIPAL CASE
JUDGMENT.

Price Annas Four. Can be had from the
“Praja Bandhu” Office, Khadia, AHMEDABAD.

‘પ્રજાબંધુ’ ની ભેટો.

પુસ્તકનું નામ.	ઈ. સ.	મૂલ્ય.
* અદારમી સદીનું મહારાષ્ટ્ર ...	૧૯૧૦	રૂ. ૧૧
ધારાનગરીનો મુજ ...	૧૯૧૧	રૂ. ૧૧
સિધ્ધ ઉપર સ્વારી ...	૧૯૧૨	રૂ. ૧૧
સામનાથનું શિવસિંગ ...	૧૯૧૩	રૂ. ૧૧
* નિઝામશાહીનો વશદાર વઝીર...	૧૯૧૪	રૂ. ૧૧
પાટણનો પડતીનો પ્રારબ્ધ ...	૧૯૧૫	રૂ. ૧૧
વસંતનો ઘેરો ...	૧૯૧૬	રૂ. ૧૧
ગુજરાતની ગર્જના ...	૧૯૧૭	રૂ. ૧૧
* મહારાષ્ટ્રનું નૌકાચળ ...	૧૯૧૮	રૂ. ૧૧
રત્ન-મંદિર ...	૧૯૧૯	રૂ. ૧૧
ભાગ્યશાળી અમરસિંહ ...	૧૯૨૦	રૂ. ૧૧
કોન્સ્ટેન્ટિનોપલની કથા ...	૧૯૨૧	રૂ. ૧૧
* સભાઈનું રાજ્યારોહણ ...	૧૯૨૨	રૂ. ૧૧
પુનરુત્થાન ...	૧૯૨૩	રૂ. ૧૧
સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તો ...	૧૯૨૪	રૂ. ૧૧
* કુમારો કામન્દકી ...	૧૯૨૫	રૂ. ૧૧
સવિતાનું સાવિત્રોત્તમ ...	૧૯૨૬	રૂ. ૧૧

* આ પુસ્તકોનો થોડો થોડો પ્રતો સીલોકે છે, તે ‘પ્રજાબંધુ’ ના આલોકને દરેક રૂ. ૦-૧૨-૦ ની કીંમતે મળશે. બીજાઓને પૂરી કીંમતે મળશે.

‘પ્રજાબંધુ’ પત્રની ઓફીસ,

ખાડીયા—અમદાવાદ.

જીવતા નવા મળીને ૪૨૫ ભક્તોનાં ૨૫૦૦૦ પચીસ હજાર ભજનો તેના અર્થ
રહસ્ય સાથે, તથા સર્વ શાસ્ત્રોના સાર ૩૫ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ નામે

લક્ષ્મિ ભારતકર અને તત્ત્વજ્ઞાન યાને

ગુજરાતનો વેણુનાદ.

દરેક ભાગ ૪૦૦ પાનાનો, એવા આશરે ૫૬૨ ભાગમાં. ભાગ
૧ થી તથા ૨ ને પ્રસિદ્ધ થયા છે. બાકીના દર ત્રણ માસે નીકળશે.

કિંમત.—દરેક ભાગની પાકાં પુકાંની રૂ. ૨). બે પાકાં પુકાં ને સોનેરી
અક્ષરવાળાની રૂ. ૨૫ અઢી. ટપાલ ખર્ચ જુદું.

શ્રીમદ્ ભાગવત દશમ સ્કંધનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય યાને

કાળા કૃષ્ણની ઘોળી બાબુ.

આશરે ત્રણ ભાગમાં. પહેલા બે ભાગ તૈયાર છે. ત્રીજો ભાગ
ત્રણ માસ પછી નીકળશે.

કિંમત.—દરેક ભાગની પાકાં પુકાંની રૂ. ૨) બે તથા પાકાં પુકાં ને
સોનેરી અક્ષરના રૂ. ૨૫ અઢી. ટપાલ ખર્ચ જુદું. આહક થનારે નીચેના
સરનામે લખવું.

વકીલ બળવંતરાય રઘુનાથજી દેસાઈ,

રાજમહેલ રોડ—વડોદરા.

જૈહર શિલાજીત.

જૈહર શિલાજીત—નીસ પ્રકારના પ્રમેહો, પથરી, સુખક,
મુત્રરોગ, સ્વપ્નદોષ, નપુસકતા, નિર્બળતા વિગેરે તમામ રોગોને
દૂર કરવામાં રસાયણ છે તથા મંદાગ્નિ, હૃદયજ્વર, ગુરૂનાં દરદ,
માર વાગ્યાનાં દરદ, કફ, ક્ષય, હરસ, ગડીઆ, કેદ વગેરે ભયકર
રોગોમાં ઘણો લાભદાયક છે. પુરા ૪૦ દિવસ યથાવિધિ સેવન
કરવાથી અપાર શક્તિ પેદા થઈ વૃદ્ધ પણ જવાન અને જીવાન
બળવાન બની જાય છે. ૪૦ ટંક (વાર) ના પ્રાંચ તોલાના રૂ.
૪, તોલા ૧૦ ના રૂ. ૭૫ ટપાલ ખર્ચ જુદું.

ઠેકાણું—મેનેજર, શિલાજીત ડીપો.

નં. ૨૫, હરદ્વાર યુ. પી.

પ્રસ્તાવના.

હિંદુ સંસાર ઉપર કાળનાં અનેક તરંગો ફરી વળ્યાં છે. તરંગોનાં જૂઠાં જૂઠાં આક્રમણોમાં એ સસારમાંથી કાંઈક કાંઈક ઘસડાઈ ગયું છે અને કાંઈક કાંઈક નવું વહી આવીને જન્મ્યું છે. સાગરના ભરતીકાળે જેમ દર દેશનાં પાણી પોતાના આંગણા સમીપેના સાગરોપકંઠે આવી અથડાય છે અને આંગણામાની સુવર્ણરેણુ કિંવા સીપોને ખેંચી જઈને દરદરનાં સીપ કે શંખલાને મૂકી જાય છે, તેમ હિંદુ સસારસાગરના ઉપકંઠમાનું ઘાણું ગયું છે અને ઘાણું નવું આવીને જન્મ્યું છે. શું ગયું અને તેનું મૃત્યુ કેટલું હતું, તથા શું આવ્યું અને તેનું મૃત્યુ કેટલું છે તે ચર્ચવાનું અને ખેડતી તુલના કરીને આપણે એકંદરે મેળવ્યું છે કે ગુમાવ્યું છે તેનો નિર્ણય કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ એટલું તો કહી શકાશે કે આવાં અનેક આક્રમણો થયા છતાં હિંદુ સસારમાંની પતિવ્રત અને પત્નીવ્રતની ભાવના તો હજી હિંદુ સસારમંદિરના આંગણામાં જ વજ્રરોપ થઈને રહી છે. આ ભાવનાનું ચિત્રાલેખન આ નવલકથામાં કર્યું છે. તેમાં બે પ્રકારનાં બે યુગલો ગ્રહણ કરવામાં આવ્યાં છે અને ઉપર્યુક્ત ભાવનાના આલેખનમાં આ નવલકથા કેટલે અંશે સફળ થઈ છે તે જ્ઞેવનું કાર્ય સુઝ વાચકોનું છે.

શ્રી. સુરેદ્રનાથ રાયની ખંભાણી નવલકથા ‘સ્મૃતિમંદિર’ નો આ અનુવાદ છે. તેને ગુજરાતી સસારને લાગુ પાડવાનો ખનતો ચત્ત લેખકે કર્યો છે અને મૂળ નવલકથામાંના દુ.ખાન્તને સુખાન્તમાં ફેરવ્યો છે. ગુજરાતના વાચકોની રસવૃત્તિને અનુરૂપ આ નવલકથાની વસ્તુસકલનાને બનાવવા માટે તે ફેરફાર કર્યો છે. આ રીતે ‘સ્મૃતિમંદિર’ નવલકથા મને મદદગાર બની છે તે માટે હું તેના લેખકનો પૂરો આભારી છું.

મન અને તનની નયજાછના વખતમાં આ નવલકથા ઉતાવળે લખાઈ છે અને જો કાંઈ દૃષ્ટિદોષ રહ્યો હોય તો વાચકો ક્ષમા કરશે એવી આશા રાખું છું.

તા. ૨૫-૧-૧૯૨૬
જામાલપુર, સાળવીની પોળ.
અમદાવાદ.

} મણિલાલ જેઠાલાલ વ્યાસ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ સવિતાસુંદરી	૧
૨ રામમોહનરાય	૧૧
૩ પિતા-પુત્રી	૧૬
૪ વિમળાદેવી	૨૭
૫ શિશિરચંદ્ર	૩૩
૬ શોધને અન્તે નિરાશા	૪૨
૭ સુમતરાય અને હેમાગિની	૪૮
૮ વિમળા	૫૪
૯ માનસિક ત્રાસકથ	૬૦
૧૦ “ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ”	૬૫
૧૧ જેવી જેની બાવના, તેવું તેને મળી રહે છે.	૭૨
૧૨ સ્તુત્યત્રયદ્ર કવનીનો એકલો માલિક મિ. ચંદ્ર	૭૮
૧૩ સુરતરામ	૮૭
૧૪ શોક્ય હોવાની કદપના	૯૧
૧૫ “ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યો કરો છો ? ”	૯૫
૧૬ મજુર-ડીપો	૧૦૩
૧૭ નિર્વિકારચંદ્ર	૧૦૭
૧૮ “ હું હેમા, તમારી નાની બહેન ! ”	૧૧૧
૧૯ વિચિત્ર ન્યાય	૧૧૭
૨૦ છાયા અને કાયા	૧૨૨
૨૧ બેઠ પ્રકટ થયો !	૧૨૬
૨૨ હરિમતી	૧૩૦
૨૩ મૃત્યુલોકની બે સતીઓ	૧૩૪
૨૪ સ્મૃતિ-વ્યથા	૧૪૩
૨૫ પાપીનો પશ્ચાત્તાપ.	૧૪૭
૨૬ “ નાથ ! આવો, આવો, એક વાર આવો ! ”	૧૫૧
૨૭ સ્વદેશ તરફ સ્વાના	૧૫૫
૨૮ “ આ સ્તુતિ માણતું મંદિર, શેઠ ! ”	૧૫૯
૨૯ બાર વર્ષે વળતી પૂર્ણાહુતિ	૧૬૫

સવિતાનું સાવિત્રીવ્રત.

પ્રકરણ ૧ લું.

સવિતાસુંદરી.

આજે સાવિત્રી-વ્રતનો પવિત્ર દિવસ છે. પૂર્વે સાવિત્રીદેવીએ આ વ્રતના પ્રભાવથી પોતાના મૃત્યુ પામેલા પતિને પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યા હતા. હિંદુ ધર્મમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને માટે સ્વામીની પૂજનનો આવો ઉત્તમ દિવસ બીજો એકે નથી સવિતાસુંદરી આજે સ્વામીની પૂજા કરવા માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરીને પોતાના સ્વામીના આગમનની રાહ બેઠી રહી છે. લગ્ન થયા પછી બે વર્ષ પતિને ઘેર આવ્યાં ને તેણે આ વ્રત ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી. પરંતુ તે વખતે તેની ઉંમર માત્ર તેર વર્ષની હતી તેથી એટલી નાની ઉંમરમાં તેને આ કડીન વ્રત ધારણ કરવાની સઘળાએ ના કહી હતી, એટલા માટે તે વખતે તેણે આ વ્રત ધારણ કર્યું નહોતું. પતિને ઘેર આવ્યાં બે વર્ષ વીતી ગયા પછી તેણે આ વ્રત ધારણ કર્યું હતું. તેનો પતિ શિશિરચંદ્ર ગમે તે સ્થળે ગયો હોય અને ત્યાં ગમે તેટલા અગત્યના કાર્યમાં રોકાયેલો હોય, તોપણ સવિત્રી વ્રતના દિવસે તો તેણે પોતાનું બધું કામ છોડીને અવશ્ય ઘેર આવવું જ જોઈએ, કારણકે શિશિરચંદ્ર ગળણતો હતો કે વ્રત પુરું થઈ રહ્યા પછી તેના પગની પૂજા કર્યા વિના સવિતાસુંદરી કોઈ પણ રીતે પાણી પણ પીએ તેમ નથી.

અગીઆર વર્ષની ઉંમરે સવિતાસુંદરીનું લગ્ન થયું હતું. લગ્ન વખતે તેની સાસુ કે સસરા કોઈ જીવતું ન હતું, ફક્ત વસતકુમાર નામે શિશિરચંદ્રનો એક નાનો ભાઈ હતો. એટલા માટે સવિતાસુંદરીની માતા સુદાસિનીની ઇચ્છા પોતાની કન્યાનું લગ્ન શિશિરચંદ્રની સાથે કરવાની ન હતી, પરંતુ સવિતાસુંદરીના પિતા રામમોહનરાયે યુવક શિશિરચંદ્રનું નિર્ભજ ચરિત્ર, તેણે પ્રાપ્ત કરેલું ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ અને

સાદું જીવન જોઈને પત્નીની ઇચ્છા ન હતી તેપણ સવિતાસુદરીનું લક્ષ શિશિરચંદ્રની સાથે કર્યું હતું આ વર્ષમાં જ શિશિરચંદ્રે એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરીને જૂતાળવિદ્યામાં પ્રથમ સ્થાન મેળવ્યું, અને ગવર્મેન્ટ તરફથી એક મોટા પગારની જગ્યા તેને મળતી હતી, પરંતુ શિશિરચંદ્રે તે નોકરી સ્વીકારી નહિ. આદ્યાવસ્થાથી જ નોકરી પ્રત્યે તેને નિરસાર હતો. વિશ્વવિદ્યાલયનો અભ્યાસ પૂરો કરીને તેણે છોટાનાગપુર, નાગપુર, મધ્યપ્રદેશ વગેરે અનેક સ્થળોએ જુદી જુદી જ્ઞાતની સ્ત્રીની પરીક્ષા કરીને ઉપયોગમાં આવે એવા ત્રણ સ્થળો પસંદ કરીને તે ત્રણ સ્થળોથી ખનિજ પદાર્થો કઢાવવાની રમ્મ તે સ્થાનના સનાધિકારીઓ પાસેથી મેળવી. એ સિવાય એક મોટા પાદાકમાંથી એક જ્ઞાતના ઉપયોગી પથ્થરો કઢાવવાની સના પણ મેળવી. પથ્થરો કઢાવવાનું કાર્ય પ્રથમ સારું કર્યું હતું.

પૈસા સભ્યથી ગરીબ સ્થિતિને લીધે પથ્થરો કઢાવવામાં તેને ખીમ્મ . દેખા ગુલસથ પાસેથી કરજ કરીને નાણા લેવાની જરૂર પડી હતી એ વરસની અંદર શિશિરચંદ્રે તે કરજ વાળી દીધું અને ત્રીજે વરસે સુરતમાં એક મકાન બાંદે લઈને બાઈ તથા પોતાની સ્ત્રીને સુરતમાં લાવીને રાખ્યા. એ પ્રમાણે પૈસા સભ્યથી શિશિરચંદ્રની સ્થિતિ સુધરતી જોઈને રામમોહનરાયે તેની નાની પુત્રી રમાસુદરીનું લક્ષ શિશિરચંદ્રના નાના બાઈ વસંતકુમારની સાથે કર્યું. રમાસુદરીની ઉંમર નાની હોવાથી હજી તે સાસરે આવતી જતી થઈ ન હતી. શિશિરચંદ્ર પૈસા ટકે ગુખી હોવાથી દરની માશીનું સગપણ વરાવતી કાઠી એક નિરાધાર વૃદ્ધ ટોચીને તેણે પોતાની ભેગી રાખી હતી.

દિવસે દિવસે લક્ષ્મીદેવીની કૃપા શિશિરચંદ્ર પ્રત્યે વધવા લાગી. પથ્થરના ધધામાં તેને વિશેષ લાભ થવા લાગ્યો. ખીમ્મ વર્ષ તેણે પ્રથમ નક્કી કરી રાખેલી ત્રણ ખાણોમાંથી એક ખાણમાંથી ખનિજ પદાર્થ કઢાવવાના કાર્યનો આરંભ કર્યો. એ વર્ષ પછી તે કાચમાંથી પણ શિશિરચંદ્રને સારો લાભ થવા લાગ્યો. એકાદ વર્ષ પછી તેણે બીજી ખાણનું કાર્ય પણ હાથમાં લીધું. ત્રણ વરસ સુધી સતત પ્રયાસ કરવાથી અને ઉપયોગ જોડેલો ધનનો વ્યય કરવાથી શિશિરચંદ્રને બીજી ખાણમાંથી પણ પૈસાનો સારો લાભ થવા લાગ્યો. છ મહિનાની અંદર તે શિશિરચંદ્રની ખર્ચે ધનનો સારો સંગ્રહ એકત્ર થયો. શિશિરચંદ્ર હવે સુરત-

માં પોતાનું ભવ્ય મંદાન બંધાવીને ત્યાં રહેવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે કમળા-કદમી ચચળ હોવા છતાં શિશિરચંદ્ર પાસે બધાં પડી ! પ્રેમ-મયી પતિપરાયણ સવિતાસુંદરી પત્ની, શરીરનું સાફ આરોગ્ય અને કદમીની લીલાકાંઠેર, આ સવયી શિશિરચંદ્ર પોતાના દિવસો આનંદમાં અને સપૂર્ણ સુખમાં ગુજારવા લાગ્યો.

સવિતાસુંદરીને માત્ર એક દુઃખ એ હતું કે તેને બિંકુલ સંતાન ન હતું. ત્રન નિયમ, દાનપુણ્ય, કવચધારણ વગેરે અનેક ઉપાયો કર્યા છતાં પણ જ્યારે આશા પૂર્ણ થઈ નહિ, ત્યારે સવિતાસુંદરીએ એક દિવસ શિશિરચંદ્રને પુનઃ ક્ષમ કરવાનું કહ્યું. શિશિરચંદ્રે જવાબ આપ્યો: “ સવિતા, જો ભાગ્યમા હોય, તો તને જ સંતાન થાય અને જો મારા ભાગ્યમાં સંતાન ન હોય, તો એક તો શું પણ પાંચ વાર જન્મ કરે તોપણ થાય નહિ. તારા મુખેથી એ વાત સાંભળીને મારા મનમાં બહુ કષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે. તું તારા મનમાં જરા પણ દુઃખ ન લગાડ, કારણકે સંતાન થવાં ન થવાં એ પરમાત્માની કૃપા ઉપર છે. ” પતિને મુખેથી આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને સવિતાસુંદરી ભવિષ્યમાં ફરીથી કોઈ વખત સ્વામીને ખીજત ક્ષમનો આશ્રય કરવાની દિગત કરી શકી નહિ.

સવિતાસુંદરીની ઉંમર અત્યારે આવીસ વર્ષની હતી. આ વર્ષમાં શિશિરચંદ્રે તેની આકાશ રહેલી ત્રીજી ખાણના કાર્યનો આરંભ કર્યો અને તે કાર્ય માટે તેને ઘણાંખરો વખત તે સ્થળે રહીને વચ્ચે વચ્ચે ધેર આવીને ખીજત કૃષ્ણક ઉપયોગી સ્થળો જોવા જવું પડતું. આ કારણથી આ વર્ષમાં સવિતાસુંદરીની સાથે શિશિરચંદ્રને એકા વખતે બે-આર દિવસથી વધારે ભેગા રહેવાનું બની શકતું નહિ. સવિતાસુંદરીએ એક દિવસ તેને કહ્યું: “ સ્વામીનાથ ! આટલો બધો પરિશ્રમ વેડીને દેશદેશમાં રખડવાની શી જરૂર છે ? ભગવાને આપણને જે આપ્યું છે, તે ધણું છે; આટલો બધો પરિશ્રમ અને આટલું બધું કષ્ટ ફોને માટે વેડો છો ? ”

શિશિરચંદ્રે જવાબમાં કહ્યું કે મોઢેથી પ્રકટ નહિ કરવા છતાં સંતાનને માટે સવિતાનું હૃદય અત્યંત દુઃખિત થાય છે. તેણે પત્નીને આદરપૂર્વક સ્નેહપૂર્ણ સ્વરે કહ્યું: “ તારે માટે સવિતા ! તું મુખેથી રહી શકે એટલા માટે. ”

“ મને શું દુઃખ છે ? સ્વામી નાથ ! મને તો માત્ર એટલું જ દુઃખ છે કે આખા વખતી અદર એટલી વખતે પુરા પદર દિવસ પણ હું તમારી સેવા કરી શકતી નથી. આ સપત્તિ, આ પૈસો, આ પરિશ્રમ કોને માટે છે ? તમે જે કર્યું છે, તે સંપૂર્ણ છે. મારા આ જીવનમાં મને કોઈ પણ પ્રકારની ત્રુટી રહેશે નહિ. તમે લક્ષ્મીને માટે હવે દોડા-દોડી કરો નહિ. ભગવાને ધાન્ય આપ્યું છે. ”

પત્નીને સાન્ત્વન આપીને શિશિરચંદ્ર બોલ્યો “ સવિતા ! હવે વધારે દિવસ આ કંઠાર પરિશ્રમ કરવો પડશે નહિ. આ ત્રીજી ચાકિયા પ્રદેશમાં આવેલી ખાણના કાર્યનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. થોડા જ દિવસની અદર ખાણના કાર્યનો સંધર્ભ બદલાઈ જશે ” ત્યારપછી મદ હાસ્ય કરીને તે પુનઃ બોલ્યો “ હવે વધારે દિવસ તારે વિરહ-દુઃખ સહન કરવું પડશે નહિ. સાત રાત્રીનું ધન જેવું જે આ માણેક (હું) થોડા જ દિવસમાં પાછું આવીને તારા આ ચીરને છેટે—” એમ બોલીને એકાએક શિશિરચંદ્ર પત્નીના ચીરનો છેડો તાણી લઇને પોતાને ગળે વીટાળી દઢતે બોલ્યો “ આવી રીતે બધાં જશે. ”

સવિતાચુદરી મદ હાસ્ય કરીને લગ્નત્યુક્ત મુખે શિશિરચંદ્રની પામે સરી આવીને બોલી “ મારી ઇચ્છા પણ તેમજ બોલવાની હતી. ”

“ તે શું તું માટેથી બોલી છે ? મનમાં મનમાં બોલી છે, કિન્તુ હું તારા મનના દરવાજામાં કોડિયુ કરીને બધું જાણી જઉં છું. ”

સ્નેહપૂર્ણ હાસ્યત્યુક્ત વદને સવિતાચુદરી બોલી “ મનને વળી દરવાજાં હોય ? ”

“ હા, હોય, તે તું જાણતી નથી ? ન જાણતી હો, તો સાક્ષ તને દેખાડું. ” એમ કહીને શિશિરચંદ્ર પત્નીને પોતાની તદ્દન પાસે બેસી લઈને તેનો હાથ પોતાના હાથમાં પકડ્યો.

સવિતાચુદરી પોતાનો હાથ પતિના હાથમાંથી જોર કરીને છોડાવીને બોલી : “ આમ શું કરો છો ? ચારે બાજુ રાનુષ્યો આવજા કરે છે તેનો જરા વિચાર તો કરો !-શરમ નથી આવતી ? ”

“ ના, મને શરમ નથી આવતી. ” એમ કહીને શિશિરચંદ્ર પુનઃ સવિતાનો હાથ પકડ્યા જતો હતો, એટલામાં તે ને સ્થળેથી પલાયન કરી ગઇ.

કેટલાક દિવસ પછી શિશિરચંદ્ર ચાકિયા પ્રદેશમાં ખાણના કાર્યની

તપાસ કરવા આહ્વાયે ગયો. જતી વખતે સવિતાસુંદરી પતિના પગમાં મસ્તક નમાવીને બોલી: “સ્વામીનાથ ! સાવિત્રી-વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ પાછા જરૂર ઘેર પધારજો.”

“હા, જરૂર આવીશ.” એમ કહીને શિશિરચક્ર પત્નીની પાસેથી વિદાયગીરી લીધી.

- સવિતાસુંદરી વારંવાર તેને પત્ર લખતી અને સાવિત્રી-વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ ઘેર આવવાનું ભૂલી ન જવા માટે વિનવિ કરતી. શિશિરચક્ર પણ પત્રના ઉત્તરમાં વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ જરૂર આવીશ એમ લખતો હતો. પરંતુ વ્રતની પહેલાં કેટલેક દિવસે
- શિશિરચક્રે સવિતાસુંદરીને લખ્યું કે. “એક અગત્યના કામને લીધે વ્રતની પહેલાં બે દિવસ અગાઉ મારાથી ઘેર આવવાનું બની શકશે નહિ કિન્તુ વ્રતને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં હું જરૂર ઘેર આવી પહોંચીશ.”

- આજે સાવિત્રી-વ્રતનો દિવસ હોવાથી સવિતાસુંદરી પ્રાતઃકાળમાં
- બહુ વહેલી ઉઠી શય્યાનો ત્યાગ કરી, દત્તધાવન, શૌચ તથા સ્નાન વગેરે ક્રિયામાંથી પરવારીને પતિને માટે ચા તૈયાર કરવા પાણી ચુલાપર મૂકીને તેમના આવવાની રાહ જોવા લાગી. છ વાગ્યાના મુઘ્ઘ મેઘધ્રુમાં પતિ જરૂર આવશે, એમ ધારીને ગાડી અગાઉથી સ્ટેશને મોકલી આપી. સાડા છ વાગ્યા એટલે ગાડી પાછી આવી. સવિતાસુંદરી ગાડીની રાહ જોતી રસ્તા તરફ જ જોઈ રહી હતી તે એકાએક બોલી ઉઠી: “આ શુ ! ગાડી દરવાજામાં પ્રવેશ નહિ કરતાં સીધી તમેજી તરફ કેમ ગઈ ? શુ તે આવ્યા નહિ ? કેમ આવ્યા નહિ હોય ? શું થયું હશે ? આજ પ્રાતઃકાળમાં તો જરૂર આવી પહોંચવાનું તેમણે મને લખ્યું હતુંની ! કેમ આવ્યા નહિ ?”

એકાએક કોઈ નહિ ધારી શકાય એવી વિપત્તિની આશંકાથી સવિતાસુંદરીનું હૃદય એકદમ કંપી ઉઠ્યું. એટલામાં દાસીએ આવીને કહ્યું: “બહેન, શેઠ તો આવ્યા નહિ !”

“હા, આવ્યા નહિ. જા, તું વસંતકુમારને એક વાર અહીં બોલાવી લાવ જોઈ.” દાસી ત્યાંથી ચાલી ગઈ કે તુરત જ એક ક્ષણની અંદર વસંતકુમાર સવિતાસુંદરીની પાસે આવીને બોલ્યો: “શું છે બાબી ?”

“તમારા ભાઈ આ ગાડીમાં આવવાના હતા, કિન્તુ તે આવ્યા તો નહિ, હવે બીજી ગાડી ક્યારે આવશે ?” સવિતાસુંદરી શોકાતુર વદને બોલી.

“ જોઈને કહું છું. ” એમ કહીને વસંતકુમાર એક ટાઈમ ટેબલ લાઈને બોલ્યો: “ એક ગાડી એક વાગે આવશે અને એક બીજી ગાડી સધ્યા સમયે બરાબર સાત વાગે આવશે. હું ધારૂં છું કે મારા બાપ એક વાગ્યાની ગાડીમાં જરૂર આવશે. મેંદલ ગાડીને ટાઈમે તે બરાબર સ્ટેશને પહોંચી શક્યા નહિ હોય. ”

“ વાર, ત્યારે એક વાગ્યા પહેલાં ઘોડાગાડીને સ્ટેશન પર મોકલી આપજો ” એમ કહીને સવિતાસુદરી પોતાના ઓરડામાં જઈને પથારીમાં સૂઈ ગઈ. તેનું મન અત્યારે બહુ વિદ્યુળ બની ગયું હતું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી: “ તે કેમ આવ્યા નહિ હોય ? તેમનું શરીર તો સાફ હશે કે ? કોઈ પણ પ્રકારની બિમારી તો ઉત્પન્ન થઈ નહિ હોય ને ? મારું મન આટલું બધું વ્યાકુળ કેમ બની ગયું હશે ? ” એ પ્રશ્ન જો અનેક પ્રકારની ચિંતા કર્યા છતાં સવિતાસુદરી તેના કારણનો નિષ્કર્ષ કરી શકી નહિ. પુનઃ તે વિચાર કરવા લાગી. “ હું નકામી ચિંતા કરું છું. તે એક વાગ્યાની ગાડીમાં નક્કી આવશે. મેંદલ ગાડી વખતે તે સ્ટેશને પહોંચી શક્યા નહિ હોય અને તેથી જ તે સવારે આવી શક્યા નહિ હોય. ” સવિતાસુદરી એ પ્રમાણે પોતાના મનનું સમાધાન કરવાનો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવા લાગી; કિન્તુ તેનું હૃદય તેથી શાન્ત નહિ થતાં થર્થર્થ કરવા લાગ્યું. જાણે તેના અનકરણમાં કોઈ એમ કહેતું હોય કે: “ તારા સંધ્યા સુખનો હવે અંત આવી ગયો છે; તારો પતિ હવે આવશે નહિ. ”

સવિતાસુદરીનું હૃદય ઘ્રેણ ઉઠ્યું. તેનું મન કોઈ આકસ્મિક બચ્ચી અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયું. એટલામાં શિશિરચંદ્રની માશી આવીને બોલી: “ આજ વ્રતને દિવસે તમે આખો દિવસ સવારથી સૂઈ કેમ રહ્યાં છો ? ”

“ માશીઆ ! મારું શરીર કોણ જાણે સાથી એટલું બધું અશક્ત થઈ ગયું છે, કે હું ઉડી શકતી નથી. ઘરની સંધ્યા વ્યવસ્થા તમે તમારી જાને કરી દ્યો. ”

વૃદ્ધા હવે કશું બોલવાની હિંમત કરી શકી નહિ. તે ચાલી ગઈ. સવિતાસુદરી પુનઃ વિચાર કરવા લાગી: “ મારા સ્વામીનાથને અચાનક કોઈ પ્રકારની દુર્ઘટના તો આવી પડી નહિ હોય ! તે અચાનક માત્ર તો નહિ પડી ગયા હોય ! કદાચ—” સવિતાસુદરી હવે વધારે

વિચાર કરી શકી નહિ. તેનું માથું એકદમ ભમવા લાગ્યું; તેથી તે પથારીમાં સ્થિત ગઈ, એટલામાં દાસી હાથમાં એક પત્ર સહિત ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને બોલી: “ બા, તમારા નામનો પત્ર છે. સુકુંદરાયે મને આપ્યો. ”

પત્ર ઉપરના હસ્તાક્ષર જોઈને સવિતાસુંદરી પોતાના પતિનો પત્ર છે એમ જાણી જઈને પથારીમાંથી એકદમ ઉડીને હાડિલાખાટ ઉપર બેઠી. દાસીના હાથમાંથી પત્ર લઈને તે ફાડી જેતાં અંદરથી બે પત્રા નીકળ્યા. એક પત્ર તેના સ્વામીના હાથનો હતો અને બીજો પત્ર કોઈ બીજા મનુષ્યનો લખેલો હતો. સવિતાસુંદરી સ્વામીનો પત્ર વાંચતાં વાંચતાં “ અરે ! ભગવાન ! ” એમ બોલીને ખાટ ઉપરથી એકાએક મૂર્ચ્છિત થઈને ઘડાક દઈને ભોંય ઉપર પડી ગઈ ! પડવાનો અવાજ સાંભળીને માણીયા તથા દાસી સવિતાસુંદરીના ઓરડામાં એકદમ દોડી આવ્યા. આવીને જુએ છે તો કપાઈ પડેલી વૃક્ષની ડાળીની માફક સવિતાસુંદરીના દેહનો અર્ધભાગ જમીનપર અને અર્ધ ભાગ ત્યાં પાસે પડેલા લાકડાના એક મેજપર લટકી રહ્યો છે. તેના હાથમાં એક પત્ર છે અને કપાળમાં લાકડાના મેજનો ખૂણો વાગવાથી એક મોઝા ચીરો પડેલો છે. તે વાગેલા સ્થળેથી લોહીની ધાર વહી રહી છે.

“ નાના ભાઈ, નાના ભાઈ, જલદી અહીં આવો ! બા એકાએક મૂર્ચ્છિત થઈને પડી ગયાં છે ! ” એમ બોલતી દાસી એકદમ બહાર આવીને ખૂસો પાડવા લાગી. વસંતકુમાર આ વખતે સુકુંદરાયને બગ્ગરના કામકાજની યાદી લખાવતો હતો. દાસીની ખૂસો સાંભળીને તે ઉત્તવજે પગલે સવિતાસુંદરીના ઓરડામાં આવી પહોંચ્યો. માણી તે વખતે સવિતાસુંદરીના કપાળમાં વાગેલ સ્થળે મક્કમપટ્ટી લગાવીને વહેતું લોહી બંધ કરવાનો તથા તેને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી. વસંતકુમાર આવી પહોંચવાથી તેઓ ત્રણે જણાએ ઉચકીને સવિતાસુંદરીને તેની પથારીમાં સૂવડાડી. કેટલીક વારસુધી થોડા ઉપચારો કરવાથી સવિતાસુંદરીને ભાન આવ્યું. તે આંખો ઉઘાડીને બોલી: “ મારા કપાળમાં આટલી બધી વેદના શાથી થાય છે ? ” તુરંત જ તેના પતિના પત્રની વાત તેને યાદ આવી. તે પત્ર વાંચતાં વાંચતાં જાણે કોઈ ગુમ વેદનાથી તેનું હૃદય એકાએક બંધ પડી ગયું હતું; ત્યારપછી શું થયું તેનું તેને અત્યારે સ્મરણ નથી. સવિતાસુંદરીની વાત સાંભળીને માણી બોલી: “ તમે પત્ર વાંચતાં વાંચતાં ખાટ ઉપરથી નીચે પડી

ગયો હતો અને આ મેજનો ખૂણે તમારા કપાળમાં વાગવાથી લોહીની ધાર વહેતી હતી. ” એટલું બોલીને માશી વસતકુમાર તરફ જોઈને પુનઃ બોલી: “ ભાઈ વસત, દાકતરને બોલાવવા જલદી કોઈ માણસને મોકલ. ”

તે સાંભળીને સવિતાસુંદરી બોલી: “ ના, ના, માશીઆ, દાકતરને બોલાવવાની કશી જરૂર નથી. માફ માયું ભમતું હોવાથી હું એકાએક પડી ગઈ હતી, હવે થોડી વાર પથારીમાં સૂઈ રહું એટલે સાફ થઈ જશે. દાકતરનું કશું કામ નથી. ”

“ દાકતરને બોલાવવા જલદી કોઈ માણસને મોકલો: કોણ જાણે આમાંથી શું થાય ? કપાળમાં મોટો ચીરો પડ્યો છે ! વસતભાઈ, તમે બાતું કહેવું સાંભળશો નહિ, દાકતરને જલદી બોલાવો. ”

એ પ્રમાણે ઘસીતું કહેવું સાંભળીને વસતકુમાર સવિતાસુંદરી પ્રત્યે બોલ્યો: “ દાકતરને બોલાવવો છે ભાભી ? ”

“ ના ભાઈ, દાકતરની કશી જરૂર નથી. તમે એક વાર અધાં કલાક પછી અહીં મારી પાસે આવજો. ” સવિતાસુંદરી ક્ષીણ કંઠે બોલી.

વસતકુમાર ત્યાંથી ચાલી ગયા પછી માશી બોલી: “ વડુ, દાકતરને બોલાવવાની શામાટે ના કહી ? એકવાર દાકતર આવીને તમારી તબિયત જોઈને અમને થોડી સૂચના કરી જાય, તો પછી કોઈ ઉપચાર કરવાની અમને સૂઝ પડેની. ”

સવિતાસુંદરીએ કહ્યું. “ મને કંઈ થયું નથી માશીઆ, નકામા દાકતરને શામાટે બોલાવવા જોઈએ ? ”

“ ટોણું જાણે બાપુ, શિશિર ઘેર નથી તેથી અમને ભય લાગે છે. ”

“ કશો ભય રાખવાની જરૂર નથી. તમે જાઓ; હું થોડી વાર સૂઈ રહીશ એટલે મને શાન્તિ થશે. ”

અધાં ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરી ગયા પછી સવિતાસુંદરી પુનઃ પતિનો પત્ર વાંચવા લાગી:—

“ સવિતા, તું જાણે છે કે કેટલાક દિવસ પહેલાં મને તારા પર વહેમ આવ્યો હતો. તે વખતે મારા મનમાં એમ થયું હતું કે તું હવે મારી સાથે રહેવામાં સુખ માનતી નથી, કિન્તુ તે વહેમને મેં મારા મનમાં તે વખતે સ્થાન આપ્યું ન હતું. તે વખતે મેં એમ ધાર્યું હતું કે નકામો વહેમ મારા હૃદયમાં ભરાયો છે, તે મારે કાઢી નાંખવો જોઈએ.

પરંતુ હવે મારા જાણવામાં આવ્યું કે તે વખતનો મારો વહેમ ખોટો ન હતો. મારા હૃદયમાં અત્યારે થએલો કડિન આઘાત હવે મારાથી સહન થઈ શકતો નથી. મારા સર્વ સુખનો હવે અત આવી ગયો છે. હું હવે તારી પાસેથી સદાને માટે વિદાયગીરી માંગું છું. તારા સુખના માર્ગમાં કટકરૂપે હું હવે તને ખુશવા માગતો નથી. તારી સાથે હવે આ જીવનમાં મારો કદિ મેળાપ થશે નહિ. હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે તું સુખી રહે.

“ લી. શિશિરચદ્ર. ”

પત્ર વાંચીને સવિતાસુંદરી વિચાર કરવા લાગી. “ આનો અર્થ શો ? શેનો સંદેહ ? તેમણે આ શું લખ્યું છે ? સ્વામીના મનને કોઈ પ્રકારની વ્યથા થાય એવું કાર્ય તો મેં કદિ કર્યું નથી. એવું કાર્ય કર્યાનું મને તો કશું સ્મરણમાં પણ નથી. ત્યારે વાદળાં વિના આ આ વજ્રા-ધાન કેમ થયો ? શું મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો છે ? મારા હૃદયના દેવ, મારા આ લોકનું અને પરલોકનું સર્વસ્વ કે જે મારા પતિ, તેમણે આવી રીતે કઠોર પત્ર શામાટે લખ્યો ? ! એકલા વહેમથી તે આવો પત્ર કદિ લખે નહિ. મારે તો મારા સ્વામી સિવાય આ જગતમાં ખીજું કોઈ નથી. પતિને હું મારા હૃદયના દેવતા ગણું છું, પતિને હું મારા દેહનો પ્રાણ ગણું છું, પતિને જ હું પ્રભુ ગણું છું; તો પછી એમણે આવો પત્ર લખ્યો તેનું કારણ શું ? ”

એવી રીતે અનેક પ્રકારની ચિન્તા કર્યા છતાં સવિતાસુંદરી કાંઈ પણ નક્કી કરી શકી નહિ. એટલામાં એકાએક પતિના પત્રની સાથે એક ખીજો પત્ર આવ્યો છે, એ વાતનું તેને સ્મરણ થયું. તે પત્ર તેની પથારીમાં જ પડ્યો હતો. સવિતાસુંદરી તે પત્ર હાથમાં લઈને વાંચવા લાગી:—

“ પ્રતિપાલક-આશ્રયદાતા,

“ આજસુધી આપેનું લૂણ ખાધું છે અને હજી ખાઉં છું. ખરી વિપત્તિને સમયે આપે મારા પર દયા કરીને આપને ઘેર મને આશ્રય આપ્યો છે. તેના બદલામાં આપને આ કંઠણ સમાચાર મારે આપવા પડે છે, એથી મને ધણું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, કિન્તુ શું કરું ? નિર-પાયથી લખવું પડે છે કે આપના આ વિશ્વાસઘાતક પિત્રાચ બાદની આપે શામાટે તેની રજા માળવા અહીં ભેગો રાખ્યો છે ? તેનું સુખ

નેવાથી પણ પાપ કલ્પન થાય છે. તેને જેમ અને તેમ જલદી આપના ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકો. તે રંગના દિવસો ગમે તે સ્થળે ગુજારે, પણ અહીંથી કાઢી મૂકો. લોકોમાં ભારે ચર્ચા ચાલી રહી છે. હું ધારું છું કે આ કલકની વાત થોડા જ સમયની અંદર સર્વત્ર ફેલાઈ જશે. આપ બુદ્ધિમાન અને વિચારવત છો, તેથી આપને વધારે શું લખવું ? મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. આપની દયાના બદલામાં, આપના સરસ, હિંદુ અને સદેહરહિત હૃદયમાં આવી રીતે વજ્રધાત કરતા મારા હૃદયમાં મને કેટલું બધું દુઃખ કલ્પન થાય છે, તે અન્યથાથી પ્રભુ સિવાય ખીજી કોણ જાણી શકે તેમ છે.

“ સિ. આપનો આશ્રિત. ”

પત્રનો છેવટનો ભાગ ફાટી ગઈરો છે, તેથી પત્ર લખનારનું નામ નથી.

“ અરેરે ! કેવી સત્યાનાશની વાત ! આ પત્ર લખ્યો કોણે ? શું આ પત્ર લખનારનો મેં કાંઈ અપરાધ કર્યો છે ? વસત જે મારા નાના ભાઈ બરાબર છે, તેની સાથે મારા નામનું કલક ! આ શો બુદ્ધિમંત ! જે બાબત વિષે હું બહુ જ સાવચેતી રાખું છું અને જેના કરતાં હું મરતું પણ વધારું ગાળું છું, તે બાબતનું જ મારે માથે કલક ! મારે માથે આવું ખોટું કલક નાખવા જેટલી નીચ વૃત્તિ કાંઈ મનુષ્યમાં હશે, એમ હું સ્વપ્ને પણ ધારતી ન હતી. મારૂં આ સત્યાનાશ વાળનાર એ દુષ્ટ માણસ કોણ હશે ? મારા મુખમાં લગાડળા ઝેર ભેળવી દેવામાં તે પાપિષ્ઠનો શો સ્વાર્થ હશે ? હવે શું થશે ? મારૂં આ કલક કોણ દૂર કરશે ? મારા પતિ, મારા હૃદયદેવતા તો આ વાત સાચી માની બેઠા છે ! હે માતા ભગવતી, જગદંબા, હવે મારે શું કરવું તે મને કહી દે ! આ કલક લાગ્યા પહેલાં મારૂં મૃત્યુ થયું નહિ કેમ ? હે માતા ભવાતી, આથી મને પોતાને જેટલું દુઃખ થાય છે, તેના કરતાં મારા પતિને હમ્મરગાળું વધારે દુઃખ થતું હશે ! હવે મારે શું કરવું ! ? ”

અત્યંત ભયંકર દુઃખથી સવિતામુદરીનું હૃદય ભડભડ બળવા લાગ્યું, કિન્તુ તેની આંખોમાંથી અશ્રુનું એક બિંદુ પણ નીકળ્યું નહિ ! તેનું આ દુઃખ અક્ષુના જળથી ધોવાયું નહિ.

અર્થા કલાક પછી વસતકુમાર આવીને સવિતામુદરીની મૂર્તિ જોઈને એકાએક ભય પામી ગયો ! તે સદા હસમુખી અને પ્રફુલ્લ મુખવાળી જગદ્દાત્રીના મુખ ઉપર જાણે કે વિપાદની કાળી ઢાંચા પ્રસરી

ગઈ હોય એમ તેને જણાયું. જાણે કે હવે તે દયામયી પ્રસન્ન મુખવાળી સવિતાસુદરી નથી, કિન્તુ જાણે શોકની કાળી મૂર્તિ હોય, એમ તેને લાગ્યું. સવિતા વસન્તકુમારના હાથમાં બન્ને પત્રો આપીને ગોકાતુર દૃષ્ટિએ તેની સામે જોઈ રહી. તેની એ દૃષ્ટિ વસન્તને તેની ન હતી, કિન્તુ એ દૃષ્ટિ જાણે તેને બેઢીને કોઈ અજાણ્યા પ્રદેશ તરફ દોરી જતી હોયતી, એમ તેને લાગ્યું. વસન્તકુમાર પ્રથમ શિશિરચંદ્રનો પત્ર અને પછી નનામો પત્ર વાંચીને “ ભાભી ! આ શું ! ” એમ બેલીને જમીન પર બેસી ગયા. ‘ અસુખો મીઝાઈ ગઈ અને મુખ ઉપર પ્રસન્નતાં બિંદુઓ નીમી ગયાં !

— સવિતાસુદરી રૂઢ કંઠે બોલી “ ભાઈ ! ”

વસન્તકુમાર કશું બોલી શક્યો નહિ. બે હાથે મોઢું ટાંકીને જમીન પર પડી રહ્યો. કેટલીક વાર પછી ગૃહિ આવવાથી મુખ ડિચુ કરીને સવિતાસુદરી તરફ જોઈને તે બોલ્યો “ હવે શું કરવું ભાભી ! ”

• “ બાપાને તાર કરો. આજે તે આજે અહીં આવે એમ લાગે અને માશીબાને કહો કે મરા પિતાઆવ્યાપહેલાં મને કોઈ બોલાવે નહિ. ”

વસન્તકુમાર ગોકાતુર હાથે તાર કરવા આદ્યો ગયા. સવિતા-સુદરી ઉભી થઈને એકાદાનું બારણું બંધ કરીને પુનઃ પથારીમાં સ્થગિત.

પ્રકરણ ૨ જી.

રામમોહનરાય.

સુરત જિલ્લામાં રંગપુર નામે ગામમાં રામમોહનરાય રહેતો હતો. તે સાધારણ ગૃહસ્થ હોવાથી ગુજરાનને માટે કશો ધંધો કરતો નહિ. બાપદાદા તરફથી મળેલી જમીનમાંથી અમુક રકમ ઉત્પન્ન થતી હતી તેમાંથી તેનો નિભાવ ચાલતો હતો. રામમોહનરાયને બે પુત્રીઓ અને એક પુત્ર એમ ત્રણ સંતાન હતાં. સૌથી મોટી સવિતાસુદરી સાથે શિશિરચંદ્રનું અને મધ્યમ રમાસુદરી સાથે વસન્તકુમારનું લગ્ન થયું હતું. પુત્ર અક્ષયકુમાર સર્વથી નાનો હતો. તેની ઉંમર લગભગ બાર વર્ષની હતી. રામમોહનરાયે સારા નસીબે થોડા ખર્ચમાં પોતાની બન્ને પુત્રીઓ સત્પાત્રના હાથમાં સમર્પણ કરી હતી, તેથી હવે તેને આ સંસારમાં કોઈ પ્રકારની ચિન્તા કરવાનું કારણ ન હતું. રામમોહનરાયની પત્ની

સુહાસિનીની ઈચ્છા પહેલાં સવિતાસુંદરીનું લગ્ન શિશિરચંદ્રની સાથે કરવાની ન હતી; કારણકે શિશિરચંદ્રના માતાપિતા ગુજરી ગયેલાં હોવાથી સવિતાને કદાચ દુઃખ વેઠવું પડે; પરંતુ રામમોહનરાય પોતાની પત્નીની ઈચ્છા નહિ હોવા છતાં શિશિરચંદ્ર જેવા સત્પાત્રને કન્યાનું દાન કરીને પોતાની જાતને પોતે ધન્ય માનતો હતો. પાછળથી કન્યાને મુખી જોઈને સુહાસિની પણ મનમાં ઘણી રાજી થઈ હતી. રામમોહનરાય શિશિરચંદ્ર સાથે સવિતાનું લગ્ન કરવામાં વિશદ મત આપવા માટે સુહાસિનીની હવે કોઈ કોઈ વખત મજકરી કરતો હતો. તેના જવાબમાં તે કહેતી કે. “ મારી પુત્રીના સારા બાળ્યે સરે જમાઈ મળ્યો છે, નહિતો જે કુટુંબમાં કોઈ પણ સ્ત્રી ન હોય એવા ઘરમાં દીકરી કોણુ આપે ! જાણી જોઈને કોઈ કુવામાં પડે ! તોપણુ સંઘળા સરખા હોતા નથી. જેનું જેનું બાળ્ય તેને તેનું મળે છે. ” ગમે તેમ તોપણુ પુત્રીને મુખમાં પડેલી જોઈને તે પણ મનમાં મનમાં ગર્વનો અનુભવ કરતી હતી.

સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે સધ્યાસમય પહેલાં સવિતાસુંદરીનો નાનો બાઈ અક્ષયકુમાર આવીને તેની માને કહેવા લાગ્યો “ આ, તમે કહેતા હતા કે સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે આપણે સુરત મોટી બહેનને વેર જઈશું. ”

સુહાસિની બોલી: “ હા, જરૂર જઈશું. ”

અક્ષયકુમાર બોલ્યો: “ ક્યારે જશો ! સાવિત્રી-વ્રત તો આજે જ છે. ”

“ હું ! આજે સાવિત્રી-વ્રત છે ! ” એકાએક ચમકી જઈને

અક્ષયની માતા બોલી: “ આજે જ સાવિત્રી-વ્રત છે ! ”

અક્ષયકુમાર—“ હા, આજે જ છે. ગુણવતરાય કાકા મારા પિતાને આજે નિમત્રણ આપી ગયા છે, તે તમે જાણતા નથી ? ”

સુહાસિની—“ ત્યારે હું તો તદ્દન ભૂલી જ ગઈ ! હવે આજે સુરત શી રીતે પહોંચાય ? હાલમાં જવાનું બધું રાખ, થોડા દિવસ પછી તારી મોટી બહેનને લઈને શિશિરચંદ્ર અહીં આવવાના છે, તે પાછા જ્યારે સુરત જાય, ત્યારે તું તેમની સાથે જાજે. ”

અક્ષય—“ તે વખતે શિશિરચંદ્ર તો મને સુરત લઈ જવાને ઘણું આગ્રહ કરશે અને તમે પણ જવાની રજા આપશો, પણ મારા આપુ મને જવા નહિ દે તો ? ”

સુહાસિની—“ તું ગુજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી લે, પછી તને સુરત મોટી બહેન પાસે અંગ્રેજી બોલવા મોકલવો છે. ”

એટલામાં બહારથી કોઈએ ખૂબ મારી: “ વરમાં કોઈ છે કે ? રામમોહનરાયના નામનો તાર આવ્યો છે. ”

એ સાંભળીને સુહાસિની બોલી: “ બેટા અક્ષયકુમાર, જા, તાર લઈ આવ જોડ. ”

અક્ષયકુમાર માતાની આજ્ઞાની રાહ નહિ જોતાં એકદમ છત્રમ મારીને આંગણું વટાવીને બહાર જતો રહ્યો. ત્યારનું નામ સાંભળીને — સુહાસિની અત્યંત ચિંતા કરવા લાગી: “ ક્યાંથી તાર આવ્યો ? કાણે કર્યો ? શા સમાચાર હશે ? ”

એકાએક સવિતાસુંદરી, વસંતકુમાર અને શિશિરચંદ્રની વાત યાદ આવી. “ શુ તેઓમાંનું કોઈ બીમાર તો નહિ હોય ! ” એ પ્રમાણે સુહાસિનીનું મન વહેમથી બહુ ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું. તે આતુરતાપૂર્વક અક્ષયકુમારના પાછા ફરવાની રાહ જોવા લાગી. થોડી વારમાં અક્ષયકુમાર છલંગો મારતો તાર લઈને પાછો આવી પહોંચ્યો. સુહાસિની બોલી: “ ક્યાંથી તાર આવ્યો છે, બાઈ ! બોલીને વાંચ જોડ. ”

માતાની આજ્ઞા મળવાથી અક્ષયકુમારે તાર બોલ્યો, કિન્તુ અંગ્રેજી બાપામાં લખેલો તાર તે વાંચી શક્યો નહિ. સુહાસિની તારના સમાચાર જાણવાને અન્યત્ર વ્યાકુળ થઈ ગઈ. તેણે અક્ષયને તેના પિતાને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું. તે સાંભળીને અક્ષયકુમાર બોલ્યો: “ ગુણવંતરાય કાકા હજી હમણાં જ તેમને ઘેર મારા પિતાને બોલાવી ગયા છે, તે શું આવવા દેશે ? ”

“ તારની વાત સાંભળીને તારા પિતા એકદમ દોડી આવશે. જા જડ દોડ જોડ. ”

અક્ષયકુમાર પિતાને બોલાવવા એકદમ દોડી ગયો. સુહાસિની અત્યંત ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે સ્વામીના આગમનની રાહ જોવા લાગી. રામમોહનરાય પુત્ર પાસેથી તારના સમાચાર સાંભળીને તુરત જ તેની સાથે ઘેર પાછો આવ્યો. ગુણવંતરાય પણ તારના સમાચાર સાંભળીને ચિંતા કરવા લાગ્યો અને તે પણ તારમાં શું લખ્યું છે, તે જાણવા માટે રામમોહનરાયને ઘેર આવ્યો. રામમોહનરાય તાર વાંચીને બોલ્યો.

“ ગુણવંતરાય ! મારે અત્યારે સુરત જવું પડશે. તમારા હરિદાસને અહીં જલદી મોકલો. ”

ગુણવંતરાય બોલ્યો : “ બાઈ ! તારની અંદર શા સમાચાર લખ્યા છે ? સર્વે છે તો ક્ષેમકુશળ ને ! ”

“ તારમાં ખબર કશા લખ્યા નથી, નેથી કુશળ છે કે કેમ, ને શી રીતે જાણી શકાય ? તારમાં તો ફક્ત વસતકુમારે લખ્યું છે કે, જલદી આવો, બહુ જરૂર છે. ”

ગુણવંતરાય ચાલ્યા ગયા પછી ગૃહિણીએ પ્રશ્ન કર્યો : “ માત્ર જવાનું જ લખ્યું છે ? બીજું કંઈ લખ્યું નથી ? નેઓ સર્વ કુશળ છેને ? ”

“ કુશળ છે કે નહિ, તે શી રીતે જાણી શકાય ? વળી તારમાં ઝાઝી વાત લખી પણ શકાય નહિ. તુ મારાં કપડાંલત્તાં અને પચીસ રૂપીઆ એક પોટલીમાં બાંધીને તૈયાર કર. અક્ષય, હરિકેનમાં તેડ અને દીવેટ છે કે નહિ, તેની તપાસ કર. જો ન હોય તો પૂરીને તૈયાર કર. ” એમ કહીને રામમોહનરાય જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

એટલામાં સુદાસિની કપડાં વગેરે બાંધી લાવી અને બોલી : “ અત્યારે સંધ્યાસમયે શી રીતે જશે ? માણેકપુર સ્ટેશન તો બહુ દૂર છે. ”

“ પગે ચાલતા જઈશું. જો અત્યારે ન જઉં, તો આજે ને આજે સુરત પહોંચી શકાય નહિ; કાલે પહોંચાય, કિન્તુ તારમા મને આજે પહોંચવાનું લખ્યું છે. માણેકપુર સ્ટેશને લગભગ નવ-સાડાનવે પહોંચી જઈશું, ત્યાંથી રાત્રિના દસ વાગ્યાની ગાડી મળી શકશે, ને એક વાગે સુરત પહોંચાડશે. ”

“ પરંતુ તમારે ખાવાપીવાનું કેમ થશે ? ” સુદાસિનીએ પૂછ્યું.

“ રસ્તામા કાઠ નારતો કરી લઈશું અથવા એક રાત્રી ન ખાઈએ તેપણુ શું ? ”

એટલામાં હરિદાસ આવી રામમોહનરાયને પ્રણામ કરીને બોલ્યો : “ દાદા ! મને કેમ બોલાવ્યો ? ”

હરિદાસને જોઈને રામમોહનરાય બોલ્યો : “ ચાલ, તારે મારી સાથે માણેકપુર સ્ટેશને આવવાનું છે. ”

“ ક્યારે ? ”

“ ક્યારે શું, અત્યારે જ. હું રાત્રિની દસ વાગ્યાની ટ્રેનમાં સુરત

જવાનો છું. આ હરિકેન બત્તી હાથમાં લઇને મારી સાથે ચાલ. ”

“ કમા રહો દાદા, એક લાકડી સાથે લેવા દો. રાત્રીને વખતે ખાલી હાથે રસ્તે ચાલવું સાફ નહિ. ”

“ બહારના ઝોરડામાં લાકડી છે, તે જલદી લઈ આવ. ઢીલ કરીશ તો ગાડી મળી શકશે નહિ. ”

હરિદાસ લાકડી લેવા ગયો. મુહાસિની બોલી: “ જઇને કાંચે ને કાંચે પત્ર લખજો. બે પરમ દિવસે અમને તમારો પત્ર નહિ મળે તો અમે અધાં સુરત આવીશું. ”

— “ બહુ સાફ. ” એમ કહીને રામમોહનરાય ચાલવાને તૈયાર થયો. એટલામાં હરિદાસ આવીને હરિકેન બત્તી હાથમાં લઈ “ ચાલો દાદા ” કહીને આગળ ચાલવા લાગ્યો. રામમોહનરાય પણ જગદ્યાનું સ્મરણ કરીને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. મુહાસિની પણ ભગવતી દેવીનું સ્મરણ કરતી કરતી તેમની પાછળ પાછળ દરવાજા સુધી ગઇ. રામમોહનરાય તથા હરિદાસ દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર ગયા એટલે તે અંદર પાછી આવી. એટલામાં રમાસુંદરી એકદમ દોડતી આવીને બોલી. “ બા, શું મારા પિતા સુરત ગયા ? ત્યાંના શા સમાચાર છે ? ”

“ સમાચાર તો કશા નથી પુત્રી ! વસનકુમારે એમને બોલાવવાનો તાર કર્યો હતો. ”

“ કાંચે સવારે ગયા હોત તો, ન ચાલત ? ” રમાસુંદરીની વાત સાંભળીને અક્ષયકુમાર બોલ્યો: “ ના, ન ચાલત; તને એમાં શી ખબર પડે ? તારી ખુદી કેટલી ? ”

રમાસુંદરી તથા અક્ષયકુમારને ઘણી વખત એ પ્રમાણે ઝગડો ચતો હતો. અક્ષયકુમારનું એવું બોલવું સાંભળીને રમાસુંદરી ગુસ્સે થઇને બોલી: “ તારામાં બહુ ખુદી છે તે જાણી; ભણવામાં તો ઘણો પાછળ છે ! ”

“ તારો વર પ્રિવિયસ પાસ થયો છે, એટલે તને ગર્વ આવી ગયો છે કેમ ? જોજો ખરી, હું પણ તેના જેટલું બાણું છું કે નહિ ? ”

મુહાસિની એ સાંભળીને ગુસ્સે થઇને બોલી: “ હવે બહુ ચંચુ, રાખો, બાઇબહેન નકાસું વાચુદ કરો નહિ. ચાલો હવે ઘરમાં જઇએ. ”

પ્રકરણ ૩ જી.

પિતા-પુત્રી.

ટ્રેન આવવાની પહેલાં લગભગ અર્ધા કલાક પૂર્વે રામમોહનરાય માણેકપુર સ્ટેશને પહોંચી ગયો. હરિદાસને નાસ્તો કરવા માટે પૈસા આપીને રામમોહનરાયે ઓશીસમાં પ્રવેશ કર્યો. માણેકપુર સ્ટેશનનો નાઈટ સ્ટેશન માસ્તર જરા રૂઢ પ્રકૃતિનો હતો, તે રામમોહનરાયને ઓશીસમાં પ્રવેશ કરતો જોઈને બોલ્યો: “બહાર જાઓ.”

રામમોહનરાયે પૂછ્યું. “સુરતની ગાડી આવવાને કેટલી વાર છે ?”

સ્ટેશન માસ્તર બોલ્યો: “ઘટ વાગે ત્યારે તમારા જાણવામાં આવશે.”

આવા મિનજી પ્રકૃતિના મનુષ્ય સાથે જાડું બોલવું સાઈ નહિ, એમ ધારીને તે ઓશીસની બહાર આવ્યો. તે મુસાફરી કરવાથી અત્યંત થાકી ગયો હતો, તેથી તેની ઇચ્છા ગાડી આવતાસુધી સ્ટેશનની વેઇટીંગ રૂમમાં વિશ્રાન્તિ લેવાની હતી; કિન્તુ સ્ટેશન માસ્તર સાથેના વ્યવહારથી તે ઇચ્છા દૂર થઈ ગઈ. તે બહાર આવીને ગાડીની રાહ જોવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પછી સ્ટેશન માસ્તરે જૂન મારી: “રામસિંહ !”

દૂરથી રામસિંહે જવાબ આપ્યો. “કેમ શું છે ?”

“ગાડી ફરી-ઘટ વગાડ.” સ્ટેશન માસ્તરે કહ્યું.

એક ક્ષણ વારની અદર રામસિંહે આવીને ટન્ટન અવાજથી ઘંટ વગાડ્યો. ટિકિટ માસ્તર એક નાની બારી ખોલીને બોલ્યો: “ટિકિટ, ટિકિટ, કોઈને ટિકિટ લેવી છે ?”

એ સાંભળીને કેટલાક મનુષ્યો ટિકિટ લેવા દોડ્યા. રામમોહનરાય પણ ટિકિટ ઓશીસમાં આપીને દસ રૂપીઆની એક નોટ માસ્તર સામે ફેંકાને બોલ્યો: “સુરત સેકન્ડ ક્લાસ.”

રામમોહનરાયને પુનઃ ઓશીસમાં આવેલો જોઈને ટિકિટ માસ્તર બહુ ગરમ થઈ ગયો હતો, પરંતુ સેકન્ડ ક્લાસની ટિકિટની વાત સાંભળીને તે ઠંડો ગાર થઈ ગયો. બીજાને ટિકિટ આપવી બંધ કરીને રામમોહનરાયને તોણે પહેલી ટિકિટ આપી અને નમ્રતાથી બોલ્યો “આપની પાસે કાંઈ

સામાન લગેજ કરાવવાનો છે ? કેઈ માણસની આપને જરૂર છે ? ”

રામમોહનરાય એક સંગૃહસ્થને ડાન્ડે તેવો થોડો ઉત્તર આપી ટિકિટ લઈને બહાર આવ્યો. થોડી વારમાં ગાડી આવીને પ્લેટફોર્મ ઉપર ઊભી રહી. રામમોહનરાયે સેકન્ડ ક્લાસના એક ડાન્ડાને આરણું ઉઘાડીને અંદર જોયું, તો ત્રણ ચાર પેસેન્જરો સ્થૂં રહ્યાં હતાં. તે ડાન્ડાને જરા આગળ જતાં એક ખાલી ડાન્ડા જોવામાં આવ્યો. તેમાં તે ચડી ગયો. ચાલવાનો ચિલકુલ અભ્યાસ નહિ હોવા છતાં ચાર ગાઉ સુધી પગે ચાલીને મુસાફરી કરી. વળી ઉમર પણ લગભગ પચાવન વર્ષની થઈ હતી; શરીર પણ સાધારણ રીતે બારે હતું અને ધીમે ચાલવાથી કદાચ ગાડી મળી શકે નહિ એ બહીષ્કૃતી ઘણી ઝડપથી મુસાફરી કરેલી હોવાથી તે અન્યત્ર થાકી ગયો હતો. ડાન્ડામાં બેસી જોડા કાઢીને ખાંકડા • ઉપર તે સ્થૂં ગયો. પગે ફોક્ષા ઉપડી આવવાથી બહુ વેદના થતી હતી, તેથી બન્ને પગ આડી પર લટકતા રાખ્યા. બહારનો ઠંડો પવન પગને લાગવાથી વેદના કાંધક ઝાઝી થઈ એટલે થોડી વારમાં જ તે ઉઘી ગયો.

ગાડી સુરત સ્ટેશને પહોંચી એટલે મનુષ્યના ઘોંઘાટથી તે જાગી ઊઠ્યો. ઉડીને બહાર નજર કરી તો સુરત સ્ટેશન જોવામાં આવ્યું. હવે નીચે ઉતરવું જોઈએ. રામમોહનરાય પગમાં જોડા પહેરવા લાગ્યો, પણ ફોક્ષા ઉપડી આવેલા હોવાથી બહુ વેદના થવા લાગી. સભ્યતાની ખાતર તે પહેર્યા વિના ચાલે પણ નહિ. તેથી પીડા સહન કરીને પણ પગમાં જોડા પહેરી ખોડાગતો ખોડાગતો ગાડીની નીચે ઉતર્યો. રામમોહનરાય ટિકિટ આપી બારણામાંથી બહાર નીકળ્યો કે તુરત જ શિશિરચક્રનો ચાકર સામે આવ્યો સલામ કરીને બોલ્યો: “સાહેબ, ગાડી આ બાજુએ છે, ચાલો.” એમ કહીને તેને ગાડી પાસે લેઈ ગયો.

વસંતકુમાર ગાડી સ્ટેશને રવાના કરીને દરવાજાની બહાર જ તેની રાહ જોતો બેઠો હતો. તે પાછી દરવાજા પાસે આવી એટલે વસંતકુમારે ગાડીનું આરણું ઉઘાડ્યું. રામમોહનરાય વસંતકુમારને જોઈને બોલ્યો: “કેમ બાપુ વસંતકુમાર! સમાચાર તો સારા છેને? શિશિર તથા સવિતા સારાં છે ને?”

“હા, બાપ એક વાર ગાડીમાંથી નીચે ઉતરો, એટલે પછી બધા સમાચાર આપું.” વસંતકુમારે જવાબ આપ્યો.

રામમોહનરાયે અત્યંત બાકુળતાપૂર્વક ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને

વસંતકુમારની સાથે તેના વાંચવાના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. વસંતકુમારે તેના હાથમાં શિશિરચદ્રે મોકલેલા બન્ને પત્રો મૂકીને કહ્યું: “મારી લાભી આ પત્રો વાંચતા વાંચતાં ખાટ ઉપરથી એકાએક મૃત્વિંત થઈને જમીનપર પડી ગયાં છે, અને મેજનો ખૂણો વાગવાથી કપાળ-મા એક મોટો ત્રીશ થયો છે. તમને તારથી એકદમ બોલાવવાનું કહીને ઓરડાનું બારણું બંધ કરીને સવારનાં તે સહી ગયાં છે. આખો દિવસ બિલકુલ ઓરડામાંથી બહાર જ નીકળ્યાં નથી. આપ જ્યાંસુધી ન આવો ત્યાંસુધી તેમને બોલાવવાની તેમણે ના કહી છે.”

પત્ર વાંચીને રામમોહનરાય એકાએક રથંભિત બની ગયો ! ઘણી વાર સુધી વિચાર કરીને પછી બોલ્યો. “આ પત્ર કોણે લખ્યો છે ?”

વસંતકુમારે જવાબ આપ્યો. “કોણે લખ્યો છે, તે જાણવામાં આવ્યું નથી, કારણકે લખનારનું નામ ફાટી ગયું છે. એ પત્ર મારા બાદના પત્રની સાથે આવ્યો છે.”

“ચાલો, મને સવિતાની પાસે લેઈ જાઓ.” એમ કહીને રામમોહનરાય પોતાના બેડા તે જ જગ્યાએ મૂકીને વસંતકુમારની સાથે સવિતાસુંદરીના ઓરડા તરફ ચાલવા લાગ્યો. સવિતાના ઓરડાનું બારણું અંદરથી બંધ કરેલું હતું. રામમોહનરાય બારણું ખખડાવીને બોલ્યો: “બેડા સવિતા ! બારણું ઉઘાડ, હું આવ્યો છું.”

પિતાનો કંઈવર સાંભળીને સવિતાસુંદરીએ પથારીમાંથી ઉઠીને બારણું ઉઘાડ્યું. ઓરડામાં અધકાર જોઈને વસંતકુમારે એકદમ બત્તી સળગાવી. સવિતાની મૂર્તિ જોઈને રામમોહનરાયની આંખોમાંથી અશ્રુ-બિંદુઓ ટપકવા લાગ્યાં. તેની કંચનના જેવી કાયા એક દિવસની અંદર કાળી શાદી બની ગઈ હતી, આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી, અને મુખ તદ્દન શુષ્ક તથા દ્રિઙ્ક બની ગયું હતું.

પિતાને જોઈને સવિતા “બાપા !” કહીને તેના પગમાં પડી ગઈ. નિરાશાના અને હાહાકારના ઉન્નૈસો સવિતાના મુખમાંથી અમિના તણખાની માફક બહાર નીકળવા લાગ્યા. એ જોઈને રામમોહનરાયનું હૃદય ચિરાઈ ગયું ! શું કહીને પુત્રીને સાન્તવના આપવી તે તેને સજ્જ નહિ. તે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ બહાર કાઢીને સવિતાના પગની પાસે જ જમીનપર બેસી ગયો. વસંતકુમાર શોકાતુર મુખે બારણા પાસે બેઠો રહ્યો. બહુ વાર પછી સવિતા બોલી: પિતાજી ! મેં તો કોઈ પ્રકારને

અપરાધ ક્યો નથી, છતાં શાં પાપે આ શિક્ષા મળી ? ”

સવિતાની આંખોમાંથી અશ્રુબિંદુ ટપકતાં નથી, સ્વરમાં મધુરતા પણ નથી; બાણે તે એક યંત્ર હોય તેમ તેના મુખમાંથી શબ્દો બહાર નીકળ્યા. રામમોહનરાય તેને આશ્વાસન આપીને બોલ્યો. “ શોક કર નહિ પુત્રી ! હું કાલે જ આફ્રિકા પ્રદેશમાં આવેલી ખાણ ઉપર જઈને શિશિરચ્છને મારી સાથે અહીં લેઈ આવીશ. તું ઉક, મોટું ધોઈ નાખ અને આખા દિવસનો ઉપવાસ છે, તો કાંઈ ફળ વગેરેનો આહાર કર. ”

“ મને ભૂખ લાગી નથી, તેથી હું કશું ખાઈશ નહિ. અક્ષયભાઈ, રમા અને મારી બા એ સર્વે કુશળ છેને બાપા ? ”

“ હા, બધાં કુશળ છે બેટા ! તેઓને માટે તારે કરી ચિન્તા કરવાની જરૂર નથી. મને આજે સધ્યાસમયે તમારો તાર મળ્યો, તુરત જ પગે ચાલીને માણેકપુર સ્ટેશને આવીને દસ વાગ્યાની ગાડીમાં અહીં આવવા હું રવાના થયો. ”

વસંતકુમાર—“ ત્યારે હવે તમારે ખાતું છે ને ? ”

રામમોહનરાય—“ જ્યાંસુધી સવિતા ન ખાય, ત્યાંસુધી હું પણ ખાઈશ નહિ. ”

રામમોહનરાયનું એ પ્રમાણે બોલતું સાંભળીને સવિતાસુંદરી બોલીઃ “ હું કશું ખાઈ શકીશ નહિ બાપા ! તમે ખાઈ લ્યો. ”

રામમોહનરાયે જ્યાંસુધી સવિતા ખાય નહિ, ત્યાંસુધી ખાવાની હા કહી નહિ. છેવટે નિરૂપાયથી ફલાહાર કરવાની સવિતાએ હા કહી. રામમોહનરાયે વસંતકુમારને કહ્યુંઃ “ આપુ વસંત ! અમે બન્ને જણાં માટે ખાવાના પદાર્થો અહીં લાવવાનું કહ્યું. હું આજે મારી પુત્રીની સાથે બેસીને ખાઈશ. ”

થોડી વારમાં બન્નેને માટે યોગ્ય પદાર્થો ત્યાં લાવવામાં આવ્યા, કિન્તુ સવિતાએ તો ફક્ત પાશેર દૂધ જ પીધું.

આજે સધ્યાસમયથી માશી પુરોહિતના કામકાજમાં અત્યાર-સુધી રોકાઈ રહી હતી. તે હવે સંધ્યું કામ પરવારી રામમોહનરાય પાસે આવી કુશળ સમાચાર પૂછવા લાગી. પુરોહિતે સધ્યાસમયે આવી પ્રથમ તો સવિતાસુંદરીને સાવિત્રી-વ્રતનું અનુજ્ઞાન કરવા માટે બોલાવી, કિન્તુ માશીએ કહ્યુંઃ “ તેમનું શરીર સાફ નથી, તેથી તે પથારીમાંથી

હડી શકશે નહિ. આપને જે જે વસ્તુઓ જોઈએ, તે મને કહેા એટલે હાજર કરું.”

પુરોહિતે વ્રતમાં જોઈતી સામગ્રી માશી પાસેથી મેળવી લઈ પૂજન-અર્ચના, કથા-વાર્તા વગેરે વેદાકત રીતે કરીને વ્રતની સમાપ્તિ કરી. વ્રત પૂરું કરી રહ્યા પછી ભોજન કરી યોગ્ય દક્ષિણા લઈને પુરોહિત ચાલતો થયો. નિમત્રિત લોકો પણ પુરોહિતની સાથે ભોજન કરી મુખ-વાસ-તાંબુલ લઈને પોતપોતાને ઘેર ગયા. રામમોહનરાય જમી રહ્યા પછી વસંતકુમારની સાથે તેના વાચવાના ઓરડામાં ગયો થોડી વારમાં મુકુન્દરાય પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રામમોહનરાયે શિશિરચ્છદનો મોઢા-સેલો પત્ર મુકુન્દરાયના હાથમાં આપીને કહ્યું “ આ પત્રમાં લખેલા અક્ષર કોના છે, તે તમે જાણ્યો છો ? ”

આખે ચરમા ચડાવી પત્ર જોતાં જ મુકુન્દરાય બોલી ઉઠ્યો :
“ આ અક્ષર તો રામનારાયણના હોય, એમ જણાય છે. ”

રામમોહનરાયે પ્રશ્ન કર્યો : “ રામનારાયણ વળી કોણ ? ”

વસંતકુમાર—“ રામનારાયણ કરીને એક સારો માણસ અહીં રહે છે. ”

રામમોહનરાય—“ આ અક્ષર એ રામનારાયણના જ છે કેમ ખરું કે મુકુન્દરાય ? ”

મુકુન્દરાય—“ હા, આ અક્ષર તેના હાથના જ હોય એમ મને લાગે છે. ”

રામમોહનરાય—“ તમારી પાસે રામનારાયણના અક્ષરનો એક પત્ર છે ? ”

મુકુન્દરાય—“ હા છે, આજે જ તે એક ચીટ્ટી લખીને મને આપતો ગયો છે. ”

રામમોહનરાય—“ તે ચીટ્ટી એક વાર મારી પાસે લાવો જોઈ. ”

મુકુન્દરાય ચીટ્ટી લઈને આવ્યો એટલે રામમોહનરાયે બન્ને ચીટ્ટીઓ મેળવી જોઈ, તો બન્નેના હસ્તાક્ષર એક ગ્નનના જણાયા; બિલકુલ તફાવત માલૂમ પડ્યો નહિ. રામમોહનરાયે મુકુન્દરાયને વિદાય કરીને બન્ને પત્રો વસંતકુમારના હાથમાં આપીને કહ્યું : “ ગયે વર્ષે જ્યારે રામનારાયણ તેનું દેવું પતાવી ન શક્યો, ત્યારે તે જલમાં જવાની

તૈયારીમાં હતો; કિન્તુ શિશિરચંદ્રે પૈસા આપીને તેને કેદમાં જતો બચાવ્યો. મે તેને જોતાં જ કહ્યું હતું કે તેને ઘરમાં ભેગો રાખવાની શી જરૂર છે ? તેના જવાબમાં શિશિરચંદ્રે જણાવ્યું હતું કે તે બહુ ગરીબ અને સારા માણસનો છોકરો છે, તેને ખાવાપીવાનું કશું સાધન નથી; તેથી તે અહીં રહીને આપણું કામકાજ કરશે અને એ વખત ભોજન લેશે. મેં ઘણો આગ્રહ કરીને કહ્યું હતું કે અગત્યના માણસને ઘરમાં ભેગો રાખવો એ સાફ નહિ; જો તમારી ઈચ્છા હોય તો તેને દર મહિને અમુક પગાર આપીને જુદો રાખો, કિન્તુ શિશિરચંદ્રે મારી પાત ધ્યાનમાં નહિ લેતાં દૂધ પાઇને આ કાજો સાપ ઉછેર્યો. ”

વસંતકુમાર—“ હવે શો ઉપાય કરવો, તેનો કાંઈ રસ્તો બતાવો છો ? ”

રામમોહનરાય—“ તેને કાલે ને કાલે ઘરમાંથી બહાર કાઢી મૂકો. ”

વસંતકુમાર—“ મારા કહેવાથી કદાચ તે નહિ જાય તો ? ”

રામમોહનરાય—“ તે જતો રહે એવી વ્યવસ્થા હું તમને કરી આપીશ. અત્યારે હવે મને સૂવાની જગ્યા બતાવો અને તમે પણ સૂઈ જાઓ, કારણકે રાત્રિ લગભગ પૂરી થવા આવી છે. ”

બીજે દિવસે સવારે રામમોહનરાયે સવિતાસુંદરીને કહ્યું : “ પુત્રી ! તારી નિંદા કરીને શિશિરચંદ્રને આ પત્ર જેણે લખ્યો છે, તેનો પત્તા મળી ગયો છે. ”

સવિતાસુંદરીએ અધીરાઈથી પ્રશ્ન કર્યો : “ કોણે લખ્યો છે બાપા ? ”

રામમોહનરાય—“ આ તમારા આશ્રિત રામનારાયણે. ”

સવિતાસુંદરી—“ અમારા રામનારાયણે ? અમારા ઘરમાં રામનારાયણ કરીને એક ભલો માણસ રહે છે, તેણે ? ”

રામમોહનરાય—“ હા, એણે લખ્યો છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ મે તેનો કશો અપરાધ કર્યો નથી, શામાટે તેણે આવું કામ કર્યું હશે ? ”

રામમોહનરાય—“ તમારા ઉપકાર તથા તમારા લૂણનો આ બદલો આપ્યો ! તેને હવે અહીંથી કાઢી મૂકવો પડશે. ”

સવિતાસુંદરી—“ આપને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કરો. ”

રામમોહનરાય—“ તમારું ઘર છે, તેથી તમે જ્યાંસુધી હુકમ ન કરો ત્યાંસુધી તે માફ કહેવું શી રીતે માને ? ”

સવિતાસુંદરી—“ પરતુ કદાચ—”

રામમોહનરાય સવિતાસુંદરીના મનનો ભાવ સમજી જઈને બોલ્યોઃ
“ કદાચ શિશિરચંદ્ર તને કપકો આપે, એવી તને બીક છે કે ? ”

સવિતાસુંદરીએ કશે પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. રામમોહનરાય પુનઃ
બોલ્યોઃ “ તે માટે તારે ચિન્તા કરવાની કશી જરૂર નથી. હું શિશિર-
ચંદ્રને કહીશ કે મે તેને કાઢી મૂક્યો છે.”

સવિતાસુંદરી—“ ત્યારે દાસીની માર્ફત તેને અહીં બોલાવીએ. ”

રામમોહનરાય—“ દાસીની માર્ફત તેને અહીં બોલાવવાની જરૂર
નથી, કિન્તુ ભૂપાલસિંહને અહીં બોલાવીને તેને ઘરમાંથી અત્યારે ને —
અત્યારે કાઢી મૂકવાનો હુકમ કરવો, એ જ વધારે સારું છે.”

સવિતાસુંદરી—“ કિન્તુ હું જમાદારની સાથે વાત કરતી નથી, બાપા ! ”

રામમોહનરાય—“ વાત કરવાની કશી જરૂર નથી. ફક્ત તારો
અભિપ્રાય જમાદારના જાણવામાં આવે, એટલે બસ. તું દાસીની માર્ફત
જમાદારને અહીં બોલાવ, એટલે હું તેમને કહીશ. ”

સવિતાસુંદરીએ જમાદારને બોલાવવા દાસીને મોકલી. જમાદાર
ભૂપાલસિંહ લગભગ આઠ વર્ષથી શિશિરચંદ્રની નોકરી કરતો હતો.
શિશિરચંદ્રે જ્યારે પ્રથમ પત્થરની ખાણના કામનો આરંભ કર્યો, ત્યારે
નસીબ સજોગે આવો સારો માણસ તેને મળી આવ્યો હતો. ભૂપાલસિંહ-
નો મામો પોલિસમાં નોકરી કરતો હતો, તેણે ભૂપાલને પોલિસની નોકરી
અપાવવા માટે તેના ગામથી બોલાવ્યો હતો, પરંતુ ભૂપાલસિંહના સારા
ભાગ્યે કહો કે દુર્ભાગ્યે કહો, ભૂપાલ તેના મામાની પાસે પહોંચ્યે
તે પહેલાં તો તેના મામો પરલોકવાસી થઈ ગયો. ભૂપાલસિંહ સુરતમાં
આવીને અત્યંત વિપત્તિમાં પડ્યો. શિશિરચંદ્રે તેની વાત સાંભળીને તેને
પોતાની પાસે રાખ્યો. ભૂપાલસિંહ થોડું વાંચી લખી જાણતો હતો
અને અત્યંત વિશ્વાસુ હતો એટલા માટે શિશિરચંદ્રે જ્યારે સુરતમાં
પોતાની માલીકીનું ઘર બંધાવ્યું, ત્યારે તેને ઘરનો જમાદાર બનાવી
દીધો. ભૂપાલસિંહે પ્રથમ તો શિશિરચંદ્રની સાથે રહેવાની ઇચ્છા
જણાવી, પરંતુ શિશિરચંદ્રે તેને કહ્યુંઃ “ જમાદાર, તમારાં બા અહીં
રહે છે, તેથી તેનું રક્ષણ કરવા માટે તમે અહીં રહો તો હું નિશ્ચિન્તપણે
બહાર મુસાફરી કરું. ”

ભૂપાલસિંહે ઘણા હર્ષથી તે કામ માથે લીધું. સારથી સવિતા-

સુંદરીના રક્ષકનું કામ કરવા માટે તે ઘેર જ રહેતો હતો.

શીય, દત્તધાવન અને સ્નાન વગેરે પ્રાતઃક્રિયામાંથી પરવારીને જમાદાર ખાટલા ઉપર બેસીને સવારનું ખાણું ખાતો હતો, એટલામાં દાસીએ આવીને કહ્યું. “ જમાદાર સાહેબ, તમને બા બોલાવે છે. ”

ભૂપાલસિંહ આજ આઠ વરસથી શિશિરચંદ્રની નોકરી કરે છે, કિન્તુ એ સમય દરમિયાન કદિ પણ બાએ તેને બોલાવ્યો ન હતો. આજે એકાએક આ નવા સમાચાર સાંભળવાથી ચમકી જઈને તે બોલ્યો: “ બા મને શા માટે બોલાવે છે ? હું કશું સમજી શકતો નથી. ”

— દાસી બોલી “ બાના દાદા ત્યાં હાજર છે, તે તમને સમજાવે પાડશે. ”

મોટા લોકના ઘરની કાંઈ પણ ગુપ્ત વાત દાસી તથા ચાકરોથી છાની રહેતી નથી. ગમે તેવી ગુપ્ત વાત હોય, તોપણ તેઓ જાણી શકે છે. એ રીતે શિશિરચંદ્રે મોકમેલા પત્રની વાત દાસીના જાણવામાં આવી હોય, તો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. દાસી બોલી: “ જમાદાર સાહેબ, શી હપ્તકત છે, તે તમે જાણો છો ? આ જો રામનારાયણ આપણા ઘરમાં રહેછેને, તેણે બા સાથે વસતકુમારનો કલકિત વ્યવહાર છે, એવો ખોટો પત્ર લખ્યો છે અને તેથી બાએ ગઈ કાલનું કહ્યું ખાતું નથી. તાર કરવાથી દાદા પણ આવી પહોંચ્યા છે. ”

ભૂપાલસિંહ—“ અરે પ્રભુ ! સાક્ષી રામનારાયણ એવો બેઠમાન નીવડ્યો ! આવવા દો એને સાલાને, જુનો મારીને બહાર કાઢો. ”

દાસી ભય પામીને બોલી: “ ચૂપ, ચૂપ, જમાદાર સાહેબ, મારી પાસેથી એ વાત સાંભળી છે, એમ કોઈને કહેશો નહિ. ”

ભૂપાલસિંહ—“ ગભરાઓ નહિ. સધળા સમાચાર મને મળશે. શેઠ મહિને ત્રીસ રૂપિયા મને કાંઈ અમથા આપતા હશે ? બાનું રક્ષણ કરવા માટે મને રાખ્યો છે. એ સાલા બેઠમાન રામનારાયણને બરાબર શિક્ષા કર; તમે જાઓ, હું આવું છું. ”

દાસી ચાલી ગઈ એટલે ભૂપાલસિંહે “ હરિસિંહ ” કરીને બૂમ મારી. તુરત જ હરિસિંહ આવીને જમાદારની સામે ઊભો રહ્યો. જમાદારે કહ્યું: “ હરિસિંહ ! તમે અહીં ઊભા રહો, રામનારાયણ જો આવે તો, તેને અંદર આવવા દેશો નહિ. ”

“ બહુ સારું ” કહીને હરિસિંહ દરવાજામાં ગિભો રહ્યો. ભૂપાલ-સિંહ અંદર જઈને દાદર નીચે જોડા કાઢીને ઉપર ગયો અને “ સલામ આ સાહેબ ” કહીને હાથ જોડીને ગિભો રહ્યો.

સવિતાસુંદરી મધુર સ્વરે બોલી: “ બાપા, જમાદારને કહો કે રામનારાયણને આપણા ઘરમાંથી રમ્મ આપી દે. ”

“ બહુ સારું બા. ” કહીને જમાદાર બે હાથે સલામ કરીને ત્રણ છલગે દાદર નીચે ઉતરી, જોડા પહેરીને દરવાજા તરફ ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો ગયો.

એટલામાં રામનારાયણ આવી દરવાજામાં પ્રવેશ કરવા જતો હતો, તેને અટકાવીને હરિસિંહ બોલ્યો. “ ગિભો રહો, અંદર જવાનો હુકમ નથી. ”

રામનારાયણ પ્રથમ તો આશ્ચર્ય પામી ગયો. તે આજસુધી શિશિરચંદ્રને ઘેર એક સદગૃહસ્થની માફક સન્માનપૂર્વક રહ્યો હતો અને શિશિરચંદ્રના આગ્રહથી જ તે તેને ઘેર રહેવા આવ્યો હતો, તેને આજે એક દસ રૂપીઆનો મહિનાદાર ઘરમાં પ્રવેશ કરતો અટકાવે એ જોઈને રામનારાયણ ગુસ્સે થઈને બોલ્યો: “ શું, તું બોલે છે ? ”

હરિસિંહ ક્રિચ્છ્ર સ્વરથી પુનઃ બોલ્યો. “ હું શું બોલું છું, તેની સમજણ પડતી નથી ? તમને અંદર જવાનો હુકમ નથી. બહાર ચાલ્યા જાઓ. ”

રામનારાયણ ક્રિચ્છ્ર સ્વરથી બોલ્યો: “ કોણે હુકમ કર્યો છે ? ”

“ જમાદાર સાહેબે હુકમ કર્યો છે. ” એમ કહીને હરિસિંહ રામનારાયણની આડે ગિભો રહ્યો. જમાદાર પણ એટલામાં અંદરથી પાછો બહાર આવી પહોંચ્યો.

જમાદારને રામનારાયણે કહ્યું: “ કેમ જમાદાર સાહેબ, આવા પ્રકારનો હુકમ ચત્રાવવાનું ક્યારથી શરૂ કર્યું છે ? આ તમારો જોડીદાર તો કહે છે કે અંદર જવાનો હુકમ નથી, શી હકીકત છે ? ”

રામનારાયણનું બોલતું સાંભળીને ભૂપાલસિંહ બોલ્યો: “ વધારે ચાત નહિ કરો. રામનારાયણ ! ટૂંકમાં એટલું જ કહેવાનું કે હવેથી અહીં રહેવાનો તમને હુકમ નથી. તમારો સામાન જે કાંઈ હોય, તે લઈને અત્યારે જ ચાલ્યા જાઓ. ”

રામનારાયણ અત્યંત ગુસ્સો પ્રકટ કરી ક્રિચ્છ્ર સ્વરે બોલ્યો: “ તારા

હુકમથી નહિ જઈ, જેમણે મને આ ધરની અદર રાખ્યો છે, તે જ્યારે જવાનું કહેશે, ત્યારે જઈશ. તું એક ચાકરડો હુકમ ચલાવનાર કોણુ ?”

રામનારાયણના મુખમાંથી ઉપરના શબ્દો બહાર નીકળ્યા ન નીકળ્યા, એટલામાં તો હરિસિંહનો પ્રચંડ હાથ રામનારાયણના મુખ ઉપર પડ્યો. તે બોલ્યો: “ વિચાર કરીને બોલો. ”

રામનારાયણના મુખમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

ભૂપાલસિંહ બોલ્યો. “ રામનારાયણ, ગરબડ ન કરો, તમારો સામાન જે કાંઈ હોય, તે લઇ જવા માંગતા હો, તો લઇ જાઓ, અને મને ન લઈ જવા માંગતા હો તો, ચાલ્યા જાઓ; પરંતુ એટલું યાદ રાખજો કે પાછળથી જો કોઇ દિવસ તમે આ રસ્તામાં જોવામાં આવશો તો તમારી મુડી તોડી નાંખીશ. ” જમાદાર હરિસિંહ પ્રત્યે કરાને બોલ્યો: “ હરિસિંહ ! જુઓ, રામનારાયણ તેમનો સામાન લઇ જવા ઇચ્છે તો તમે તેમની સાથે જ જાઓ. દસ મિનિટથી વધારે વિલંબ નહિ કરો. ” એમ કહીને ભૂપાલસિંહ દરવાજાના ઓટલા ઉપર ચડી જઈને ખાટલા ઉપર સ્થળ ગયો.

હરિસિંહે રામનારાયણને કહ્યું: “ સામાન લેવા હોય તો ચાલો હું સાથે આવું છું અને ન લેવો હોય તો બહાર જાઓ. ”

રામનારાયણ દસ રૂપિયાના એક દરવાજાના મોટેથી આંટલું બંધું આજમાન પામવાથી વિચાર કરવા લાગ્યો: “ આ લોકો પાતાની મેજે કદિ પણ આટલી બધી અસંખ્યતાથી મારી સાથે વર્તણુંક ચલાવવાની હિમ્મત કરી શકે નહિ. હું ધાઈ છું કે મે શિશિરચક્રપર જે પત્ર લખ્યો છે, તે તેમને પહોંચ્યો હશે અને તે વાંચીને તેમણે આ પ્રમાણે આજા દરમાવી હશે. તે વિના આ દરવાજા આટલી બધી તોછડાઈથી મારી સાથે બોલી શકે નહિ. શું કરવા જતાં શું થયું ? ધાર્યું હતું કાંઈ ને થયું કાંઈ ! કુપ્રુદ્ધિ કરવાથી છેવટે આશ્રય પણ ગુમાવ્યો. પરંતુ હવે વિના દરવાજા સમય નથી, હવે તો મારે આશ્રય છોડીને જરૂર જવું જ પડશે. કિન્તુ સામાન મૂકીને શી રીતે જઈ ? સામાન લઈને જ જઈ. ”

તે હરિસિંહ પ્રત્યે બોલ્યો: “ ચાલો, મારો સામાન મારે લઇ જવો છે. ”

રામનારાયણને સામાનમાં એક ફક્ત પેરી હતી. જોડાથી તે ટોપી પર્યન્ત તેના બધા પોપાક, ખીડીથી તે બાટલી પર્યન્ત નિશાનો બધો સામાન, બિસ્કિટથી તે ભાખરી પર્યન્ત તેના ખાવાના

અધા પદાર્થો અને પૈસાથી તે રૂપીઆ પર્યન્ત તેની અધી મત્તા આ પેટીની અદર હતી. પેટી વજનમાં ઘણી હતી, એક માણસથી ઉચકીને માથે મૂકી શકાય તેમ ન હતું; વળી મજ્જુરને બોલાવી લાવવાનો અવકાશ પણ ન હતો. તેથી રામનારાયણે પેટી પોતાને માથે ચઢાવવાનો વૃથા પ્રયત્ન ફેટલીક વાર સુધી કરી નેથો, પરંતુ તેમાં તે નિરાશ થયો. આખરે હરિસિંહે પેટી તેને માથે ચઢાવી. રામનારાયણનું માથું તો ઘણું મોટું હતું પરંતુ પેટી અહુ ભારે હોવાથી ડોક ડગમગવા લાગી. તે ધીમા પગલાં ભરતો આરણાની પાસે આવ્યો. એટલામાં હોબધ ભોયતળીયાપરથી તેનો પગ લપસી જવાથી તે પડી ગયો અને તેની સાથે પેટી પડ્યું. એક મોટા અવાજ સાથે નીચે પડકાઈ પડી! પેટીમાંની અધી ચીંતે આખા ઝોરડામાં આરણાથી તે દાદર સુધી વેરાઈ ગઈ. એ નેંધને હરિસિંહ બોલ્યો: “અરે! આ શું કયું?” આખો ઝોરડો એકદમ ખરાબ કરી દીધો. ‘હક, જલદી કર. અધી વસ્તુઓ એકઠી કરીને તારા ડાઆમાં ભરીને લઈ જા.’

પેટી પડવાનો અવાજ સાભળીને જમાદાર દરવાગતપરથી આવી પહોંચ્યો. રામનારાયણ તે વખતે જમીનપરથી ઊભો થઈ કપડાં, ધાતીયુ, નેંડા, ટોપી, હુકો, તબાકુ, ભાંગેલી બાટલી વગેરે ચીંતે ફરીથી પેટીમાં ભરતો હતો, અધી ચીંતે પેટીમાં સમાઈ ગઈ, પરંતુ માટીની એક-એ કુલડીઓ અદર સમાઈ શકી નહિ.

હરિસિંહે પેટી તેના માથે મૂકીને કહ્યું: “ચાલ, આ કુલડીઓ તારા હાથમાં લે.”

રામનારાયણ માથે પેટી, હાથમાં કુલડીઓ અને પગમાં ફાટેલા નેંડા એવી દિશામાં શિશિન્યડના મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો. રસ્તા ઉપર આવીને તે અહુ વિપત્તિમાં પડ્યો. એટલામાં ક્યાંય મજ્જુર પણ ગળી શક્યો નહિ. ગૃહસ્થ લોકના મહેલ્લામાં મજ્જુર ક્યાંથી મળી શકે? માથે પેટી લઈને તે બ્યારે મોટા રસ્તા ઉપર ગય, ત્યારે મજ્જુર મળે, પરંતુ ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં પહેરાવાળાએ તેને નેથો. માથે પેટી, હાથમાં કુલડીઓ, પગમાં ફાટેલા નેંડા અને દેખાવમાં કોઈ સારા માણસના જેવા જણાતા રામનારાયણને નેંધને પહેરાવાળાને વહેમ આવ્યો. તે આ વિચિત્ર વેશધારીની પાસે આવીને બોલ્યો: “અરે, કાણ છે તું? ક્યાં ગય છે?”

રામનારાયણ ક્યાં જવું તે જાણતો નહતો, તેથી બોલ્યો: “ હું કોઈ મજુરને શોધુ છું. ”

પહેરાવાળો બોલ્યો: “ માથે પેટી મૂકીને આવી રીતે રસ્તામાં મજુરને શોધો છો, એ તમે ગૃહસ્થ કેવા પ્રકારના ? તમારે જવું છે ક્યાં ? ”

રામનારાયણે જવાબ આપ્યો: “ ક્યાંય ઓરડી ભાડે મળી શકે નો, તેની તપાસ કરવા જઉં છું. ”

પહેરાવાળાએ પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “ ક્યાંથી આવો છો તમે ? ”

રામનારાયણને હવે ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. પોતે એક ગૃહસ્થ અને આ એક સામાન્ય ચોકીદાર પોતાના પર આટલો બધો રૂઆબ છાંટે, તે નેનાથી કેમ સહન થાય ? તે કડક સ્વરે બોલ્યો. “ આટલી બધી પૂછપૂછ કરવાની તમારે શી જરૂર છે ? ”

“ કેમ, અગ્રેજ સરકારે અમને તમારા જેવા ચોટ્ટા લોકોને પકડવા માટે હુકમ કર્યો છે. અમે તમારા જેવા બહુ ચોટ્ટાને પકડ્યા છે. ચાલો, ગેટ ઉપર ચાલો. ”

“ ઝેમા રહો, એક મજુર કરી લાવું, પછી ગેટ ઉપર કહો તો ગેટ ઉપર આવું અને પોલિસ કોર્ટમાં કહો તો પોલિસ કોર્ટમાં આવું. ” એમ કહીને માથાપરની પેટી નીચે ઉતારવા સાથે રામનારાયણે જરા આગળ ચાલીને એક બાણુ સરી જઈને ઝેમા રહ્યા.

એ જોઈને પહેરાવાળો બોલ્યો: “ હાં, એમ કરીને નારી જવાનો તારો ધરાદો છે કેમ ? તારા જેવા બહુ હુમ્મ્યા માણસો મને મળ્યા છે. પણ હું છેતરાઉં એવો ક્યાં છું ? ચાલો, એમ ને એમ માથે પેટી લઈને ગેટ ઉપર ચાલો. ” એમ કહીને પહેરાવાળો કમ્મરેથી દડો કાઢીને ડોંસા આરનો મારતો રામનારાયણને પોલિસ ગેટ ઉપર લેઈ ગયો !

પ્રકરણ ૪ થું.

વિમળાદેવી.

પુત્રીને આશ્વાસન આપીને રામમોહનરાય તે જ દિવસે મેઘ-તમાં આફ્રિકા પ્રદેશમાં જવા માટે રવાના થયો. સવિતાસુંદરીને પિતાના આશ્વાસન ઉપર શ્રદ્ધા બેસી નહિ. જાણે તેના અંતઃકરણમાં કોઈ એમ કહેતું હોય કે શિશિરચંદ્ર હવે ત્યાં નથી, તે ત્યાંથી આવ્યો ગયો છે.

આપા રખડીને પાછા આવશે. તેના મનમાં એક મોટા આધાર થયો. જાણે ચારે દિશાઓમાંથી કોઈ શુભ મૂર્તિઓ તેના કાનમાં ધીમા અવાજથી એમ કહે છે કે, તે હવે ચાકિયા પ્રદેશમાં નથી. સવિતાસુંદરી હૃદયના આ આધારથી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ છોડીને પોતાના મનમાં કહેવા લાગી “ તે ત્યાં નથી—આપાને તેમનો મેળાપ થશે નહિ. ”

સવિતાસુંદરીના સરલ હૃદયમાં ચિન્તારૂપી ભયકર અગ્નિ સળગવા લાગ્યો. તેના હૃદયમાં અસહ્ય વેદના થવા લાગી. હવે તેનાથી આ વેદના સહન થઈ શકે તેમ ન હતું. આ વેદના કરતાં મૃત્યુની વેદના હજાર દરજ્જે સારી એમ તેને લાગ્યું. આ વેદનામાં આરામ પણ ક્યાંથી મળે ? શાન્તિ પણ ક્યાંથી મળે ? સવિતાસુંદરી મનમાં પુનઃ બોલી: “ હવે મારે શું કરવું ? હું સ્વામીનાથ ! હું મારા પ્રભુ ! હું મારા પ્રાણાધાર ! મને જે વેદના થાય છે, તેના કરતાં પણ હજારગણી વધારે વેદના તમને થતી હશે. અને તે તમને થતી વેદનાથી હું બહુ વ્યાકુળ થઈ ગઈ છું. તમે અત્યારે ક્યાં છો ? આવો—આવો—એક વાર આવીને જોઈ જાઓ, કે તમારી સવિતા અવિશ્વસનીય નથી, તમારી સવિતા તમારા ચરણ સિવાય બીજા કશાનું ધ્યાન ધરતી નથી. શા અપરાધથી તમે તેના ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છો ? શા પાપે તમે તેને આવી કઠીન શિક્ષા આપો છો ? અરેરે ! મને અત્યારે બહુ ભય ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ શું હશે ? વિમળાબહેનને કોઈ બોલાવો—હું એકલી રહી શકતી નથી; મને બહુ ભય ઉત્પન્ન થાય છે. ”

સવિતાસુંદરીએ વિમળાને બોલાવવા ગાડી મોકલી. વિમળાને પત્ર લખવાનો પ્રયત્ન સવિતાસુંદરીએ કર્યો, પરંતુ કંઈ લખી શકી નહિ. બહુ પ્રયત્ન કરવાથી છેવટે એટલું લખી શકી:

“ બહેન ! એક વાર મારી પાસે આવી જાઓ, હું અત્યારે ભયંકર વિપત્તિમાં આવી પડી છું. ”

“ સિ. તમારી સ્નેહાંકિત હીણભાગિની,
“ સવિતાસુંદરી. ”

દાસી સવિતાસુંદરીના પત્ર અને ગાડી લઇને વિમળાને બોલાવવા ગઇ. સવિતાસુંદરીનો તે અસ્પષ્ટ પત્ર વાંચીને વિમળા અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ ગઈ અને તુરત જ દાસીની સાથે આવીને ગાડીમાં બેઠી. શા સમાચાર છે, તે જાણવા માટે તે બહુ આતુર થએલી હતી, કિન્તુ દાસીને તેણે કશી વાત પૂછી નહિ.

વિમળાને આવેલી જોઇને સવિતાસુંદરી બોલી: “ આવો, બહેન ! આવો, અહીં મારી પાસે આવો. ”

સવિતાસુંદરીની વદનરેખા જોઇને વિમળાએ ગાળુ કે નક્કી કાંઇ બય કર બનાવ અન્યો હશે, નહિતો આ પ્રકૃત કમળ સમાન સવિતા આવી રીતે કાળી શાહી જેવી બની જાય નહિ. વિમળા સવિતાસુંદરીની પાસે બેસીને સ્નેહપૂર્ણ હૃદયે તેને છાતી સરની વાંચીને બોલી: “ શું થયું છે બહેન ? ”

“ બહેન ! માઈ સત્યાનાશ વળી ગયું છે. ” નિરાશા અને હાહાકારના ઉચ્છ્વાસો સવિતાસુંદરીના મુખનાંધી બહાર નીકળવા લાગ્યા. “ આ જુઓ, બહેન ! ” એમ કહીને શિશિરચ્છે મોકલેલો પત્ર વિમળાના હાથમાં આવ્યો. પત્ર વાંચીને વિમળા સ્થબ્ધ બની ગઈ. પરંતુ પત્ર ઉપરથી વિશેષ કાંઈ સમજાણુ નહિ પડવાથી તે બોલી “ આમ કરવાનું કારણ શું ? આવો પત્ર લખવાનું કાંઈ કારણ હોતું જોઇએ ! ”

ધીરે-ગભીર સ્વરે સવિતાસુંદરીએ પ્રત્યુત્તર આવ્યો. “ કારણ અત્યારે દેખાડી શકું તેમ નથી. બાપા તેમની સાથે કેઈ ગયા છે. આ પત્રની સાથે એક બીજો પત્ર આવ્યો હતો, તેનો બાવાઈ એવો હતો કે વસંતકુમારની સાથે હું કલકત્તિ વર્તણુક ચલાવું છું. ”

એ સાંભળીને વિમળા એકએક ચમકી જઈને બોલી: “ ઓહો ! પ્રભુ ! એ પત્ર ક્યાંથી આવ્યો છે ? ”

“ આ પત્રની સાથે તેમણે મને જોવા માટે તે પત્ર પણ મોકલ્યો છે. તમારી માફક હું પણ પ્રથમ તો આ પત્ર વાંચીને કશું સમજી શકી નહિ. વાચતાં વાંચતાં બેભાન થઈને ખાટ ઉપરથી હું નીચે પડી ગઈ હતી. ”

વિમળા—“ હા, તમારા કપાળમાં પડી મારેલી દેખાય છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ શુદ્ધિ આવ્યા પછી પત્ર ત્રણ-ચાર વખત વાંચી ગઈ, તોપણ કશું સમજી શકી નહિ. ત્યારપછી ધણી વાર પછી મને યાદ આવ્યું કે આ પત્રની સાથે એક બીજો પત્ર હતો, તે પત્ર વાંચવાથી મને જણાયું કે માઈ કપાળ ફૂટી ગયું છે, મારાં સઘળાં સુખનો અંત આવી ગયો છે. ”

સવિતાસુંદરીની આ શોકજનક વાત સાંભળીને વિમળા બોલી: “ બહેન, તારી આંખોમાં અશ્રુભિંદુઓ લાવ કે જેથી તારું હૃદય ધોવાઈ જાય. ”

સવિતાસુંદરી એક જડ યત્રની માફક બોલી: “મારું હૃદયરૂપી જરણુ સૂકાઇને રેતીનું મેદાન થઇ ગયું છે, એ સૂકા રેતીના રણમાંથી જળ ક્યાંથી લાવું બહેન? એ રેતીના રણમાં જળ નથી—આકાશમાં વાઢળાં પણ નથી, ચારે દિશાએ આકાશથી તે ખાતાળ સુધી ઉની ધગધગતી રેતીના દગડા પડ્યા છે, અને તે રેતીના રણમાં નિ શ્વાસરૂપી કાળ-વાયુ સુસવાટ કરતો વહી રહ્યો છે, હવે શું થશે બહેન?”

સવિતાસુંદરીને શું કહીને આશ્વાસન આપવું, તે વિમળાને કાંઈ સૂઝતું નહિ. તે પોતાના અન્ને હાથવડે સવિતાને પકડી હૃદય સાથે તેનું મુખ આંખીને કશું બોલ્યા વિના બેસી રહી. કેટલીક વાર પછી સવિતાસુંદરી બોલી: “બહેન, શાં પાપે મને આ શિક્ષા મળી? તમે પણ મારી માફક કમનસીબ છો, તોપણ તદ્વાવત એટલો જ કે તમને પ્રથમથી જ મુખ મળ્યું નથી અને મને મળ્યા છતાં હાથમાંથી ગુમ થઈ ગયું છે.”

વિમળા બોલી: “તમે વૃથા ચિન્તા કરો નહિ. બાપા આક્રિય પ્રદેશમાં ગયા છે, તે શિશિરચંદ્રને સાથે જ લઈને આવશે.”

“તે હવે ત્યાં નહિ હોય, બાપા તેમની સાથે મેળાપ કરી શકશે નહિ.”

“તું શા ઉપરથી જાણી ગઇ કે તે ત્યાં નહિ હોય?”

સવિતાસુંદરીએ પોતાના હૃદય ઉપર તેનો હાથ મૂકીને કહ્યું: “બુઝો, મારું હૃદય શું કહે છે?”

વિમળા શિશિરચંદ્રનો પત્ર ફરીથી વાંચીને બોલી: “આ પત્રમાં લખ્યું છે કે કેટલાક દિવસ પહેલાં મને તારા પર વહેમ આવ્યો હતો: એ શું, તે તું જાણે છે?”

માથું હલાવી અસમતિ દર્શાવી સવિતાસુંદરી બોલી: “ત્રણ વર્ષ પહેલાં મારી બહેન રમાસુંદરીના લગ્ન પછી મારા બાપાને ઘેર અમારા ગામના પાંચરમાં એક નદી વહે છે, તે નદીમાં એક દિવસ હું વસંત-કુમારની સાથે ટૂંકી મારવાની રમત રમતી હતી. તે વાત સાંભળીને બાપાએ મને ઈપકો આપ્યો હતો. તે વાત કેટલાક દિવસ પછી બ્યારે તે મારા બાપાને ઘેર આવ્યા, ત્યારે મારી નર્મદા કાકીએ તેમને કહી હતી. તે વખતે તેમણે મને કહ્યું હતું કે “સવિતા! તું હવે નાની નથી, બહુ સમજતાં શીખી છે, છતાં લોકોમાં નિંદા થાય, એવી વાત સાંભળીને મને બહુ ખોટું લાગે છે.” ત્યારથી મેં વસંતકુમારની સાથે બિલકુલ રમવાનું જ બંધ કરી દીધું છે.”

વિમળા—“ વસંતકુમાર એક સગપણે તારી બહેનનો વર થાય અને સસરાપક્ષના સગપણે તારો સગો દીયર થાય, કેમ ખરૂં કે ? ”

સવિતાસુંદરી—“ હા, બહેન. ”

વિમળા—“ વાર, ત્યારે તો વસંતકુમારની સાથે તારે પહેલાં રમત-ગમત ખૂબ ચાલતી હશે. કેમ ખરૂં કે ? ”

સવિતાસુંદરી—“ હા, એમાં શું કાંઈ દોષ છે ? ”

વિમળા—“ હા, દોષ કેમ નહિ ? પોતાના પતિને જે વાત ન ગમે, તે વાત કરીએ, તો દોષ કેમ ન લાગે ? પુરૂષોનો સ્વભાવ ઘણો - - અવિશ્વાસુ અને વહેમી હોય છે, તેથી સ્ત્રીજાતિએ બહુ વિચારપૂર્વક-સમાજીને ચાલવું જોઈએ. ”

સવિતાસુંદરી—“ તેમ કરવામાં જે દોષ લાગતો હોય, તો હું દુષિત ખરી. વસંતને હું અક્ષયકુમારની માફક મારો નાનો ભાઈ ગણુ છું. બહેન ! અક્ષયકુમારની સાથે હું જે પ્રમાણે વગર સંકોચે વાતચીત કરું છું, તે જ પ્રમાણે બરાબર વસંતકુમારની સાથે પણ હું વર્તું છું. વસંતને હું અક્ષયકુમારની માફક મારો સગો માનો જણ્યો ભાઈ જ સમજું છું. ”

વિમળા—“ તું તો મનમાં ભાઈ સમાન ગણુ, પરંતુ સઘળાંનાં મન કાંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. ”

સવિતાસુંદરી—“ તેમનું મન પણ બધાંના જેવું નથી, ત્યારે શું વસંતકુમારની સાથે હું વગરસંકોચે વાતચીત કરું છું, તે જ એમના સંદેહનું કારણ હશે ? ”

વિમળા—“ ત્યારે ખીજું તો કશું કારણ મને જણાતું નથી. ”

સવિતાસુંદરી—“ તો પછી તેમ કરવાની મને તે ના કેમ કહેતા નથી ? ”

વિમળા—“ તે વાત તને કહેવાથી તું લજ્જા પામી જાય અને તેમને તું વહેમી મારે એ કારણથી તને તે કશું કહેતા નથી. પરંતુ પુરૂષોના હૃદયમાં વહેમરૂપી ગુપ્ત અગ્નિ રહેલો હોય છે, તેને કોઈ અનુકૂળ વાયુની મદદ મળવાથી તે અગ્નિ સળગી ઉઠે છે. તે અગ્નિ મહા ભયંકર હોય છે, તે અગ્નિથી તેનું હૃદય બળીને ખાખ થઈ જાય છે અને આપણને પણ બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ મારા મનમાં તો કશું પાપ નથી, બહેન. મારું

હુઃખ તો હું સહન કરી શકીશ; પરંતુ મને અવિશ્વસનીય ધારીને તેમના હૃદયમાં તે કેટલા બધા દુઃખી થતા હશે ? ”

વિમળા—“ ખોટા વહેમ હૃદયમાં ભરાઈ જવાથી તે વહેમ હળાહળ ઝેરના જેવી અસર કરે છે. તે ઝેરથી આખું શરીર પાયમાલ થઈ જાય છે. વહેમરૂપી કીડો તેનું શરીર ઘાતરી ખાય છે અને ઘોડા દિવસમાં શરીરને ખોખું કરી નાંખે છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ ત્યારે હવે મારે શું કરવું બહેન ? ”

વિમળા—“ ભગવાનનું સ્મરણ કરો બહેન, તે જ અરો ઉપાય બતાવશે. ”

સવિતાસુંદરી—“ મારા ભગવાન તો તે છે. હું તેમને જ ભગવાન માનીને બેઠી છું. ”

વિમળા—“ તમે એક સતી-સાધ્વી સ્ત્રી છો, તમારો સ્ત્રીજન્મ તમે સાથેક કર્યો છે, તમારી પવિત્રકિર્તિની કોઈની સાથે તુલના થઈ શકે તેમ નથી. તમારા એ પુત્રપથી તમારૂં જીવાણેકું રત્ન તમને પુનઃ પ્રાપ્ત થશે. ”

કેટલીક વારંબુધી શાન્ત-તીરવ બેની રહ્યા પછી સવિતાસુંદરી બોલી- “ બહેન ! ”

વિમળાએ જવાબ આપ્યો- “ કેમ, શું છે બહેન ? ”

સવિતાસુંદરી—“ તમે શું ધારો છો ? શું આપાને તેમનો મેળાપ થશે ? શું તે ઘેર પાછા આવશે ? ”

વિમળા—“ તમારા મનમાં તમે શી ધારણા રાખો છો, તે કહો. ”

સવિતાસુંદરી—“ મેં તો તમને કહ્યું કે હું તો સર્વત્ર હાહાકાર અને નિરાશા જ દેખું છું-તે સ્થળે તે નક્કી નહિ હોય. ”

વિમળા—“ હિમત ધારણ કર બહેન ! સ્ત્રીઓને સહન કરવા માટે જ આ સસાર છે. ”

સવિતાસુંદરી—“ તમે અહીં બે દિવસ મૂરી પાસે રહો, એકલાં રહેવાથી મને બહુ ભય ઉત્પન્ન થાય છે, બહેન. ”

વિમળા—“ બહુ સાફ બહેન, બ્યાંબુધી બાપા પાછા ઘેર આવશે નહિ, ત્યાંસુધી હું અહીં તમારી પાસે જ રહીશ. મારે ઘેર નહિ જઈ. ”

એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ એમ કરતાં કરતાં આઠ દિવસ નીકળી ગયા, છેવટે નવમે દિવસે રામમોહનરાય પાછો આવ્યો.

શિશિરચંદ્રની શોધ કરવા માટે તે સુંબસુધી જઈ આવ્યો, કિન્તુ કશો પત્તો લાગ્યો નહિ શિશિરચંદ્ર બિલાસપુરથી રેલ્વે ગાડીમાં બેઠો હતો, એટલો જ માત્ર પત્તો લાગ્યો. ત્યારપછી તે કયાં ગયો, તેના કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. રામમોહનરાય આઠ દિવસ સુધી તેને ઘેર-રંગપુર યાછો જઈ શક્યો નહિ હોવાથી સવિતાસુંદરીની માતા બહુ ચિન્તા કરવા લાગી. અસહ્ય ચિન્તા ઉત્પન્ન થવાથી મુહાસિની રમાસુંદરી તથા અક્ષયકુમારને લઈને સુરત આવી. રામમોહનરાયને નિરાશ થઈને પાછો આવેલો જોઈને બધાં બહુ દુઃખી થયાં. અત્યારસુધી સૌના હૃદયમાં આશાના જે અંકુરો હતા, તે એકાએક નાશ પામી ગયા ' સર્વના મુખમાંથી નિરાશાના ઉચ્છ્વાસો બહાર નીકળવા લાગ્યા. કૈશ્વરેચ્છા બલીયસી !

પ્રકરણ ૫ મું.

શિશિરચંદ્ર.

નડિયાદની અદર શિશિરચંદ્ર તથા વસતકુમાર એક સાધારણ ગૃહસ્થના પુત્ર હતા. બાલ્યાવસ્થામાં જ તેમની માતા મરી ગઈ હતી. માતાના મરણ પછી થોડા જ વખતમાં તેમનો પિતા પણ ગુજરી ગયો હતો. શિશિરચંદ્ર તથા વસતકુમાર મા-બાપનો સ્નેહ કેવો હોય, તે બિલકુલ જાણતા જ નહોતા. મા-બાપ મરી ગયા પછી તે બન્ને જણા તેમના કાકાને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. કાકી સ્વભાવની બહુ ખરાબ હતી. બાલ્યાવસ્થામાં એક વખત શિશિરચંદ્રે સવારમાં તેની કાકીને કહ્યું : “ કાકી, મને ભૂખ લાગી છે, ખાવા આપો. ”

તેની કાકી ગુસ્સે થઈને બોલી : “ અત્યારમાં ખાવાનું કોણે તૈયાર કર્યું છે ! જાઓ દસ વાગે ખાવા આવજો. ”

થોડી વાર પછી શિશિરચંદ્રે જોયું કે તેની કાકી તેના પોતાના પુત્રને છાની રીતે ખાવાનું આપતી હતી. પરંતુ શિશિરચંદ્ર તેની કાકીની ખીકથી આ વાત તેના કાકાને કહી શકતો નહિ. તેની કાકી જેટલું દુઃખ આપે તેટલું બન્ને ભાઈઓ શાન્ત રીતે સહન કરતા હતા.

થોડા દિવસમાં ભગવાને તેમની સામે જોયું. તેમનો મામો નવનીતરાય

એક દિવસ ભાણેજને મળવા માટે અમદાવાદથી નડિયાદ આવ્યો. તે તેમના બન્ને ભાણેજને અમદાવાદ લેઈ આવ્યો. શિશિરચંદ્ર તથા વસંતકુમારની મામી શાન્તાગૌરી બહેલી, ડાહી અને વિવેકી હતી. તે બન્ને ભાણેજને પોતાના પુત્ર કરના પણ અધિક ચાહતી હતી. પ્રથમ શિશિરચંદ્ર એમ ધારતો હતો કે માતા સમાન આ સસારમાં બીજું કોઈ સુખ દેનાર છે જ નહિ, કિન્તુ અમદાવાદ આવીને તેની મામી શાન્તાગૌરીનો નિર્મળ પ્રેમ જોઈને તે આશ્ચર્ય પામ્યો. શાન્તાગૌરી તે બન્ને જણાને પોતાના પુત્ર કરતાં પણ અધિક સાચવતી હતી. પોતાનાં છોકરાં જે કદિ શિશિરચંદ્ર તથા વસંતકુમારની સાથે લડતાં જેવામાં આવતાં તો તે તુરંત જ બોલતી “ એમને મા-બાપ નથી માટે જો - - એમને તમે સ્તાવશે અથવા દુઃખી કરશે, તો ઇશ્વર તમારા પર નારાજ થશે. ઇશ્વર નારાજ થાય એવું કૃત્ય આપણે કદિ કરવું જોઈએ નહિ. તે આપણો પરમ પિતા છે. તે જેથી રાજ થાય એવાં કામો આપણે રાજ કરવાં જોઈએ. ”

શિશિરચંદ્ર મનમાં વિચાર કરતો કે “ કાકી પણ મનુષ્ય છે અને મામી પણ મનુષ્ય છે—કિન્તુ તે એમાં કેટલો તફાવત છે ? મામી તો મનુષ્ય નથી, કિન્તુ એક દેવી છે ! એહો ! પ્રભુ ! આ સસારમાં મારી મામીના જેવી બીજી કોઈ દેવીઓ હશે ? ”—“ હા છે, શિશિરચંદ્ર ! તારી મામીના જેવી એક નહિ પણ અનેક દેવીઓ છે—જે ન હોય, તો આ સસાર આલે કેમ ? તોપણ દુર્ભાગ્યને લીધે આ કળિયુગમાં તારી કાકીના જેવી સ્ત્રીઓની સંખ્યા બહુ વધારે છે, એ અફસોસની વાત છે. ”

અમદાવાદ આવ્યા પછી કેટલેક વરસે શિશિરચંદ્ર મેટ્રિકની પરીક્ષા પહેલે નંબરે પાસ કરીને પદર રૂપિયા સ્કૉલરશિપ મેળવી. નવનીતરાયે તેને શુજરાત કોલેજમાં દાખલ કરી દીધો. તેણે બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. એક વાર કાર્નિક મહિનામાં એમ. એ. ની પરીક્ષા આપ્યા પહેલાં તેની મામી તેને પોતાને પિયર રંગપુર ગામે સાથે લઈ ગઈ. તેના જ્ઞાતિબાઈ રામમોહનરાયની મોટી પુત્રી સવિતાસુંદરીની સાથે તેનો વિવાહ કરવાનો તેણે મનમાં વિચાર કર્યો હતો અને સવિતાને દેખાડવા માટે તે શિશિરચંદ્રને પોતાની સાથે રંગપુરમાં લાવી હતી. સવિતાસુંદરીની ઉંમર તે વખતે અગીઆર વર્ષની હતી. સવિતાને શિશિરચંદ્રનો સ્વભાવ બહુ સારો લાગ્યો. રંગપુર આવ્યા પછી બે ત્રણ

દિવસે મામી શાન્તાગૌરીએ શિશિરચંદ્રને બોલાવીને કહ્યું: “બાપુ શિશિરચંદ્ર! તું મારું કહ્યું માનીશ?”

એવા નમ્રતાભરેલા મામીના શબ્દ સાંભળીને શિશિરચંદ્ર ગળ-ગલ્લિન કંઠે બોલ્યો. “મામી, આપનું કહ્યું હું માનીશ કે નહિ, એમ આપ પૂછો છો, એ સાંભળીને મને મનમાં બહુ દુઃખ થાય છે. આપની આજ્ઞાનું પાલન કરતું એ મારો ધર્મ છે. આપની ઇચ્છા હોય, તે આજ્ઞા કરો, આપની આજ્ઞા શિરે ચડાવવાને હું તૈયાર છું.”

“તું મારી આજ્ઞાનું પ્રતિપાલન કરીશ, એ હું જાણું છું, પરંતુ પ્રાથમિક, આ આખા જીવનનો ખેલ છે. વળી તું હવે મોટો થયો છે. જો તું બાળક હોત તો હું તને પૂછત નહિ. તને વગર પૂછ્યે તારો સંબંધ કરીને લગ્ન પણ કરી નાખત; કિન્તુ હવે તું મોટો થયો છે, તેથી તારો અભિપ્રાય લીધા વિના તે કામ કરવું ઉચિત નથી. મારી ઇચ્છા મારા જ્ઞાતિભાઈની દીકરીની સાથે તારો વિવાહ કરવાની છે સવિતામુંદરી તને પસંદ છે કે?”

શિશિરચંદ્ર હવે જાણી ગયો કે મામી પોતાને માત્ર ફરવા માટે જ આવી લાવ્યાં નથી, કિન્તુ પોતાનો વિવાહ કરવા માટે અને સવિતામુંદરીને દેખાડવા માટે લાવ્યા છે.

પ્રિય પાક! આ સ્થળે શિશિરચંદ્ર તેની મામીને શો જવાબ આપે? સવિતામુંદરીને શિશિરચંદ્રનો સ્વભાવ બહુ ગમી ગયો છે અને શિશિરચંદ્રને સવિતામુંદરી પ્રત્યે પણ બહુ ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. શિશિરચંદ્ર શરમતે લીધે તેની મામીના પ્રશ્નનો કશો પણ પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ.

ગમે તેમ થયું, પરંતુ સવિતામુંદરીની સાથે શિશિરચંદ્રનો સંબંધ નક્કી થઈ ગયો. માત્ર સંબંધ થયો એટલું જ નહિ, કિન્તુ માગશર મહિનામાં તેનું લગ્ન પણ થઈ ગયું. લગ્ન થયા પછી શિશિરચંદ્રે એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી. ત્યારપછી આપણી પૂર્વે વર્ણવેલી વાર્તાની શરૂઆત થઈ છે.

શિશિરચંદ્રે આક્રિયાની ખાણ ઉપર આવીને જોયું કે તેનો એન્જનીયર રણજોડરાય એક બીજી નવી ખાણના કાર્યારંભનો બંદોબસ્ત કરીને એક સારા દિવસની રાહ જોઈ રહ્યો છે. શિશિરચંદ્રને જોઈને તે અત્યંત આનંદ પામીને બોલ્યો: “તમે આવ્યા, એ બહુ સારું થયું.

આવતી કાલે દિનસિદ્ધિ સારી છે, તેથી કાલે જ આપણે એ નવા કાર્યનો આરંભ કરી દઇએ. ”

શિશિરચંદ્રે એન્જનીયર રણછોડરાયને તે નવા કામ માટે પોતાની સંમતિ દર્શાવી. પછી અગાઉથી નક્કી કરેલી ગોઠવણ પ્રમાણે બીજે જ દિવસે કાર્યની શરૂઆત થઇ. શિશિરચંદ્ર વધારે દિવસ આણુ ઉપર હાલમાં રહી શકે તેમ ન હતું, કારણકે સાવિત્રી-વ્રતનો દિવસ તદ્દન પામે જ આવતો હતો, તેથી બે દિવસ અગાઉથી પહેલાં તેને પાછું ઘેર જવાનું હતું. રણછોડરાય એન્જનીયરે (Ore) મિશ્ર ખનિજ પદાર્થની પરીક્ષા કરવાનો આરંભ કર્યો. કેટલાક દિવસ પછી તેણે સાંભળ્યું કે શિશિરચંદ્ર આજે પાછા ઘેર સુરત જવાના છે, તેથી તેણે કહ્યું: “ આપ જો બે દિવસ રહીને પછી જાઓ, તો હું તમને આણુની કાચી ધાતુ સબધે ખરી હકીકત શી છે, તેનું વિવેચન કરી બતાવું અને પછી આપ નિશ્ચિતપણે ઘેર જાઓ. ”

શિશિરચંદ્રે સંમતિ દર્શાવી અને સવિતાસુદરીને બે દિવસ પછી હું ઘેર આવીશ, એમ પત્ર લખી નાખ્યા.

ત્રિજે દિવસે મધ્યાહ્નકાળે રણછોડરાય એન્જનીયરે શિશિરચંદ્રને કાચી ધાતુનું પૃથક્કરણ કરીને બતાવી આપ્યું કે: “ આ પદાર્થમાં એ પ્રકારની ધાતુ છે, તેમાંની એક બહુ મૂલ્યવાન છે, તેને અમૂલ્ય કહીએ તોપણ અતિશયોકિત ગણાય નહિ. વળી તે મૂલ્યવાન ધાતુનું પ્રમાણ બીજી ધાતુ કરતાં વધારે છે. ” એ પ્રમાણે ઘણી બારિકબીજી ખનિજ પદાર્થનું પૃથક્કરણ કરીને સમગ્ર બતાવી આપીને છેવટે રણછોડરાય એન્જનીયરે કહ્યું “ તમે એક નોટા ભાગ્યવાન પુરૂષ છો. આવું તમારા જેવું ભાગ્ય સમગ્રે સ્થળે કોઇનું પણ જોવામાં આવ્યું નથી. મને નક્કી ભરોસો છે કે આ ખનિજ પદાર્થ આપને કરોડોપતિ કરશે. હું અનુમાન કરું છું કે આ ચાલુ વર્ષમાં આપણને વીસ લાખ રૂપીઆનો લાભ થશે. ”

રણછોડરાય એન્જનીયરની આવી કાર્યકુશળતા જોઇને શિશિરચંદ્ર બહુ રાજ થયો. તે પણ એક વિદ્વાન માણસ હતો, તેથી રણછોડરાયની સાથે તેનો સ્વભાવ મળી ગયો. તેણે એન્જનીયર રણછોડરાયને કહ્યું: “ મારા સદ્ભાગ્યની સાથે સાથે આ ખનિજ પદાર્થમાંથી જે લાભ થશે, તેનો રૂપીએ એવાની હિસ્સો તમને ભેટ-ધનામ તરીકે દર વરસે આપવામાં

આવશે. હું સુરત જઈને આપના ભાગનો દસ્તાવેજ રજીસ્ટર કરાવીને આપના પર મોકલી આપીશ. ”

શિશિરચંદ્રની આ વાત સાંભળીને રણછોડરાય કશું બેઠ્યા વિના ઘણી વાર સુધી તેની સામે વિક્સેલી આંખોવડે જોઈ રહ્યો.

આજે શિશિરચંદ્ર સુરત જવાનો છે. આક્રિયાથી બિલાસપુરનો રસ્તો લગભગ અઢાર માઈલનો છે. એ અઢાર માઈલની મુસાફરી ઘોડા-ગાડીમાં કરવાની છે. એ વાગ્યાના સમયે શિશિરચંદ્ર સુરત જવા રવાના થવાનો છે. આગલે દિવસે બધી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે એવામાં સવારમાં આડ વાગ્યે શિશિરચંદ્રને રામનારાયણનો પત્ર મળ્યો ! પત્ર વાંચીને શિશિરચંદ્ર જડની માફક સ્થબિત બની ગયો. તેની શુદ્ધિ માત્ર હરાઈ ગઈ. પોતે જન્યત્ર અવસ્થામાં હોવા છતાં જ્ઞાનશૂન્ય થઈને ચિત્રામણમાં ચિત્રાઈ જાય તેમ પત્રની સામે એકીદ્રષ્ટે જોઈ રહ્યો. કેટલીક વાર પછી એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ તેના મુખમાંથી બહાર નીકળ્યો. તુરતજ સેકડો વોંટીની વેદના તેના હૃદયમાં થવા લાગી. ભયકર વેદના સહન નહિ થઈ શકવાથી તે ઊભો થયો પત્ર ફરીથી વાંચી જોઈને હાથમાં જ પત્ર રાખીને અસ્થિર મને ધરની અદર આમ-તેમ ફરવા લાગ્યો. કેટલીક વાર પછી તેનું મન કાંઈક સ્થિર થયું એટલે વળી પાછો તે પત્ર એકવાર ફરીથી વાંચીને ખુરશીમાં બેસી ગયો અને ટેબલ ઉપર માથું રાખીને કેટલીક વાર સુધી શાન્ત બેસી રહ્યો. પછી માથું ઉચું કરી લાંબો નિસાસો નાખી, તે વિચાર કરવા લાગ્યો. “ મન કદિ જુડો સદેહ કરે નહિ. સ-વિના ! મારા આદરની મૂર્તિ સવિતા ! મારા હૃદયની હારમાળા, મારા અતઃકરણનું સુખ, મારા સુખની શાન્તિ, મારા સસારનું બંધન, મારી આંખોનો આનંદ, મારા જીવનની સગિની, મારી સવિતા ! તેં આ શું કર્યું ? શું તું બેધમાન નીવડી ? શું આ સાચી વાત છે ? ના, ના, આ વાત સાચી હોય નહિ. જુડી વાત હોવી જોઈએ. પણ ના, જુડી શી રીતે કહેવાય ? રામનારાયણ કદિ જુડું લખે નહિ. જુડું લખવામાં તેને શો લાભ ? મને તેના પર એક વાર સંદેહ આવ્યો હતો ખરો. તેનું હાસ્ય જોઈને એક વાર મને સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો. તે પ્રેમનું હાસ્ય હતું ! અરે ! સ્ત્રીજાતિ આટલી બધી હલકા સ્વભાવની હશે, એમ હું ધારતો ન હતો. સ્ત્રીજાતિને ધિક્કાર છે-હજાર વાર ધિક્કાર છે. સ્ત્રીજાતિ ઉપર કદિ વિશ્વાસ કરવો જ નહિ. ”

શિશિરચંદ્ર ફરીથી અસ્થિર મને આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. એટલામાં ઘડીઆળમાં ૮ ટં કરતા બાર ટકોરા થયા. શિશિરચંદ્ર પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો: “ ગઈ કાલે જેમ ઘડીઆળમાં બાર વાગ્યા હતા તેમજ આજે પણ બાર વાગ્યા, ગઈ કાલે જેમ સૂર્ય ઉગ્યો હતો, તેમજ આજે પણ ઉગ્યો છે, તેજ વૃક્ષ, તેજ ડાળી, તેજ ઘર અને તેજ રસ્તો એ બધાં જેવાં કાલે હતાં તેવાં જ આજે પણ છે. કોઈ જાતનો તેમાં ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી. હું પણ તેનો તેજ છું, કિન્તુ મારામાં ફેરફાર બધો ફેરફાર થઈ ગયો છે? છેલ્લા ચાર કલાકથી માફ મૃત્યુ થયું છે, હું અત્યારે પ્રેતમૂર્તિ છું. અરે પ્રભુ! આ સસારની અદર જોટલું સુંદર છે, તે બધું ખરાબ કેમ હશે? જગત્ સુંદર છે, પ્રકૃતિ સુંદર છે, પ્રકૃતિનું કાર્ય સુંદર છે, રમણી પણ સુંદર છે, પરંતુ તે સુદરીનું અંતર કેમ ખરાબ હશે? હવે હું શું કરું? મારે હવે શું કરવાનું છે? કશું પણ નહિ! લોકો કહે છે કે મનુષ્યને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરી મૂકે છે, તો શું મને અત્યારે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે? શું આનું નામ ક્રોધ? ના, ના, ક્રોધને વશ થઈને જે માણસો મનુષ્યની પણ હત્યા કરી નાંખે છે, એવો ક્રોધ મને ઉત્પન્ન નથી થયો. ત્યારે મને શું થયું છે? મને જે થયું છે તેનું કશું નામ નથી, સીમા નથી, આકાર પણ નથી. ત્યારે મને શું થયું છે? જે થયું છે, તે અતિ બયકર થયું છે—”

એટલામાં શિશિરચંદ્રના નોકર રામાએ આવીને તેને બોલાવ્યો: “ હજુર! ” એકાએક ચમકી જઈને શિશિરચંદ્રે પ્રશ્ન કર્યો: “ કેમ શું છે રામા? ”

રામો બોલ્યો: “ રસોઇ કરનાર મહારાજજી કહે છે કે રસોઇ ક્યારની તૈયાર થઈ ગઈ છે, છતાં શેઠજી હજુ જમવા કેમ આવ્યા નહિ? ”

શિશિરચંદ્રે કહ્યું: “ આજે મારે ઉપવાસ છે, તેથી ખાવું નથી. મહારાજજીને કહે કે તમે જમી લ્યો. ”

રામો ચાલ્યા ગયા પછી શિશિરચંદ્ર પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો: “ ઘેર જવાનો વિચાર હતો, પણ હવે ઘેર જવું નથી. તેની સાથે મેળાપ જ કરવો નથી. તેનું સુખ જોઈને હવે હું શું કરું? તે કપડી છે, તે મારી સાથેના વ્યવહારમાં સુખ માનતી નથી, હું હવે તેના સુખના માર્ગમાં એક કાંટાંશ્પ છું, માટે એ કાંટો દૂર કરી નાંખવો જ સારો. તેના સુખનો માર્ગ હવે નિષ્કંટક કરી દઉ. તે હવે બધે સુખી થતી, તેને

હું ચાહું છું, તેને આ જીવનમાં હું કદિ જૂલી શકીશ નહિ. જ્યાંસુધી હું જીવીશ, ત્યાંસુધી તેનો મેળાપ કરીશ નહિ. તેનો તિરસ્કાર પણ કરીશ નહિ. મારા સઘળા સુખનો હવે અંત આવી ગયો છે. કાર્યનો છેડો આગ્યો છે. હવે હું ચાલ્યો જઉં, ક્યાં ચાલ્યો જઉં ? ક્યાં જવાથી આ ભયકર ચિન્તામાંથી હું છૂટી શકીશ ? પ્રભુ જ્યાં લઈ જાય, ત્યાં જઉં. એક વાર સવિતાને એક પત્ર લખી મોકલું, પછી જઉં. પરંતુ હવે મારે તેને પત્ર લખવાની શી જરૂર છે ? ના, ના, હવે હું તેને પત્ર લખીશ નહિ. પરંતુ તે મારો સંકલ્પ શી રીતે જાણી શકશે ? જ્યાંસુધી મારો પત્ર તેને મળે નહિ, ત્યાંસુધી તે નિશ્ચિત થઈ શકે નહિ, માટે તેને પત્ર તો લખવો જ પડશે. આ શુભ સમાચાર તેને જણાવવા જ પડશે.” શિશિરચંદ્ર સવિતાને પત્ર લખવા લાગ્યો.

પ્રિય વાંચક ! શિશિરચંદ્રનો લખેલો પત્ર આપણે પહેલા જ પ્રકરણમાં વાંચી ગયા છીએ, તેથી તેનો ઉલ્લેખ અહીં કરવાની હવે કશી જરૂર નથી.

પરાયર એ વાગ્યાને સમયે શિશિરચંદ્ર આક્રિયાથી રવાના થયો, કિન્તુ તે સીધા બિલાસપુર નહિ જતાં પાસેના કસ્યામાં ગયો. શિશિરચંદ્રનો ચાકર રામો આ જોઈને વિસ્મય પામ્યો. શિશિરચંદ્ર કસ્યામાં જઈને તેના એક ઓળખીતા વકીલ નરહરરાયને ઘેર ગયો. નરહરરાય વકીલે શિશિરચંદ્રને પોતાને ઘેર આવેલો જોઈને બહુ સન્માનપૂર્વક તેને આવકાર આપ્યો અને ગાડીમાંથી નીચે ઉતારીને પોતાના ઘરમાં લઈ ગયો. ચાહ પાણી તથા નાસ્તો વગેરેથી રિવાજ મુજબ સત્કાર થયા પછી શિશિરચંદ્રે નરહરરાય વકીલ પાસે કેટલાક દસ્તાવેજો તૈયાર કરાવીને કહ્યું: “ કાલે જ આ બધા દસ્તાવેજો રજીસ્ટર કરાવીને તૈયાર કરવા જોઈએ.”

નરહરરાય વકીલે પોતાના ગુમાસ્તાને ઓલાવીને શિશિરચંદ્રના કહેવા મુજબ બધા દસ્તાવેજો કાલે ને કાલે જ રજીસ્ટર કરાવીને તૈયાર કરવાનો હુકમ કરી દીધો. વકીલના ગુમાસ્તાને બીજો દિવસે ખાવાનો પણ અવકાશ મળી શક્યો નહિ. આખો દિવસ દોડાદોડી કરીને હુકમ પ્રમાણે બધા દસ્તાવેજો રજીસ્ટર કરાવીને તૈયાર કરાવ્યા. દસ્તાવેજો તૈયાર થયા એટલે શિશિરચંદ્ર પોતાના સસરાને બે નકલ અને એક નકલ રણુછોડરાય એન્જનીઅરને મોકલી આપવાની આજ્ઞા કરીને બપોરે બિલાસપુર તરફ રવાના થયો. બિલાસપુર સ્ટેશને પહોંચ્યા પછી રામાને ઘોડાગાડીની સાથે આક્રિયા પાછા જવાનો હુકમ કરી શિશિરચંદ્ર ટ્રેનમાં બેઠો, પરંતુ

તે સુરત જનારી ગાડીમાં નહિ બેસતાં ઝુંબઝની ગાડીમાં ચઢી બેઠો. બિલાસપુરના સ્ટેશન માસ્તરની મહેરબાનીથી તેણે એક રિઝર્વ ડાબો ખંદોબસ્ત કરી લીધો, કારણકે મનુષ્યનો કોલાહલ તેનાથી સહન થઈ શકે તેમ ન હતું.

ટ્રેન એકદમ પુર જોસમાં નદી, પર્વત, ગામ, શહેર અને જંગલ વગેરે સ્થળોને પસાર કરીને ચાલવા લાગી. શિશિરચંદ્ર અત્યારે એક નિર્જન સેકન્ડ ક્લાસના ડાબામાં એકલો બેઠો હતો, તેથી તેનો ચિન્તારૂપી જળપ્રવાહ પણ ગાડીની સાથે જોસમાં વહેવા લાગ્યો. અમુક રસ્તો કાપ્યા પછી ટ્રેન નક્કી કરેલા સ્ટેશને વિરામ લેવા ગિબ્બી રહેતી, પરંતુ શિશિરચંદ્રની ચિન્તાની ગતિ બિલકુલ વિરામ લેતી જ નહિ. તે વિચાર કરવા લાગ્યો: “અરે પ્રભુ! સંસારને તે આવો દુઃખી કેમ બનાવ્યો? કોઈ પણ મનુષ્ય સુખી કેમ જોવામાં આવતું નથી? નહિ-નહિ, હું તો સંપૂર્ણ સુખી હતો, ભગવાને મને તો સંપત્તિ આપ્યું હતું-વિદ્યા, લક્ષ્મી, પત્નીપ્રેમ વગેરે સંસારમાં મનુષ્યને જે જે સુખ હોઈ શકે, તે બધું ઇશ્વરે મને આપ્યું હતું. કિન્તુ મારા નસીબમાં તે સુખ સમાઈ શક્યું નહિ. ના, ના, નસીબનો દોષ હું શામાટે કાઢું છું? નસીબ તો આનુસંગિક ઘટના છે. લોકો જોને દૈવ કહે છે, તે દૈવ મનુષ્યને સુખી પણ કરી શકે અને દુઃખમાં દૂબાવી પણ મારે. એ પ્રમાણે મારૂં પણ મૃત્યુ થયું છે. મૃત્યુ થવાથી સઘળાં સંબંધીઓ સાથેનો સંબંધ છુટી જાય છે, તેવી રીતે મારો પણ સર્વની સાથેનો સંબંધ છુટી ગયો છે. હવે હું ક્યાં જઈ? આ ભયંકર ચિન્તામાંથી હું કેવી રીતે છુટી શકીશ? ના, ના, કદિ છુટી શકીશ નહિ. આ ચિન્તારૂપી ભાર વહન કરીને મારે કેટલા દિવસ જીવવું પડશે? અરે! પ્રેમ! પ્રેમ એ જ આ સંસારમાં દુઃખનું મૂળ છે. મેં સવિતા સાથે પ્રેમ શામાટે બાંધ્યો? આ ભયંકર દુઃખ ભોગવવા માટે જ! પ્રેમ છે, તે સુખનું જગૃત સ્વપ્ન છે. જેમ નિદ્રામાં આવેલું સ્વપ્ન નિદ્રાનો ભાગ થતાં દુઃખદાયક નીવડે છે, તેમજ આ પ્રેમરૂપી જગૃત સ્વપ્નનો ભાગ થવાથી મને આટલું બધું દુઃખ થાય છે.”

સંધ્યાસમયના અંધકારમાં પ્રકૃતિની અસ્પષ્ટ છબિમાં શિશિરચંદ્રે જોયું કે સવિતાસુંદરીની બન્ને આંખો વ્યાકુળતાપૂર્વક પોતાની સામે જોઈ રહી છે. તે વ્યાકુળ દૃષ્ટિ તેનાથી સહન થઈ શકી નહિ, તેથી તેણે આંખો મીંચી દીધી. તોપણ તેનાં માનસ-ચક્ષુઓની સામે સવિતાની

મહિન મુખવળી શોકાતુર મૂર્તિ દેખાવા લાગી અહો! તેની આંખોમાં કેવી દીનતા ભરેલી છે? તેની દૃષ્ટિ કેવી હૃદયભેદી છે? શિશિરચંદ્ર તે દૃષ્ટિ સહન કરી શક્યો નહિ. તેણે પુનઃ આંખો ઉઘાડીને અધઘરમાં દંકાએલી અરુપટ પ્રકૃતિની સામે જોયું, તો જ્યાં જુએ ત્યાં સર્વત્ર સચિતાની શોકમય મૂર્તિ તેના જોવામાં આવી. જાણે તે દીન દૃષ્ટિથી વ્યાકુળતાપૂર્વક નિરાશ હૃદયે તેની સામે એકીટશે જોઈ રહી હોય ની, તેવો ભાસ થયો. તે કાલ્પનિક દૃષ્ટિની દીનતા પણ સહન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવીને ગાડીના ડાબાની અંદર જોયું, તો આમે ગોડવેલા દર્પણમાં તેની નજર પડી. દર્પણમાં તેનું પ્રતિબિંબ જોઈને શિશિરચંદ્ર એકાએક ચમકી ગયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો. “અરે! આ સામેના દર્પણમાં આ કોનું પ્રતિબિંબ પડ્યું? આ ડાબામાં મારા સિવાય બીજું કોઈ મનુષ્ય તો બેઠેલું નથી! શું મારી અજ્ઞાન અવસ્થામાં કોઈ મનુષ્ય આ ડાબામાં ચઢી બેઠું છે?”

એ પ્રમાણે વિચાર કરી તેણે પોતાની દૃષ્ટિ દર્પણમાંથી ખેંચી લઈ ડાબાની અંદર સઘળે રથળે તપાસ કરી, પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્ય તેના જોવામાં આવ્યું નહિ. તેણે પુનઃ દર્પણ તરફ જોયું તો ફરીથી તેજ મૂર્તિનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં દેખાવા લાગ્યું. તે બોલ્યો: “ત્યારે શું આ દર્પણમાં મારું પોતાનું જ પ્રતિબિંબ દેખાય છે? અરે! આ બે દિવસની અંદર મારા મુખમાં આટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો?! ના, ના, આટલો બધો ફેરફાર થાય નહિ.”

વિશ્વાસ નહિ આવવાથી તે ઉડીને દર્પણની પાસે આવીને જોતો રહ્યો અને બોલ્યો: “હા, આ મારું જ પ્રતિબિંબ છે! અહા! કેટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો? માથા ઉપર આગળના ભાગમાં એક દિવસની અંદર અર્ધ કરતાં વધારે વાળ સંકેદ થઈ ગયા છે! કપાળમાં કરચોલીઓ વળી ગઈ છે! આંખો લાલચોળ બની ગઈ છે અને હંડા ખાડામાં ઉતરી ગઈ છે! દૃષ્ટિ નિસ્તેજ બની ગઈ છે! આંખોની આસપાસ કાળી છાયા પડી ગઈ છે! મોઢું શુષ્ક અને ફિક્કું બની ગયું છે!” એ મૂર્તિ શિશિરચંદ્રને પોતાના મુખની સાથે મળતી લાગી નહિ, તોપણ તે ઝાળખી ગયો કે તે મૂર્તિ બીજા કોઈની નહિ, કિન્તુ પોતાની જ છે! તે મનમાં બોલ્યો: “મારા અંતરની તીવ્ર અને કાળકુટ વેદના મારા મુખમાંથી બહાર કુટી નીકળી છે!”

અકરણ ૬ હું.

શોધને અન્તે નિરાશા.

શિશિરચંદ્ર ચાલ્યા ગયા પછી બીજે દિવસે રામમોહનરાય આક્રિયા પહોંચ્યો. તેને બળદ-ગાડીમાંથી નીચે ઉતરતો જોઈને રામો “દાદા આવ્યા, દાદા આવ્યા” એમ બોલતો એકદમ તેની પાસે દોડી ગયો અને જમીન સુધી નમીને પ્રણામ કરવા લાગ્યો. રામમોહનરાયે તેને કુશળ સમાચાર પૂછીને પ્રશ્ન કર્યો: “શિશિરચંદ્ર ક્યાં છે?”

રામોએ જવાબ આપ્યો: “ગઇ કાલે રાત્રે તે મુંબઈની ગાડીમાં એસીને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે.”

રામાની એ વાત સાંભળીને રામમોહનરાયે વિચાર કર્યો: “જો હું ગઇ કાલે અહીં આવ્યો હોત, તો તેમને પકડી શકત. હવે પત્નો મળવો મુશ્કિલ છે. તે ક્યાં ગયા છે, તે શી રીતે બાળી શકાય. અરે પ્રભુ! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારે માથે આ દુઃખ તે ક્યાંથી નાંખ્યું?”

એ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરતો કરતો રામમોહનરાય રામાની સાથે બગલામાં ગયો. એટલામાં એન્જનીયર રણુછોડરાયને સમાચાર મળ્યા કે: “શેઠજીના સસરા આવ્યા છે.”

સમાચાર મળતાં જ તેણે તુરત જ બગલામાં આવીને રામમોહનરાયનો યોગ્ય સંદાર કર્યો. રામમોહનરાયને તેની પાસેથી પણ શિશિરચંદ્રના કશા વધારે સમાચાર મળી શક્યા નહિ. રણુછોડરાય તેને માટે સ્નાન તથા આહાર માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરી ધરખાને કામપર જવાને તૈયાર થયો. રામમોહનરાય તેને થોડી વાર રાહ જોવાનું કહીને બોલ્યો: “એન્જનીયર સાહેબ, શિશિરચંદ્રને મળવાને માટે જ હું ખાસ અહીં આવ્યો છું. મારે તેની ખાસ જરૂર છે.”

રણુછોડરાયે જવાબ આપ્યો: “શેઠજી એ દિવસ પહેલાં સુરત જતું છે એમ કહીને અહીંથી રવાના થયા છે, પરંતુ રામા પાસેથી તે સુરતની ગાડીમાં નહિ બેસતાં મુંબઈની ગાડીમાં બેઠાનું સાંભળીને હું પણ બહુ ચિંતા કરતો હતો. રસ્તામાં તે એક દિવસ ખોટી પણ થયા હતા, કિન્તુ તે ક્યાં ગયા છે, તેના કશા સમાચાર મળી શક્યા નથી.”

રણુછોડરાયનું એ કહેવું સાંભળીને રામમોહનરાય બોલ્યો: “હું

ધારૂં છું કે તે ક્યાં ગયા છે, તેનો પત્તો બિલાસપુર સ્ટેશનથી મળી શકશે.”

રણુછોડરાયે તે વાતમાં સંમતિ દર્શાવી. રામમોહનરાય પુનઃ બોલ્યો: “ જુઓ રણુછોડરાય ! આટલી ઉંમર થઇ છે, કિન્તુ હું કદિ પણ ગુજરાત પ્રાંતની બહાર ગયો નથી. તેથી આપ જો આપના કાર્યને બાર બીજા કોઇ ઉપર મૂકીને મારી સાથે આવો, તો બહુ સારું થાય. શિશિરચંદ્ર જો મુંબઈ ગયા હશે, તો આપણે પણ મુંબઈ જઈશું. આપ મારી સાથે આવશો, તો મને બહુ સરલતા થઇ પડશે. ”

“ બહુ સારું. જેવી આપની આજ્ઞા. મનહરરાયને હું અહીંનું મારું કામ સોંપીને આપની સાથે આવીશ. ”

“ બહુ સારી વાત, ત્યારે આપ હવે તૈયાર થાઓ. વળી એક બીજી વાત તમને એ કહેવાની છે કે મારી સાથે વધારે પૈસા નથી અને આપણી સાથે કેટલાક પૈસા લેવાની જરૂર છે, તો આપની પાસે પૈસાની જોગવાઈ છે કે ? ”

“ હા છે. કેટલા રૂપીઆની જરૂર છે, બોલો. ”

“ બસો રૂપીઆ ફક્ત સાથે લેશો, તો ચાલશે. ”

“ બહુ સારું, લ્યો આ બસો રૂપીઆ હું તમને આપું છું. ”

“ મને આપવાની જરૂર નથી, આપની જ સાથે લઇ લ્યો. ”

તે જ દિવસે રામમોહનરાય રણુછોડરાય એન્જનીઅર તથા રામાને સાથે લઇને બિલાસપુર આવ્યો અને સ્ટેશન માર્ગને પૂછતાં જાણવામાં આવ્યું કે શિશિરચંદ્ર મુંબઈ ગયો છે. તેઓ ત્રણે જણા પણ શિશિરચંદ્રની શોધ કરવા માટે મુંબઈ રવાના થયા. મુંબઈ જઈને કેવી રીતે શિશિરચંદ્રની શોધ કરવી, તે સંબંધે તેમણે કશો વિચાર કર્યો નહિ. શિશિરચંદ્ર મુંબઈ ગયો છે અને તેઓ પણ જાય છે. મુંબઈ પહોંચ્યા પહેલાં રામમોહનરાયે રણુછોડરાયને પૂછ્યું: “ આપણને મુંબઈમાં શિશિરચંદ્રનો કેવી રીતે પત્તો લાગશે ? ”

રણુછોડરાય બોલ્યો: “ હું પહેલાં એકવાર શેઠજીની સાથે મુંબઈ એક એન્જીન ખરીદ કરવા ગયો હતો. તે વખતે તેમણે કોટની એક હિંદુ હોટેલમાં ઉતારો કર્યો હતો, તે સ્થળે શેઠજી હશે, તો સારી વાત છે અને નહિતો આખા શહેરમાં તપાસ કરવી પડશે. ”

ગાડી મુંબઈ પહોંચ્યા પછી તેઓ વિક્ટોરિયા ટરમિનસથી એક વિક્ટોરિયા બાડે કરી તેમાં બેસીને એકદમ પેલી હિંદુ હોટેલમાં

ગયા. રણુછોડરાય એન્જનીયર તેના માલેક શાન્તારામ શેઠને ઓળખતો હતો, તેથી શેઠે તેમને યોગ્ય માન-આવકાર આપીને ઉતરવાને માટે સગવડ કરી આપી. શાન્તારામને પૂછતાં તેણે રણુછોડરાયને જવાબ આપ્યો કે: “શિશિરચંદ્ર ગઘ કાલે અહીં આવ્યા હતા.”

રણુછોડરાયે તે સાંભળીને આચ્છાદથી પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો: “તે ક્યાં છે?”

શાન્તારામે માથું હલાવીને જવાબ આપ્યો: “અત્યારે તે ક્યાં છે, તે હું જાણતો નથી, પરંતુ આજ સવારે આઠ વાગ્યાને સમયે તેમનો સરસામાન લઇને તે બહાર ગયા છે.”

રણુછોડરાયે પછી શાન્તારામની સાથે રામમોહનરાયની ઓળખાણ કરાવીને કહ્યું: “આ કોઈ અગત્યના કામ માટે શિશિરચંદ્રની સાથે મેળાપ કરવા માટે અહીં આવ્યા છે. આપ જો એમની શોધ કરવામાં અમને કાંઈક મદદ કરશો તો અમે આપનો બહુ ઉપકાર માનીશું.”

“બહુ સારું, મારાથી બની શકે શકશે તેટલી મદદ હું જરૂર કરીશ.” એમ કહીને તેણે દરવાનને બોલાવીને શિશિરચંદ્રની હકીકત પૂછી.

દરવાને જવાબ આપ્યો: “છોટુમિયાના તબેલામાંથી મેં શિશિરચંદ્રને માટે એક ગાડી લાવી આપી હતી.”

શાન્તારામે છોટુને બોલાવીને પૂછ્યું: “તે ગૃહસ્થ તમારી ગાડીમાં બેસીને ક્યાં ગયા?”

છોટુએ જવાબ આપ્યો: “એ ગૃહસ્થને લઇને જે ગાડી ગઇ છે, તે હજી પાછી આવી નથી. પાછી આવશે, એટલે હું તમારી પાસે મોકલીશ.”

ગાડી પાછી આવી એટલે રામમોહનરાય તથા રણુછોડરાયે કોચમેન પાસેથી સાંભળ્યું કે: “એ શેઠને પી. એ. કંપનીની ઓફીસે ઉતારીને ગાડી પાછી આવી છે.”

રામમોહનરાય મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “પી. એ. કંપનીની ઓફીસે? ત્યારે શું શિશિરચંદ્ર આગમોટમાં બેસીને ક્યાંક ચાલ્યા ગયા?”

જરા પણુ વિચલ્ય કર્યો વિના રામમોહનરાયે રણુછોડરાયની સાથે પી. એ. કંપનીની ઓફીસે આવીને સાંભળ્યું કે: “દસ વાગ્યે પી. એ. કંપનીની ડબ્લિન નામની એક સ્ટ્રીમર આસ્ટ્રેલિયાનો મેઇલ લઇને અહીંથી ઉપડી ગઇ છે.”

ટિકિટ ઓફીસમાં તપાસ કરી, પરંતુ કશું જાણવામાં આવી શક્યું નહિ. રામમોહનરાયે વિચાર કર્યો કે: “શિશિરચંદ્ર જો કદિ પી. એ.

કપતીની ડગ્ગિલ નામની સ્ટીમરમાં બેસીને આસ્ટ્રેલિયા તરફ જતા હતા, તો તેનો પત્તા મળી શકે ખરો, કારણકે સ્ટીમર કોલબો બંદર થઇને આસ્ટ્રેલિયા જશે. ” રામમોહનરાય કોલબો બંદર તાર કરીને તેના પ્રત્યુત્તરની રાહ જોવા લાગ્યો. તારનો જવાબ આવે તે દરમિયાન રામમોહનરાય તથા રણછોડરાય મુંબઇમાં શાન્ત બેસી રહ્યા નહિ પરંતુ આખા શહેરમાં—હોટેલમાં, દરેક વીણીમાં અને દરેક લોજમાં તેની તપાસ કરી વળ્યા, પરંતુ કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. ત્રિજે દિવસે કોલબોથી તારનો પ્રત્યુત્તર આવ્યો કે: “ શિશિરચંદ્ર નામનો કોઇ પેસેન્જર ડગ્ગિલ નામની સ્ટીમરમાં છે નહિ. ”

હજી પણ બે ત્રણ દિવસ સુધી તેઓએ મુંબઇ શહેરમાં અનેક પ્રકારે તપાસ કરી જોઈ, પરંતુ છેવટે તેમાં નિરાશ થઇને તેઓ પાછા ફર્યા. રણછોડરાય મુંબઇથી સીધો ખિલાસપુર તરફ રવાના થયો અને રામમોહનરાય રામાની સાથે સુરત પાછો આવ્યો. રામમોહનરાય અત્યંત ચિન્તા કરવા લાગ્યો કે: “ શિશિરચંદ્ર ક્યાંક ચાલ્યા ગયા છે—અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં કશો પત્તા લાગ્યો નહિ. હવે હું સવિતાને શું કહીને ધીરજ આપીશ ? શિશિરચંદ્રનો કશો પત્તા લાગ્યો નથી, એ વાત તેને કેમ કહેવાય ? શિશિરને સાથે લઇને જ પાછા ફરવાનું કહીને હું નીકળ્યો હતો, હવે મારે તેને શો જવાબ આપવો ? સવિતા આ સમાચાર સાંભળીને શું જીવી શકશે ? અરે પ્રભુ ! વૃદ્ધાવસ્થામાં મારે માથે આ દુઃખ ક્યાંથી આવી પડ્યું ? સવિતા મારી લાડકી પુત્રી સુખી થશે એમ ધારીને શિશિરચંદ્રના હાથમાં મેં તેને અર્પણ કરી, પરંતુ તેના નશીબમાં આવું દુઃખ લખેલું છે, એ સ્વપ્ને પણ હું ધારતો નહતો. ” એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ચિન્તા કરવા છતાં સવિતાસુંદરીને આશ્વાસન આપવાનો કોઇ પણ ઉપાય રામમોહનરાયને સૂઝ્યો નહિ.

રામમોહનરાય સુરતથી ચાકિયા ગયો ત્યારપછી ચાર દિવસે તેના નામનું એક રજીસ્ટર પેકેટ રંગપુરથી પાછું ફરીને સુરત આવ્યું હતું. વસંતકુમારે તે પેકેટ લઇને સવિતાસુંદરીને આપ્યું હતું. સવિતાસુંદરીએ તે પેકેટ તે જ સ્થિતિમાં અભરાઇ ઉપર મૂકી રાખ્યું હતું. આજે રામમોહનરાય પાછો આવ્યો છે, પરંતુ સવિતાની સાથે મેળાપ કરવાની તે હિંમત કરી શકતો નથી. મુહાસિનીને સુરત આવેલી જોઇને તે કાંઈક આશ્ચર્ય થયો. શિશિરચંદ્રનો કશો પત્તા લાગ્યો નથી એ સમાચાર જાણીને વિભા

સવિતાની પાસે જઈને બોલી: “બાપા પાછા આવ્યા છે !”

“હા, તે મારા જાણવામાં આવ્યું” એમ કહીને તે કશું વધારે બોલી નહિ.

વિમળા ફરીથી બોલી: “શિશિરચંદ્રને કશો પત્તો લાગ્યો નહિ.”

“હા, એ પણ જાણ્યું.” સવિતાસુંદરીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

સવિતાના મુખનો ભાવ જોઈને વિમળા કશું વધારે બોલી નહિ. તે પણ સવિતાની માફક નીરવતાથી તેની પાસે બેસી રહી. કેટલીક વાર પછી સવિતાની માએ આવીને “બેટા સવિતા !” કહીને બોલાવી. સવિતાએ શુષ્ક કંઠે ઉત્તર આપ્યો: “શું છે મા ?” સવિતાનો કંઠસ્વર સાંભળીને સુહાસિનીની આંખોમાંથી અશ્રુચ્છિન્નુઓ ટપકવા લાગ્યાં. સવિતા સૂતી હતી તેની પાસે બેસીને સુહાસિની તેના મસ્તક તથા કપાળપર હાથ ફેરવવા લાગી. માતાની નીરવ સહાનુભૂતિથી સવિતાનું બળતું હૃદય કાંઈક શાન્ત થયું. કેટલીક વાર પછી આંખો ઉઘાડીને સવિતાએ સુહાસિનીને બોલાવી: “મા !”

“કેમ, શું છે બહેન ?”

“મારા બાપાને નામે એક રજીસ્ટર કાગળ આવ્યો છે, તે અબરાહમ ઉપર મેં મૂકી રાખ્યો છે, તે તેમને આપોને.”

“તે બધું પછી થશે. એટલી બધી ઉતાવળ શી છે બેટા ?”

“મા, મારા મનમાં એમ થાય છે કે તે કાગળની અંદર કાંઈક એમના ખબર હશે.”

“મારૂં કપાળ એમાં ખબર છે ? શિશિરચંદ્રને હું બહુ ડાહ્યા ધારતી હતી. તેમણે બીજાનું કહેવું માનીને આપણને દુઃખી કરવામાં કશું બાકી નથી રાખ્યું. શું કરું ? તેની મામી શાન્તાગૌરી અત્યારે જીવતાં નથી, નહિતો તેમને ઠપકો આપત કે તમે આવા જમાઇ શોધી આપ્યા ?”

“તેમનો દોષ શો છે બા ? દોષ તો મારો જ છે, કે આજસુધી હું જાણી શકી નહિ.”

“તારો દોષ શો છે ? તું તો કોઈ પ્રકારે અપરાધી નથી.”

માતાના પ્રશ્નનો સવિતાએ કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે મનમાં બોલી: “મેં તેમનો અપરાધ કયો છે, નહિ કેમ ? તેમના મનમાં સદેહરૂપી અગ્નિ મેં સળગાવ્યો છે. તે અગ્નિમાં તેમનું હૃદય બડબડ બળ્યા કરતું હશે. મારૂં હૃદય પણ બળ્યા કરે છે. વસંતકુમારની પાસે

તેવી જ સ્થિતિ છે. અહા કેવો બચકર અગ્નિ ? એ અગ્નિની પાસે જે જાય, તે બચવા પામે નહિ. તે અગ્નિ કદી યુગ્મવાનો નથી, તેની પ્રખરતા કદિ ઓછી થવાની નથી.”

ઐટલામાં નેશનલ બેન્કમાંથી એક ઓફીસર એક નવી ચેક મુક તથા સવિતાસુંદરીના નામની એક ખાતાની ચોપડી લેઇને આવ્યો. તેણે તે ખાતાની ચોપડીમાં સવિતાસુંદરીની સહી કરાવવાનું કહ્યું. બેન્કના ઓફીસરને પૂછતાં રામમોહનરાયના જાણુવામાં આવ્યું કે બેન્કના ખાતાદાર શિશિરચંદ્ર તરફથી આ ચિઠ્ઠી આવી છે કે તેના નામનો હિસાબ હવેથી તેની પત્નીને નામે ચડાવવો, અને બેન્કની અંદર જે ચૈસા જમે છે, તે હવેથી તેની પત્નીને નામે જમે રાખવા. ઓફીસરને થોડી વાર રાહ બેવાનું કહીને રામમોહનરાય ચેકમુક તથા સહી કરાવવાની ખાતાવહી લખીને સવિતાની પાસે ગયો. સવિતાસુંદરીએ ખાતાવહીમાં પોતાની સહી કરી આપી અને ચેકમુક તેના પિતાની પાસે રાખવા આપી. ઐટલામાં સવિતાસુંદરીની માતા અભરાઈ ઉપરથી તે રજીસ્ટર પેકેટ લઇને આવી અને તેના સ્વામીના હાથમાં આપીને બોલી: “ જીઓ બેઠએ, આમાં શિશિરચંદ્રના કશા ખબર છે ? ”

રામમોહનરાયે પેકેટ ખોલ્યું, તેા અંદરથી બે દસ્તાવેજો નીકળ્યા. એક દાનપત્ર અને એક કરારપત્ર. તે અગ્રેજી જાણુતો હોવા છતાં દસ્તાવેજ સમજી શકે તેટલું તેનામાં જ્ઞાન ન હતું. તેથી તે બન્ને દસ્તાવેજો તેની પત્નીના હાથમાં આપીને બોલ્યો: “ વસંતકુમારને બોલાવી લાવું છું, તે આ દસ્તાવેજો આપણને સમજાવશે. ”

થોડી વારમાં રામમોહનરાય બેન્કના ઓફીસરને વિદાય કરીને અને વસંતને લઇને પાછો આવ્યો. વસંતકુમારે બન્ને દસ્તાવેજો સમજાવી દીધા. દાનપત્રનો સાર એ હતો કે શિશિરચંદ્રની જે કાંઈ સ્થાવર અને જંગમ મિલકત છે, તેની અધિષ્ઠાત્રી હવેથી સવિતાસુંદરી છે. કરારપત્રનો આવધાન એવો હતો કે ચાક્રિયા પ્રદેશની ખાણમાંથી દર વર્ષે જે કાંઈ ઉત્પન્ન થાય, તેનો બે આની હિસ્સો રણુછોડરાય એન્જનીઅરને આપવાનો કરાર શિશિરચંદ્ર કરી ગયો છે માટે તે માન્ય રાખવો. રામમોહનરાયે સઘળી સંપત્તિ તથા સઘળા કામકાજની વ્યવસ્થા રણુછોડરાય એન્જનીઅરની સાથે મળીને કરવી અથવા સવિતાસુંદરી તેની મરજીમાં આવે તે આણુસની નિમણુક કરીને સઘળી વ્યવસ્થા કરે.

દાનપત્રની વાત સાંભળીને કોના મનમાં કેવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો હશે, તે કોણ કહી શકે ? કિન્તુ સવિતાસુંદરીનું હૃદય આથી વધારે સળગવા લાગ્યું. તે પૈસાને ખિલકુલ ધમ્મછતી ન હતી. શિશિરચ્છદ હવે ઘેર નહિ આવે, એવી ખાત્રી થવાથી તે મનમાં બહુ દુઃખ પામવા લાગી.

પ્રકરણ ૭ મું.

સુમંતરાય અને હેમાંગિની.

સુમંતરાય ત્રણ મહિનાની રજા લઇને બગડેલી તથિયત સુધારવા માટે જગન્નાથપુરીમાં આવીને રહ્યો છે. સમુદ્રના કિનારા ઉપર જ તેણે એક મકાન ભાડે લીધું છે. તેની સ્ત્રી હેમાંગિની અને હેમાંગિનીનો નાનો ભાઇ મુરારિ તથા શાંતિદેવી નામની એક વૃદ્ધા દાસી એટલા જણાં તેની સાથે છે. શાંતિદેવીએ સ્વહસ્તે હેમાંગિનીને ઉછેરી મોટી કરી છે. તે બેકે દાસી છે તોપણ ઘરમાં એક પ્રકારે કર્તાહર્તા છે.

સુમંતરાય સરકારમાં એક મોટા એ.જી.નીયરનો હોદ્દો ભોગવે છે. દરમહિને સાતસો રૂપીઆ તો પગારના મળે છે. પરંતુ તે “ અસારે સ્વલ્પ સંસારે સારં શ્વસામંદિર ” એ સૂત્રને આધારે સસરાને ઘેર રહે છે. સૃષ્ટિકર્તા નારાયણ પોતે પોતાના સસરાનું ઘર જે ક્ષીરસાગર સમુદ્ર છે, તેનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી અને સૃષ્ટિનો સહારકર્તા સ્મશાનવાસી-સર્વત્યાગી મહાદેવ પણ જ્યારે પોતાના સસરાનું ઘર જે હિમાલય પર્વત છે, તેનો ત્યાગ કરી શક્યા નથી, તો પછી સુમંતરાય તેના સસરાને ઘેર રહે, તેમાં તેનો શા દોષ ? વળી સુમંતરાયને તેના સસરાને ઘેર રહેવાનું એક ખાસ કારણ પણ હતું. સુમંતરાયની અતિ બાલ્યાવસ્થામાં-જે વખતે તેની ઉંમર એટલી બધી નાની હતી કે સુમંતરાયને તે વાતનું અભ્યાસે સ્પષ્ટ રીતે સ્મરણ પણ નથી, ફક્ત એટલું જ યાદ છે કે એક વાર બાલ્યાવસ્થામાં-તેનું લગ્ન થયું હતું અને તે લગ્ન થયા પહેલાં તથા પછી એક પરિચિતા બાલિકાની સાથે તે ઘણા દિવસ સુધી રમ્યો હતો. તે બાલિકાનું નામ વિમળા હતું. તેનું તે સુકોમળ, સુંદર, આંખને આનંદ આપે તેવું, પવિત્ર અને મનોહર મુખ તે કદિ પણ આ જીવનમાં ભૂલી શકે તેમ નથી. આંખો બંધ કરવાથી તે સુંદર મુખ, તેની, મોટી મોટી બન્ને આંખો, તેની સરલ-સ્નિગ્ધ મધુર દૃષ્ટિ તેના માનસ-પટમાં ખીલી નીકળતી

હતી. તે સુંદર મુખ ફરીથી એક વાર જોવાને તે બહુ પ્રયત્ન કરતો હતો.

બીજી વારના લગ્ન વખતે સુમંતરાયના પિતા ગણપતરાયે આગલા લગ્નની વાત તદ્દન વિસરી જવાની તેને આજ્ઞા કરી હતી. વળી વધારામાં પોતાના પગનો સ્પર્શ કરાવીને સુમંતરાયને સોગન લેવરાવ્યા હતા કે પિતાની હયાતીમાં તે કોઈની પાસે પોતાના પ્રથમના લગ્નની વાત પ્રકટ કરશે નહિ. તેથી પિતાની હયાતીમાં તે લગ્નનો વિચાર પણ મનમાં લાવી શકતો નહિ. પરંતુ બાલ્યાવસ્થામાં તેના માનસ પટમાં અકિત થઈ ગયેલી તે બાલિકાની મૂર્તિ કોઈ પણ રીતે ભુંસાઈ શકે તેમ ન હતું—લુસી નાખવાનો પ્રયત્ન પણ તે કરતો નહિ. ત્રણ વર્ષ પહેલાં તેના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી ગુમ રીતે વિમળાની તેણે ઘણી શોધ કરી હતી, તેની શોધ માટે પૈસા ખર્ચવામાં પણ તેણે પાછી પાની કરી ન હતી, પરંતુ કશો પત્તો લાગ્યો ન હતો.

સુમંતરાયનો પિતા ગણપતરાય તેના મિત્ર ચંપકરાયની સાથે વડસાડની કોર્ટમાં નોકરી કરતો હતો. સ્કૂલમાં ભણતી વખતે પણ તેઓ બન્ને વચ્ચે મિત્રાચારી હતી. પાછળથી તે મિત્રાચારી દૃઢ કરવાને માટે ગણપતરાયે તેના માતૃહીન સાત વર્ષના પુત્ર સુમંતરાયની સાથે ચંપકરાયની પાંચ વર્ષની ઉમરની કન્યા વિમળાનું લગ્ન કરી નાંખ્યું. મનુષ્ય એક બાળુ વિચાર કરીને કામ કરે છે, પરંતુ તે કાર્યનું ફળ ઘણે ભાગે બીજી બાળુએ ઉતરી પડે છે. ગણપતરાય તથા ચંપકરાયે તેમની બાલ્યકાળની મિત્રાચારી દૃઢ કરવાના વિચારથી જે પરસ્પર એક-બીજા સાથે વૈવાહિક સંબંધ બાંધ્યો હતો, તે સંબંધ દૃઢ થવાનું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ ઉલ્ટું સદાને માટે તેમની મિત્રાચારી જ ભાંગી પડી. લગ્ન થયા પછી થોડે દિવસે એક સામાન્ય કારણને માટે ગણપતરાય ચંપકરાય ઉપર ગુસ્સે થઈ ગયો. ચંપકરાયે તેને સંતુષ્ટ કરવાને અનેક ઉપાયો કર્યા, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારે તે શાન્ત થયો નહિ. ગણપતરાય પોતાના પેન્શનની પણ દરકાર છોડીને આઠ વર્ષના પુત્ર સુમંતરાયને લઈને ભરત્ર્ય આવીને રહ્યો. માતાના મૃત્યુ પછીથી સુમંતરાય ઘણાખરો સમય ચંપકરાયને ઘેર જ રહેતો હતો. તે ત્યાં વિમળાની સાથે રમ્મત-ગમ્મત કરીને આનંદ કરતો હતો. લગ્ન થયા પછી પણ તે પિતાની પાસે નહિ રહેતો સસરાને ત્યાં જ રહેતો હતો. ત્યારપછી અચાનક એક દિવસ પિતા તેને લઈને ભરત્ર્ય ચાલ્યો આવ્યો અને એક ઘર બાંહે લઈને રહેવા લાગ્યો. સુમંતરાયને ભરત્ર્યની હાઈસ્કૂલમાં ભણવા બેસાડીને

ગણપતરાય એક વેપારીની ઓફીસમાં નોકરીમાં જોડાઈ ગયો. એ રીતે વધસાડ સાથેના તેના સંબંધ તદ્દન તૂટી ગયો. વળી પોતાના કોઈ પણ પ્રકારના સમાચાર અપકરાય ન જાણી શકે એ માટે ગણપતરાય બહુ જ સાવધાન રહેતો હતો.

આઠ વર્ષ પછી પદર વર્ષની ઉંમરે સુમતરાય સન્માનપૂર્વક મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ત્રીજે નંબરે પાસ થયો, એટલે તેના વિવાહને માટે અનેક સ્થળેથી માગાં આવવા લાગ્યાં. છેવટે ગણપતરાયે પ્રતાપરાયની કન્યા હેમાંગિનીની સાથે પુત્રનો ખીજ વાર સંબંધ કરી નાંખ્યો. તે સંબંધની વાત સાંભળીને સુમંતરાયે પિતાની પાસે પ્રથમના લગ્નનો ઉલ્લેખ કોઈ પાસે નહિ કરવાના સોગંદ લીધા.

યોગ્ય સમયે સુમંતરાયનું ખીજ વાર લગ્ન થયું. સાથે સાથે તેનું રહેવાનું સ્થળ પણ બદલવામાં આવ્યું. તેને ધરજમાઈ તરીકે પ્રતાપરાયને ઘેર રાખવામાં આવ્યો. સુમંતરાય એમ. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરીને એન્જનીઅરીંગ ખાતાનો અભ્યાસ કરવા પુના ગયો. ત્યાં તે સન્માન પૂર્વક એન્જનીઅરની છેલ્લી પરીક્ષા પાસ કરીને સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયો. નોકરીને સ્થળે અનેક પ્રકારની અગવડોને લીધે સુમંતરાય તેની સ્ત્રી હેમાંગિનીને સાથે લઈ જતો નહિ. હેમાંગિની તેના પિતાને ઘેર જ રહેતી હતી. પરંતુ આ વખતે સ્વામીનું શરીર સાફ નથી એમ કહીને તે જોર કરીને સુમંતરાયની સાથે જગન્નાથપુરી આવી છે. વળી તેના નાના બાઈ મુરારિનું શરીર પણ સાફ નથી એમ કહીને તેને પણ સાથે લાવી છે. કામ કરવા માટે તેની વૃદ્ધ દાસી શાન્તિદેવી તો સાથે હોય જ ને !

સુમંતરાય લગભગ પદર દિવસ થયાં જગન્નાથપુરીમાં આવ્યો છે. તે રોજ સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા જાય છે. કોઈ કોઈ દિવસ હેમાંગિની પણ તેની સાથે સાગર-સ્નાન કરવા આવે છે. આજે સુમંતરાય એકલો દરિયાકિનારે આવ્યો છે. તે સ્નાન કરવા માટે સમુદ્રમાં ઉતરવા જાય છે, એટલામાં તેના જોવામાં કાંઈક આવ્યું, તે જોઈને તે દિગ્ભ્રમ પામી ગયો. પછી તે વિચાર કરવા લાગ્યો: “ અહા ! આ શું ? આવું સુંદર મુખ શું કોઈ મનુષ્યનું હશે ? ના, ના, મનુષ્યનું આવું સુંદર મુખ કદિ હોય જ નહિ. આ મુખ તો કોઈ સ્વર્ગની દેવીનું જ હોય એમ લાગે છે ! શું ત્યારે સ્વર્ગની સુંદરીઓ પણ અહીં સાગર-સ્નાન કરવા

આવતી હશે ? હા, નહિ કેમ ? અરે ! પણ આ સુંદર મુખ તો કોઇ વાર મારા જોવામાં આવ્યું હોય, એમ મને લાગે છે ! ક્યે સ્થળે જોવામાં આવ્યું તે મને યાદ નથી. ”

એકાએક તેની બાલ-સખીનું તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું. તે મનમાં પુનઃ વિચાર કરવા લાગ્યો : “ હા, બરાબર તે જ મુખ અને તે જ આકૃતિ ! તે બાલિકાની સાથે આ મુખ બરાબર મળતું આવે છે, કિન્તુ એ નાનકડા મુખની સરખામણીમાં આ સંપૂર્ણ ખીલેલું મુખ વધારે મનોહર લાગે છે ! ”

સુમંતરાય બાન ભૂલી જઇને એક દૃષ્ટિથી તે સુંદર મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. તે મનમાં બોલવા લાગ્યો : “ અહા ! દૃષ્ટિમાં કેવી આકર્ષણ શક્તિ રહેલી છે ? જો એમ ન હોય તો એ સુંદર મુખ આવી રીતે એકાએક મારી સામે એક નજરે જોઇ રહે નહિ ! અહો ! આ તે જ પૂર્વપરિચિત આખો ! પરંતુ એ આખો અને એ સરલ-સ્નિગ્ધ મધુર દૃષ્ટિમાં આટલો ફેરફાર કેમ જણાય છે ? આ તેની દૃષ્ટિ તો હૃદયને ઉન્મત્ત કરી નાંખે તેવી સલજ્જ અને ચચળ છે ! ” એ ચચળ દૃષ્ટિએ સુમંતરાયના મર્મસ્થળને ભેદી નાંખ્યું !

એ ચચળ દૃષ્ટિવાળી રમણીએ એક અપરિચિત મનુષ્યને પોતાની સામે એક દૃષ્ટિથી જોઇ રહેલો જોઇને બંનેની નજર એક થતાં વાર જ લગ્નિત થઇને પોતાનું મુખ ખીલ દિશાએ ફેરવી દીધું અને લાજનો ધુમટો તાણીને ઊભી રહી. તે પોતાની સાથે આવેલી એક ખીલ અસાધારણ સૌન્દર્યવતી સુદરીનો હાથ પકડીને સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળી.

સુમંતરાય વિચાર કરવા લાગ્યો : “ આ સુંદરી કોણ ? શું એ વિમળા તો નહિ ? હા, એ નક્કી વિમળા જ છે. ખીનું કોઇ નહિ ! પરંતુ તેની સાથે આ ખીલ રમણી કોણ ? તે વિમળાની નાની બહેન હોય એમ લાગે છે. અરે ! પણ વિમળાને નાની બહેન તો ન હતી ! કદાચ પાછળથી તેને નાની બહેન થઇ હોય તોપણ કોને ખબર છે ? કારણકે વિમળાનો ત્યાગ કર્યાને લગભગ વીસ વર્ષો તો વીતી ગયાં છે ! ત્યારે શું નક્કી એ વિમળા જ છે ?—ના, ના, તે વિમળા નથી, કિન્તુ મારા ભ્રમિત મસ્તકનો માત્ર ઉન્માદ-કલ્પના જ છે. મારા ભ્રમિત મસ્તકે આ સુંદરીના રૂપમાં મને મોહિત કરી નાંખીને મારી બાલ્યાવસ્થાની સહચરીના મુખની સાથે બરાબર એકતા દેખાડી

દીધી છે ! અહા ! બરાબર તે જ મોઢું, તે જ આંખો અને તે જ શ્વ; મારા હૃદયમાં અકિત થએલી છબીની સાથે તે બરાબર મળતાં આવે છે, તો પછી એ વિમળા જ હોવી જોઈએ. ”

સુમતરાયને હવે સ્નાન કરવાનું ભાન રહ્યું નહિ. તે બન્ને રમણીઓ સમુદ્રના કિનારાનો લગભગ અર્ધો પટ ઝાળગી ગઈ હતી. સુમંતરાય એકદમ ઉતાવળે પગલે તેઓની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યો, પરંતુ તેને સુદરીઓની પાસે પહોંચે તે પહેલાં તો તે બન્ને રમણીઓ કિનારે પહોંચી જઈને ઘોડાગાડીમાં ચડી બેઠી. ઘોડાગાડીની પાછળ એક ભીમસેનના જેવો મહા બળવાન હિંદુસ્તાની ભૈયો કોચબોક્કસમાં ચઢી બેઠો. ગાડી બેસબેસ ચાલી ગઈ. હવે તેની પાછળ જવું નકામું છે એમ ધારીને સુમતરાય તે જ સ્થળે બિભો રહીને ન્યાંસુધી દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર તે ગાડી જતી રહી, ત્યાંસુધી તે એક દૃષ્ટિથી તેની સામે જોઈ રહ્યો.

“ તમે અત્યારસુધી ઘોડા બેસતા હતા ને ! બહુ સુદર ઘોડા છે. આવા ઘોડા જગન્નાથપુરીમાં બીજા કોઈના નથી. ”

એકાએક ચમકી જઈને સુમતરાયે પાછું ફરીને જોયું, તો એક ગુજરાતી ગૃહસ્થ તેની પાસે બિભો રહીને તેની સાથે વાત કરે છે. સુમતરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ હા, બહુ સારા ઘોડા છે. એ ઘોડાનો માલિક કોણ છે, તે આપ જાણો છો ? ”

“ ગાડીમાં બેસીને જે સાગર-સ્નાન કરવા આવ્યાં હતાં, તેમના એ ઘોડા છે. ” આગંતુક ગુજરાતી ગૃહસ્થે જણાવ્યું.

“ એમનું ઘર શું અહીં જગન્નાથપુરીમાં છે ? ”

“ ના જી, તેમનું ઘર અહીં નથી, પરંતુ સુરતમાં છે. આક્રિયા પ્રદેશમાં મોટી ખાણની વાત આપે સાંભળી છે કે ? ” ગુજરાતી ગૃહસ્થે પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા, આક્રિયા પ્રદેશની ખાણનો પ્રથમ વર્ષનો રિપોર્ટ મારા વાંચવામાં આવ્યો હતો. આખા ભારતવર્ષમાં સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને કિંમતી ખાણ આક્રિયાની ગણાય છે. એ ખાણના માલિક શિશિરચંદ્ર છે, એવું મેં સાંભળ્યું છે, પરંતુ એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એ આક્રિયાની ખાણનું કામ ચાલ્યું, તે પહેલાં વર્ષમાં જ તે શેક ક્યાંક જતા રહ્યા છે તેનો હજીસુધી પત્તા લાગ્યો નથી. ” સુમંતરાયે જણાવ્યું.

“ હા, મેં પણ એમ જ સાંભળ્યું છે. એ ઘોડાગાડીમાં બેસીને જે બે સ્ત્રીઓ સાગર-સ્નાન કરવા આવી હતી, તેમાંની એક શિશિરચંદ્રની પત્ની સવિતાસુંદરી હતી અને બીજી તેની બહેન હતી. શિશિરચંદ્ર લગભગ પાંચ વર્ષથી જતા રહ્યા છે, તેથી સવિતાસુંદરી હવે અહીં જ રહે છે. હાલમાં જગન્નાથપુરીમાં તે એક મંદિર અને એક અનાથાશ્રમ તૈયાર કરાવે છે. પરંતુ તે મંદિરની અંદર કોઈ દેવની મૂર્તિ પધરાવવાની નથી, તેના સ્વામીની મૂર્તિ પધરાવવાની છે. તેણે તેના સ્વામીની પૂજનને માટે તથા સ્વામીસુખથી વચિત થએલી અનાથ સ્ત્રીઓના આશ્રમના ખર્ચને માટે આક્રિયા પ્રદેશની ખાણની સઘળી પેદાશ ધર્માદામાં અર્પણ કરી છે. એક જળરદ્ધત મંદિર તથા આશ્રમ બંધાય છે. વળી સાંભળ્યું છે કે ઇટાલિમાં કિમતી સફેદ પથ્થરની પોતાના સ્વામીની મૂર્તિ તૈયાર કરાવવા માટે શિશિરચંદ્રનો ફાટોઆફ ત્યાં મોકલી આવ્યો છે. ઇટાલિના એક કારીગરે તે મૂર્તિ તૈયાર કરવાને માટે ત્રણ વર્ષની મુદત માંગી છે. મંદિર વગેરેને તૈયાર થતાં પણ લગભગ ત્રણ વર્ષ લાગશે. ”

એ યુગ્મરાતી ગૃહસ્થની પાસેથી આ સઘળા સમાચાર સાંભળીને સુમંતરાય વિચાર કરવા લાગ્યો: “ મારું અનુમાન ખોટું પડ્યું. મેં જે ધાર્યું હતું કે મારા હૃદયમાં અંકિત થએલી તે વિમળાની છબી છે, તે પણ ખોટું. એ સ્ત્રીઓ તો સવિતાસુંદરી અને તેની બહેન હશે. મારી લુબ્ધ આંખોએ તેમને ઝાળખવામાં ભૂલ કરી છે. હું ધારું છું કે વિમળા આજસુધી જીવતી જ નહિ હોય. આ જીવનમાં હવે તેની સાથે મેળાપ થઈ શકશે નહીં, કિન્તુ તે જીવતી છે કે નહીં તેનો જ્યાંસુધી નિશ્ચય થઈ શકે નહિ, ત્યાંસુધી હું શાન્ત બેસી શકીશ નહિ. ” એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો તે ઘેર પાછો આવ્યો. તેને સ્નાન કર્યા વિના ઘેર આવેલો જોઈને હેમાંગિનીએ વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તમે સાગર-સ્નાન કરવા ગયા હતા અને સ્નાન કર્યા વિના પાછા કેમ આવ્યા ? ઘેર સ્નાન કરવું છે ? ”

સ્વપ્નનો એકાએક ભંગ થયો સુમંતરાય ચમકી જઈને બોલ્યો: “ હા, સ્નાન કર્યા વિના હું પાછો આવ્યો, એ મારી ભૂલ થઈ. ” સુમંતરાયનું આવું ગાંડાના જેવું બોલવું સાંભળીને મુરારિ ખડખડ હસીને બોલ્યો: “ બહેન, એજનીઅર સાહેબ નક્કી કોઈ મકાનના નકશા સંબંધીનો

વિચાર કરતા કરતા સ્નાન કરવા ગયા હશે અને તેથી પોતે શું કામ કરવા આવ્યા છે તે યાદ નહિ રહેવાથી સ્નાન કર્યા વિના ઘેર પાછા આવ્યા આવ્યા છે. તે સમુદ્રને કિનારે ખેસીને જમીન ઉપર આંક તાણીને નકશો કાઢવા મંડ્યા નહિ એટલાં આપણે નસીબદાર, નહિતો બપોર થાત તોએ ઘેર આવવાનું સૂઝત નહિ અને આપણે તેમની શોધ કરીને આકી જાત. ”

મુરારિનું એ બોલવું સાંભળીને સુમંતરાય હસીને બોલ્યો: “ મુરારિ ! તમને પણ તમારી બહેનની હવા લાગી હોય એમ જણાય છે. ”

હેમાગિની પણ હસતી હતી. તે સ્વામીનું આ વાક્ય સાંભળીને બોલી: “ એની બહેનની હવા લાગી કેમ ? ”

“ તુ બોલવામાં બહુ ચતુર છે એટલે મુરારિને પણ તારી અસર થાય જ. ”

“ મને બોલવાની ચતુરાઈ તો તમે શીખવી છે, માટે મુરારિને પણ તમારી અસર થઈ છે, એમ કહો-મારી નહિ. લ્યો હવે નહાવું છે કે નહિ ? બધી રસોઈ તો તૈયાર થઈ ગઈ છે. ”

“ તમે ખાવા ખેસી જાઓ, હું હમણું નાહીને આવું છું. ”

“ બપોર થવા આવ્યા છે, હવે અત્યારે દરિયાકિનારે નહિ જતાં અહીં જ નાહી લ્યોને ? ”

“ ના, ના, અહીં નહિ; સમુદ્રમાં નાહી આવું. સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાથી જે તૃપ્તિ થાય છે, તે તૃપ્તિ ઘેર સ્નાન કરવાથી થતી નથી. વળી જ્યાંસુધી અહીં રહીએ છીએ ત્યાંસુધી તો સમુદ્ર-સ્નાન કરું, પછી તો બારે માસ ઘેર સ્નાન કરવાનું છે જ. ”

એમ કહીને સુમંતરાય જવાને તૈયાર થયો, એટલામાં મુરારિ બોલ્યો: “ હું તમારી સાથે આવું ? ”

સુમંતરાય બોલ્યો: “ કેમ તમે નાહ્યા નથી ? ”

“ હું નાહ્યા તો છું, પરંતુ તમે કદાચ ફરીથી ભૂલી જાઓ, એટલા માટે તમારી સાથે આવું ! ”

“ જાઓ, જાઓ, મસ્કરી શું કરો છો ? ” એમ કહીને સુમંતરાય ચાલતો થયો.

રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં પાછળથી ગાડીને અવાજ સાંભળીને તેણે પાછળ ફરીને જોયું, તો જે ગાડીમાં ખેસીને શિશિરચંદ્રની પત્ની

અને તેની બહેન ચાલ્યાં ગયાં હતાં તે જ ગાડી પાછી સ્નાન કરવાના ઘાટ તરફ આવે છે. ગાડીમાં કેણુ આવે છે, તે જોવાને માટે તે રસ્તાની એક બાજુએ ઉભો રહ્યો. તુરત જ તેની પાસે થઈને ગાડી પસાર થતાં તેની અંદર એકેલો મનુષ્ય ઝાળખાઈ આવવાથી તેણે મોટા અવાજથી ખૂબ મારી: “ રણુછોડરાય ! ”

પ્રકરણ ૮ મું.

વિમળા.

ગણુપતરાયે વલસાડ છોડ્યા પછી ચંપકરાયે તેની શોધ કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ ગણુપતરાયની સાવચેતીથી તેના તે બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. એવી રીતે એક પછી એક એમ અગીઆર વર્ષો વીતી ગયાં, એ સમય દરમિયાન ચંપકરાય ગણુપતરાય તથા સુભંતરાયના કશા સમાચાર મેળવી શક્યો નહિ. બાલ્યાવસ્થામાં દીકરીનું લગ્ન કરીને તેણે પુત્રીને જન્મદુઃખિની કરી છે, એ શોચનાથી તેનું હૃદય નિરતર બળ્યા કરતું હતું. વિમળાની ઉંમર અભારે લગભગ સોળ વર્ષની થવા આવી હતી. તે બહુ સ્વસ્થવતી હતી. માતાપિતા તરફથી તે તેના દુર્ભાગ્યની વાત જાણી શકી નહિ, પરંતુ પાડોશી પાસેથી તેણે ઘણા દિવસો પહેલાં તે વાત સાંભળી હતી. કેટલીક સ્ત્રીઓ તેની શુભેચ્છક થવાનો ડાળ કરીને તેની પાસે આવીને કહેતી કે: “ તારો પતિ ગુમ થયાને અગીઆર વર્ષો થયાં, હવે એક વર્ષ ફક્ત બાકી રહ્યું છે. જો આર વર્ષ પૂરાં થાય તો પછી તારે વિધવાનો વેપ ધારણ કરવો પડશે અને વિધવાનું આચરણ આચરવું પડશે. ”

એ સાંભળીને વિમળાની એક કન્ટા નામની બહેનપણી બોલી: “ પરંતુ સ્વામી જીવતા હોય તો ? ”

પાડોશની સ્ત્રીઓમાંની એક સુખદા નામની દોઢડાહી સ્ત્રી બોલી: “ સ્વામી જીવતો હોય તોપણ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે જે સ્ત્રીના પતિને ગુમ થયાને બે વર્ષો પૂરાં થાય, તે સ્ત્રીએ તેનો સ્વામી મરી ગયેલો સમજી તેનું શ્રાદ્ધ કરીને વિધવાનો વેપ ધારણ કરવો જોઈએ. ”

આ વાત સાંભળીને વિમળા કશું બોલી નહિ, પરંતુ તેના મનમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો. તે વિચાર કરવા લાગી કે: “ સ્વામીની સાથે

મને કદિ મેળાપ થયો નથી, પાંચ વર્ષની ઉંમરે મારું લગ્ન થયું હતું. સ્વામીની સાથે મારે કાંઈ વાતચીત થઈ હોય, તો તે અસારે મને યાદ નથી, પરંતુ લગ્નની વાત થોડી થોડી યાદ છે ખરી. હું સમજાણી થઈ ત્યારથી મારા મનમાં મારા સ્વામીનું રટણ કર્યા કરું છું, પરંતુ શાસ્ત્રમાં આર વર્ષ પુરાં થયે સ્વામીનું શ્રાદ્ધ કરી વિધવાનો વેપ ધારણ કરવાનું કહ્યું હોય, તો તે મારાથી કેમ થઈ શકશે ? કારણકે મને દૈવ વિશ્વાસ છે કે મારા સ્વામી હજી જીવતા છે. પતિ જીવતા હોવા છતાં જો હું લેમનું શ્રાદ્ધ કરું તો હું નરકની અધિકારિણી થાકું. ગમે તેમ થાય, તો પણ હું તે કાર્ય કરવાની નથી. ”

અંપકરાયે વિમળાના દુર્ભાગ્યને માટે પોતાને અપરાધી માનીને વિમળાનું મન બીજી દિશાએ દોરવા માટે તેને શિક્ષણ આપવાનું કામ પોતે માથે લીધું. વિમળા જેવી સુંદર હતી, તેવી જ બુદ્ધિમતી તથા ગંભીર પ્રકૃતિની હતી. તેની આર વર્ષની ઉંમર થઈ એટલે અંપકરાયે કહ્યું. “ પુત્રી ! મારામાં જેટલી વિદ્યા હતી, તે બધી તને શીખવી દીધી છે. હવે જો તારે વધારે બહુવાની ઇચ્છા હોય, તો એક પંડિતને પગારદાર રાખી લઈએ. ”

વિમળા બોલી: “ ના, બાપા, હવે મારે વધારે બહુનું નથી. આપની પાસેથી જેટલી વિદ્યા બહુ છે, તે બસ છે. ”

અંપકરાયે વિમળાને અંગ્રેજ શિક્ષણ બિલકુલ આપ્યું નહિ, પરંતુ ગુજરાતી અને સંસ્કૃત જેટલું પોતે જાણતો હતો તેટલું શીખવ્યું. એક દિવસ વિમળાએ તેની માતાને પૂછ્યું: “ મા, પાડોશની સ્ત્રીઓ કહે છે કે જે સ્ત્રીના ઘણીને ગુમ થયાને આર વર્ષ પૂરાં થાય, તે સ્ત્રીએ તેના પતિનું શ્રાદ્ધ કરીને વિધવાનો વેપ ધારણ કરવો પડે. શું તે સાચી વાત છે ? ”

વિમળાની માતા આંખોમાં આંસુ લાવીને બોલી: “ હા, આપણા દેશમાં એવો રિવાજ છે ખરો. ”

માની એ વાત સાંભળીને વિમળા બોલી: “ મા, તમે મારા બાપાને કહો કે તે જીવતા છે કે નહિ, એનો નિશ્ચય થયા વિના હું એ નિયમનું કદિ પાલન કરી શકીશ નહિ. એમ કરવામાં મારે તમારો ત્યાગ કરવો પડે, તો તે પણ કરવા હું તૈયાર છું. ”

અંપકરાયને પેન્શનનો સમય થવા આવ્યો હતો, તેની પ્રથમ એવી

ઇચ્છા હતી કે અરજ કરીને થોડાં વર્ષ નોકરીની મુદત વધરાવવી, પરંતુ પોતાની ગૃહિણી પાસેથી પુત્રીની ઉપરોક્ત વાત સાંભળીને તેણે તે વિચાર છોડી દીધો. કન્યા ઉપર તેને બહુ વહાલ હતું. તેણે વિચાર કર્યો કે: “ નોકરી છોડી દેવી એટલું જ નહિ, પરંતુ વલસાડનો પણ ત્યાગ કરવો પડશે. ” જો કે વલસાડ તેની જન્મભૂમિ નહોતી, તોપણ પચીસ વર્ષથી તે વલસાડમાં નોકરી કરતો હતો અને ત્યાં તેણે પોતાનું મકાન પણ બંધાવ્યું હતું. ત્યાં રહેવાથી સામાજિક રીત-રિવાજનું ઉત્તંદ્રન થઈ શકે નહિ એટલા માટે વલસાડનો ત્યાગ કરવાનો તેણે સંકલ્પ કર્યો. કિન્તુ જતું ક્યાં ? જ્યાં જાય, ત્યાં સામાજિક રીત-રિવાજ તેની સાથે જ આવવાનો. બહુ વિચાર કર્યો પછી તેણે જોયું કે સુરતમાં સામાજિક વિધિનું એટલું બધું પ્રાધાન્ય નથી. તેથી જો સુરત રહેવા ગઈ તો કશો વાંધો નહિ આવે. એમ ધારીને તે સુરત રહેવા ગયો.

અંપકરાયનો મોટો પુત્ર આનંદરાય વિમળા કરતાં લગભગ દસ વર્ષ મોટો હતો. આનંદરાય પછી અંપકરાયને બીજા એ પુત્રો થયા હતા, પરંતુ તેઓ સૂનિકા-ગૃહમાંથી જ માતા-પિતાનું લહેણું લેધને વિદાય થયા હતા. વિમળા સૌથી નાની હતી, તેથી વિમળાને માટે તે વલસાડનો ત્યાગ કરે એમાં કાંઈ નવાઈ ન હતી. આનંદરાય આ વખતે સુરતની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષકનું કામ કરતો હતો. અંપકરાયે સુરત આવી પુત્રની સાથે વાતચીત કરીને એક મકાન વેચાતું લઈ લીધું અને થોડા દિવસની અંદર વલસાડ સાથેનો બધો સંબંધ છોડી દધને સુરતમાં રહેવાનું કર્યું. આ કારણથી સુમંતરાયે તેના પિતાના મૃત્યુ પછી વલસાડમાં વિમળાની શોધ કરેલી, પરંતુ તેના કશા સમાચાર મળી શક્યા ન હતા. સુરત આવ્યા પછી ત્રણ વરસે વિમળાના પિતાનું મૃત્યુ થયું અને ત્યારપછી છ મહિનાની અંદર તેની માતાએ પણ તેનું અનુસરણ કર્યું.

સુરતમાં આનંદરાયનું મકાન શિશિરચંદ્રના મકાનથી બહુ દૂર ન હતું. તેથી વિમળા કોઈ કોઈ વખત સવિતાસુંદરીની પાસે બેસવા આવતી. એ રીતે સવિતાસુંદરીની સાથે વિમળાનો પરિચય પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. એક દિવસ વિમળાએ પોતાના દુઃખની બધી વાત સવિતાસુંદરીને કહી સંભળાવી. તે સાંભળીને સવિતાસુંદરીને તેના પ્રત્યે બહુ દયા ઉત્પન્ન થઈ. તે વિમળાનો હાથ પકડીને બોલી: “ બહેન, મારે એકે મોટી

બહેન નથી, તેથી આજથી હું તમને મોટી બહેન તરીકે ગણું છું. બોલો, તમારી નાની બહેન પાસે તમે કોઈ કોઈ વખત બેસવા આવશોને ? ” વિમળા પણ સવિતાને બહુ ચાહતી હતી. ધીમે ધીમે તે બન્ને વચ્ચે એટલો બધો પ્રેમ બંધાય ગયો કે તેઓનાં હૃદય એક થઈ ગયાં—બન્ને સખીઓ બની ગઈ.

શિશિરચંદ્ર ચાલ્યા ગયા પછી વિમળા ધણોખરે વખત સવિતાસુંદરીની પાસે જ રહેતી હતી. ચાર વર્ષ પછી સવિતાસુંદરી એક વખત વિમળા પ્રત્યે બોલી: “ બહેન, માફ મન હવે સુરતમાં રહેવા ચાહતું નથી. ”

“ ત્યારે ક્યાં જઈને રહેવાની ઇચ્છા થાય છે ? ” વિમળાએ પ્રશ્ન કર્યો.

સવિતાસુંદરીએ પછી વિમળાની પાસે જગન્નાથપુરીમાં એક મંદિર બંધાવીને તે મંદિરમાં પોતાના સ્વામીની મૂર્તિ પધરાવવાની તથા વિધવાઓના આશ્રયને માટે એક અનાથાશ્રમ બંધાવવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. વિમળાએ તેની આ ઇચ્છાને સંપૂર્ણ અનુમોદન આપ્યું. ત્યારપછી સવિતાસુંદરીએ વિમળાનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ બહેન, તમારે મારી સાથે આવવું પડશે હોં ! ”

વિમળા બોલી: “ આવવામાં મને તો કશી હરકત નથી, પરંતુ મોટા ભાઈ રજા આપશે કે નહિ, એ એક સવાલ છે. ”

સવિતાસુંદરી બોલી: “ મોટા ભાઈ પાસેથી હું તમને રજા અપાવીશ. ”

સવિતાસુંદરી પણ વિમળાની માફક આનંદરાયને મોટા ભાઈ કહીને બોલાવતી.

આનંદરાય એક દિવસ કોલેજમાંથી આવીને બહારના ઓરડામાં બેસીને વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો, એટલામાં તેની પત્ની આવીને બોલી: “ સવિતા બહેન આવ્યાં છે, તે તમને બોલાવે છે. ”

પત્નીની વાત સાંભળીને આનંદરાય ચમકી ગયો. સવિતાસુંદરી કોઈ કોઈ વખત તેને ઘેર આવતી, તે વાત તે જાણતો હતો અને પોતાને મોટા ભાઈ કહીને બોલાવતી, તે પણ તે જાણતો હતો, પરંતુ સવિતાએ આજસુધીમાં કદિ પણ તેની સાથે કશું વાતચીત કરી ન હતી અને કદિ પણ તે તેની પાસે આવીને બેસતી પણ નહિ. છતાં આજે તે બોલાવે છે, તેનું કારણ શું હશે ? શું તેને માથે કાંઈ વિપત્તિ આવી પડી હશે? તે વર્તમાનપત્ર ફેંકી દઈને અંદર આવ્યો. સવિતાસુંદરી

તેને પ્રણામ કરીને બોલી: “ મોટા ભાઈ, હું તમારી પાસે બિક્ષા માંગવા આવી છું. ”

એ સાંભળીને આનંદરાય દિગ્મુદ બની જઈને વિચાર કરવા લાગ્યો: “ સવિતાસુંદરીને રાગના જેટલી સમૃદ્ધિ અને વૈભવ છે અને મને ફક્ત સો રૂપીઆ માસિક પગાર મળે છે, તો હું સવિતાસુંદરીને શી બિક્ષા આપી શકું ? ”

તેને કશો જવાબ આપ્યા વિના જાતો ખેસી રહેલો જોઈને સવિતાસુંદરી બોલી: “ મોટા ભાઈ, હું બહુ મોટી આશા રાખીને તમારી પાસે બિક્ષા માંગવા આવી છું. બોલો આપશો કે નહિ ? ”

આનંદરાય આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈને બોલ્યો: “ તમે શું બોલો છો, તે હું સમજી શકતો નથી. ”

સવિતાસુંદરી પુનઃ બોલી: “ હું આપની પાસે બિક્ષા માંગવા આવી છું. ”

આનંદરાય બોલ્યો: “ મારી પાસે શું છે તે હું તમને બિક્ષા આપી શકું બહેન ? ! ”

“ તમારી પાસે જે છે, તેની જ હું માંગણી કરું છું. બોલો, આપશો ? ”

“ તે લઈને તમે સતોષ પામશો બહેન ? ” આનંદરાયે જણાવ્યું.

“ હા, હું જે માગુ તે આપશો તો હું બહુ જ સતોષ પામીશ. ”

“ બહુ સાફ, ત્યારે માંગી લ્યો, મારી પાસે હશે તો હું ના નહિ કહું. ”

સવિતાસુંદરીએ વિમળાનો હાથ પકડીને કહ્યું: “ વિમળાબહેન મને આપો, ભાઈ. ”

આનંદરાય જરા હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “ વિમળાને તમે લઈને શું કરશો, બહેન ? ”

“ હું જગન્નાથપુરી જઉં છું, ને તેમને મારી સાથે લઈ જઈશ. ”

આનંદરાયની પત્ની અત્યારસુધી કશું બોલ્યા વિના ખેસી રહી હતી. તે બોલી: “ લઈ જાઓ બહેન, તમારી માંગણીનો અમે અસ્વીકાર શી રીતે કરી શકીએ ? ”

સવિતાસુંદરી બોલી: “ મારી માંગણી તમે કયુક્ત રાખો છો, ને માટે હું તમારો મોટો ઉપકાર માનું છું અને મારાં અહોભાગ્ય સમગ્ર હું. ”

પ્રકરણ ૯ મું.

માનસિક ચાંચલ્ય.

સવિતાસુંદરી જગન્નાથપુરીમાં જે મંદિર તથા અનાયાશ્રમ બંધાવતી હતી, તેની બધી વ્યવસ્થા રણુછોડરાય એન્જનીઅર કરતો હતો. મંદિર તથા આશ્રમના નકશાઓ પણ તેણે જ તૈયાર કર્યા હતા. એટલા માટે મંદિર તથા આશ્રમનું કામકાજ જોવા માટે તેને વચ્ચે વચ્ચે ઘણી વાર જગન્નાથપુરીમાં આવવું પડતું. તે આજ સવારે આક્રિયાથી જગન્નાથપુરી આવ્યો હતો. સવિતાસુંદરી તથા વિમળા સાગર-સ્નાન કરીને પાછી આવી એટલે રણુછોડરાયને પણ સાગર-સ્નાન કરવાની ઇચ્છા થઇ. તે ગાડી છોડી નાંખવાની કોચમેનને ના કહીને તુરત જ નહાવા જવાની તૈયારી કરીને ગાડીમાં બેઠો. ગાડી સમુદ્ર તરફ એકદમ દોડવા લાગી. રસ્તામાં જતાં જતાં એકાએક કોણએ “ રણુછોડરાય ! ” એમ કહીને યુમ મારી. બહાર દૃષ્ટિ કરતાં જ ગાડી ઊભી રખાવીને તે નીચે ઉતરી પડ્યો. સુમતરાય પણ એટલી વારમાં તેની પાસે આવી પહોંચ્યો. રણુછોડરાય સુમતરાયને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી બોલ્યો: “ તમે અહીં કેટલા દિવસથી આવ્યા છો ? ”

પ્રત્યુત્તરમાં સુમતરાય બોલ્યો: “ હું લગભગ પંદરેક દિવસથી અહીં આવ્યો છું, તમે ક્યારથી આવ્યા છો ? ”

રણુછોડરાય—“ આજ સવારે જ હું અહીં આવ્યો છું, પરંતુ મારે વચ્ચે વચ્ચે ઘણી વાર અહીં આવવું પડે છે. વાર, તમારા શા અખર છે ? ”

સુમતરાય—“ હું હાલમાં સિદ્ધ-લીવ ઉપર છું અને તેનો લાભ લઇને હવા ફેર માટે અહીં કેટલાક દિવસ માટે સમુદ્ર-સ્નાન માટે આવ્યો છું. ”

રણુછોડરાય—“ અને વળી કહોને કે સાચે સાચે જગદીશના દર્શનનો પણ લાભ લેવા. કેમ ખરું ? ”

સુમતરાય—“ વાર, અત્યારે તમે ઉતર્યા છો ક્યાં ? ”

રણુછોડરાય—“ શેઠને ઘેર. ”

સુમતરાય—“ શેઠને ઘેર ! શેઠ વળી કાણ ? ”

રણુછોડરાય—“ જોમની નોકરી કરું છું, તે શેઠ. ”

સુમંતરાય—“ તમે તો વ્યાકિયાની ખાણના મેનેજર અને એન્જનીઅર છો ને ? ”

રણુછોડરાય—“ એકલી ફક્ત વ્યાકિયાની ખાણનો મેનેજર છું, એમ નહિ, પરંતુ ગિરિડિહ, હુનરીખાગ અને વ્યાકિયા એ ત્રણે ખાણો ઉપર મારે દેખરેખ રાખવી પડે છે. ત્યારપછી ધલભૂમમાં પથરની એક ખાણ છે, ત્યાં પણ મારે તપાસ કરવા જવું પડે છે. ”

સુમંતરાય—“ શિશિરચંદ્રની સ્ત્રી અહીં જે મદિર તથા આશ્રમ અંધાવે છે, તેની ઉપર પણ તમારે દેખરેખ રાખવી પડે છે કે ? ”

રણુછોડરાય—“ હા, તે કામ પણ મારે તપાસવું પડે છે, શું કરું ? છુટકો છે કાંઈ ? ”

સુમંતરાય—“ કેમ છુટકો કેમ નહિ ? ”

રણુછોડરાય—“ શેઠની ગેરહાજરી છે મારે. ”

સુમંતરાય—“ શિશિરચંદ્ર ક્યાં છે ? ”

રણુછોડરાય—“ શિશિરચંદ્ર જાણે અને ભગવાન જાણે. ”

રણુછોડરાયની પાસેથી તે બંને સ્ત્રીઓ કાણુ છે, તે જાણી શકાય એમ હોવાથી સુમંતરાય બોલ્યો: “ શિશિરચંદ્રની પત્ની અને તેની બહેન થોડી વાર પહેલાં સાગર-સ્નાન કરવા ગયાં હતાં, તે જ કે ? ”

રણુછોડરાય—“ હા, પરંતુ તેઓ સગી બહેનો નથી. ”

સુમંતરાય—“ મને એક યુજરાતી ગૃહસ્થે કહ્યું કે તે બંને જાણીઓમાં એક શિશિરચંદ્રની પત્ની અને બીજી તેની બહેન છે. ”

રણુછોડરાય—“ હા, તે તેનું કહેવું ખોટું નથી. તે બંને પરસ્પર સગી બહેનોના જેટલો જ પ્રેમ રાખે છે; પરંતુ તે સગી બહેનો નથી કિન્તુ ધર્મની બહેનો છે. વળી મારી શેઠાણી વિમળાને બહેન કહીને જ બોલાવે છે. ”

વિમળાનું નામ સાંભળીને સુમંતરાયે ચમકી ઉઠીને આશ્ચર્યપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો: “ વિમળાનું ઘર ક્યાં છે, તે કાણુ છે ? ”

રણુછોડરાય—“ તે હું જાણુનો નથી, પરંતુ તે પણ એક જન્મ-દુઃખિની બાઈ છે. તદ્દન આલ્પાવસ્થામાં તેનું લગ્ન થયું હતું અને ત્યાર-પછી કાંઈ કારણથી તેના સસરાએ તેનો ત્યાગ કરીને પુત્રને ફરીથી પરણાવ્યો. ”

સુમતરાયની શુદ્ધિ હવે લોપ થવા લાગી. હૃદય મોટા અવાજથી થડકવા લાગ્યું અને આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. તે બહુ પ્રયત્ને હૃદયનો ઉભરો શમાવી દઈને ખોખરા અવાજથી બોલ્યો: “ ત્યારપછી ? ”

રણુછોડરાય—“ ત્યારપછી શું ? કુળવાનને ઘેર જે રીત-રિવાજ ચાલતો હોય તે પ્રમાણે યોગ્ય નિયમનું પાલન કરીને વિમળા તેના બાપને ઘેર રહેવા લાગી. તેના પતિએ પણ કશી તેની શોધ કરી નહિ. કેટલાક વર્ષો પહેલાં સુરતમાં મારી શેઠાણીની સાથે તેને ઓળખાણ થઈ. ત્યારથી તે બન્ને જણીએ ધર્મની બહેનો થઈ છે. તે બન્ને બહેનો રૂપમાં અને ગુણમાં એક બીજાને હરાવે તેવી છે. બગવાને તેઓના નસીબમાં આવું દુઃખ લખ્યું હશે તે કોણ જાણી શકે ? બન્ને વચ્ચે બહુ સ્નેહ છે. શિશિરચંદ્ર ગુમ થયા પછી તે બન્ને જણીએ ઘણું ભાગે સાથે જ રહે છે. ”

સુમતરાય વિચાર કરવા લાગ્યો: “ નકી એ મારી જ વિમળા બાલ્યાવસ્થામાં તેનું લગ્ન થયેલું, સસરાએ તેનો લાગ કરેલો અને નામ પણ વિમળા. એ બધું મળતું આવે છે. તેનું મુખ જોઈને પણ મને તે વિમળા જ છે એમ વહેમ આવ્યો હતો. ”

વધારે નિશ્ચય કરવા માટે તે બોલ્યો: “ બહુ સાફ, રણુછોડરાય ! તમે વિમળાના પિતાનું નામ કહી શકશો ? ”

રણુછોડરાય—“ તેના પિતાનું નામ તો હું પ્રથમ જાણતો હતો, પરંતુ હાલમાં ભૂલી ગયો છું, તોપણ તેના ભાઈનું નામ આનંદરાય છે અને તે સુરતની હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક છે. ”

ઉત્સુકતાપૂર્ણ કંઠે સુમતરાયે પ્રશ્ન કર્યો: “ તેના પિતાનું નામ અંપકરાય તો નહિ ? ”

રણુછોડરાય—“ હા, હા, અંપકરાય જ તેના પિતાનું નામ. તે બલસાડમાં પ્રથમ નોકરી કરતા હતા અને ત્યાં જ તેની કન્યાનું તેણે લગ્ન કર્યું હતું. હવે આવો, ગાડીમાં બેસો, સ્નાન કરી આવીએ; અપોર થવા આવ્યા છે. ”

ચંત્રથી ચાલતા પુતળાની માફક સુમતરાય રણુછોડરાયની સાથે ગાડીમાં બેઠો. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “ એ જ મારી વિમળા, એ જ મારી બાલ્યકાળની સહચરી, એ જ પતિવિરહિની-ચિરદુઃખિની વિમળા ! એને માટે મેં કેટલા પૈસા ખર્ચ્યા, કેટલી શોધ કરી ? જોઈને

પુરત જ હું તેને ઓળખી ગયો. તેની સ્મૃતિ હું એક દિવસને માટે પણ કદી ભૂલી શક્યો નથી. ”

એ પ્રમાણે વિચાર કરતો કરતો તે હર્ષ અને વિપાદમાં દિગ્મંદ બની ગયો. પ્રથમ તો તેણે વિચાર્યું કે રણછોડરાયને બધી વાત ખુલ્લી કરીને જણાવી દઉં, પરંતુ પાછળથી તેના મનમાં કાંઈક આવવાથી તે વાતને ફેરવીને બોલ્યો: “ વિમળા અમારી કુળવધૂ છે, તેની શોધ કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં કશો પત્તો લાગ્યો નથી. ભગવાનની કૃપાથી આજ તેનો પત્તો મળ્યો છે, તેથી આજ અપોરે હું તેને મળવા આવીશ. ”

રણછોડરાયે સુમંતરાયની એ વાત સાંભળીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તેનો સ્વામી જીવતો છે કે ? ”

સુમંતરાય—“ હા, જીવતો છે. ”

રણછોડરાય—“ ક્યાં છે, તે તમે જાણો છો ? ”

સુમંતરાય—“ હા, જાણું છું; તે ઘણા દિવસથી તેની પત્નીની શોધ કરે છે. ”

એ સાંભળીને આંખમાં આંસુ લાવીને રણછોડરાય બોલ્યો: “ તેમને ખબર આપો, એટલે તે આવીને તેને લઈ જાય. અહા ! મિચારી આજ-સુધી પતિ વિના મહા દુઃખ પામતી હતી, તેની પ્રત્યે હવે ઇશ્વરે દયા કરી. ”

રનાન કરી રહ્યા પછી રણછોડરાયે સુમંતરાયને તેના ઘર પાસે ગાડીમાંથી ઉતારી મૂક્યો. ગાડીમાંથી ઉતરતાં સુમંતરાય બોલ્યો: “ આજ સાંજે હું વિમળાદેવીને મળવા આવીશ, પરંતુ જ્યાંસુધી હું તેને એક વાર નજરે જોઈને ખાતરી કરે નહિ, ત્યાંસુધી તમે મારું નામ તેને જણાવશો નહિ. ”

રણછોડરાયે કહ્યું: “ તેનું કારણ શું ? ”

સુમંતરાયે જણાવ્યું: “ તેનું કારણ કાલે તમે જાણી શકશો. ”

રણછોડરાયે તેની ફેફાણીને ઘેર જઈને માત્ર એટલા જ સનાચાર આપ્યા કે: “ વિમળાદેવીના શ્વસુરપક્ષનો કોઈ એક માણસ આજ સાંજે મળવા માટે અહીં આવશે. ”

એ સમાચાર સાંભળીને વિમળા વિચારમાં પડી: “ સસરાને ઘેરથી મને મળવા માટે કોણ આવશે ? હું તો કોઈને ઓળખતી નથી. હું તો ફક્ત મારા સસરાનું અને મારા પતિનું નામ જ જાણું છું. સ્વામીને તો મેં ઘણાં વર્ષોથી નજરે પણ જોયા નથી, અને મારા સસરા

તો મૃત્યુ પામ્યા છે, એમ મેં સાંભળ્યું હતું. ત્યારે શું મારા પતિ મારી શોધ કરે છે ? શું તે માનવા જેવી વાત છે ? શું આજ આંટલા દિવસે વિમળા તેમને સાંભરી આવી ? પરંતુ તેમણે તો બીજી વાર લગ્ન કર્યું છે અને આંટલા દિવસમાં કદિ પણ તેમણે મારી ખબર તો લીધી નથી, તો પછી મને મળવા કોણ આવનાર છે ? હું તો કોઈને ઝાળખતી પણ નથી, અજાણ્યા મનુષ્યની સાથે કેવી રીતે હું મળી શકું ? ના, ના, હું કોઈને મળવાની નથી. જે મને મળવા આવશે, તે કોણ છે, અને શામાટે મને મળવા આવ્યા છે, તે જ્યાંસુધી મારા જાણવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી હું તેમની સાથે બોલી શકીશ નહિ. ”

સુમંતરાય ગાડીમાંથી ઉતરીને બ્યારે ઘેર ગયો, ત્યારે તેની પ્રકૃતિ ટેકાણે ન હતી. ખાસ જોડા ત્યારે મીઠું લેવા જતાં દૂધની વાટકીમાં લાથ નાંખ્યો, અને સાપુચોખ્ખાની કાંજ લેવાની પત્રાવળીમાં જળ રેડી દીધું. હેમાંગિની તેની આવી વિચિત્ર પ્રકૃતિ જોઈને વિસ્મય પામીને બોલી: “ તમને શું થયું છે ? ”

ચમકી જઈને સુમંતરાય બોલ્યો: “ કાંઈ નહિ ! ”

હેમાંગિનીએ પત્રાવળીમાંથી પાણી કાઢી નાંખીને થોડી કાંજ પીરસી, તે કાંજ ખાઈને સુમંતરાય ઉડી નીકળ્યો. તેણે કશું ખાધું નથી એમ જોઈને હેમાંગિની બોલી: “ તમને આજ કાંઈક થયું હોય, એમ જણાય છે, ચાલો સ્મર જાઓ. આજ જે તમે તમારા કાગળોને અડકે તો હું તે બધા કાગળોને બાળી નાખીશ. એ કાગળોએ જ તમને ગાંડ કરી મૂક્યા અને માંદા પાડ્યા છે. કાગળો તો મારી શોકયનું કામ કરે છે. કાગળોને હું મારી શોકય જ સમજું છું. ”

હેમાંગિનીની વાત સાંભળીને સુમંતરાય મનમાં બોલ્યો: “ કાગળ પત્રોને તું શોકય ન ગણ, તોપણ તારે એક ખરી શોકય છે. તેની સાથે તું કેવી રીતે વર્તીશ એ ચિંતામાં હું પડ્યો છું. ”

સુમંતરાય હેમાંગિનીની સલાહ પ્રમાણે કાગળપત્રોને નહિ અડતાં સ્મર ગયો. હેમાંગિની તેનું માથું દાખવા લાગી. સુમંતરાયે તેને જમી લેવાનું કહ્યું, કિન્તુ હેમાંગિની જમવા નહિ જતાં બોલી: “ હમણાં મારે ખાવું નથી, તમે ઉધી જશો પછી ખાઈશ. ”

સુમંતરાય આંખો મીચીને ઉધી ગયાનો દેખાવ કરીને શાન્ત સ્મર રહ્યો. સ્વામીને ઉધી ગયેલો જોઈને હેમાંગિની ખાવા ગઈ. સુમં-

“ અહો! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ”

૬૫

તરાય વિચાર કરવા લાગ્યો: “ વિમળાને હું જ્યારે મળવા જઉં, ત્યારે તેને શું કહું ? શું કહીને તેની મારી માંય ? શું તે મને માફ કરશે ? શું તે મારા પર વિશ્વાસ લાવશે ? મેં ફરીથી લગ્ન કર્યું છે, તેથી શું તે મારે તિરસ્કાર નહિ કરે ? ”

એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારની ચિન્તાઓથી તેનું મન વ્યાકુળ થઇ ગયું. તે ઉત્સુકતાથી સાંજ પડવાની રાહ જોવા લાગ્યો. હેમાંગિની આંધને આવ્યા પછી સ્વામીની પાસે સૂઈને પંખાવની પવન નાંખવા લાગી. થોડી વારમાં તે ઉઘી ગઇ.

“ ચાર વાગે સુમંતરાય પથારીમાંથી ઉઠ્યો એટલે હેમાંગિની પણ નિદ્રામાંથી જાગી ગઇ. તે બોલી: “ હજી બહુ વાર છે, સૂરજનો તાપ પણ હજી ઓછો થયો નથી; માટે થોડી વાર સૂઈ રહો. સાંજ પડે ત્યારે સમુદ્રને કિનારે ફરવા જજો. હું પણ તમારી સાથે આવીશ. ”

સુમંતરાય—“ હું આજે એક વાર રણુછોડરાયને મળી આવું, તે અહીં પુરીમાં આવ્યા છે. તેમને મેં કહ્યું છે કે સાંજે હું તમને મળવા આવીશ. ”

હેમાંગિની—“ થોડી વાર પછી જજો, હજી સૂર્યનો તાપ બહુ છે. ”

સુમંતરાય—“ ચાર વાગ્યા છે. હજી હાથ-મોઢું ધોઈને કપડાં પહેરીશ એટલે પાંચ થશે; તે વખતે સૂરજનો તાપ ઓછો થઇ જશે. તું મુરારિને સાથે લઈને સમુદ્રને કિનારે ફરવા જજો. ”

એમ કહીને સુમંતરાય હાથ-મોઢું ધોઈ, કપડાં પહેરીને સવિતા-સુંદરીના ઘર તરફ રવાના થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

“ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ”

સવિતાસુંદરીને ઘેર જઈને સુમંતરાયે સાંભળ્યું કે રણુછોડરાય મંદિરની તપાસ કરવા ગયો છે, તેથી તે મંદિરે જઈને રણુછોડરાયને મળ્યો. રણુછોડરાય તેને જોઈને બહુ આનંદ પામ્યો, કારણકે સુમંતરાય પણ એન્જનીઅર હતો અને વળી તેની સાથે એક જ સ્કૂલમાં ભણેલા હતા. રણુછોડરાયે આમહથી સુમંતરાયને મંદિરના નકશા અને તેની

રચના વગેરે બતાવ્યાં. સુમંતરાય તે સમ્રાજ્ય જોઈને અત્યંત સંતુષ્ટ થઈને બોલ્યો. “ નકશા બહુ જ સારા થયા છે. આ રીત સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે આવા સારા નકશા થઈ શકે જ નહિ. આજસુધી તમે મારી, પત્થરા વગેરે ખાણમાંથી કઢાવવાનું કામ કર્યું, તેમ છતાં નકશા કાઢવાની વિધિ બૂઠ્યા નહિ, એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે ! ”

રણુછોડરાય એન્જનીઅર કોલેજમાં નકશા કાઢવામાં સૌ કરતાં એક હતો. સુમંતરાયને મોઢેથી પોતાની પ્રશસા સાંભળીને તે બહુ હર્ષ પામ્યો. થોડી વાર પછી રણુછોડરાયે સુમંતરાયને સાથે લઈને ઘેર આવીને ઘરમાં સમાચાર કહેવરાવ્યા. તુરત જ એક દાસી આવીને બેલીઃ “ મારી માગીએ આપનું નામ શું છે, તે પૂછાવ્યું છે. ”

સુમંતરાયે જવાબ આપ્યો. “ નામ કહેવાથી તે ગ્રામજની શકશે નહિ, પરંતુ તમારી માસીને એમ કહો કે, વલસાડના રહીશ ગણપતરામના દીકરા તમને મળવા આવ્યા છે. ”

દાસીએ આવીને વિમળાને તે પ્રમાણે કહ્યું. વિમળાએ વિચાર કર્યો કે. “ ત્યારે ધણું કરીને તે મારા દિયર હશે, એમ મને લાગે છે, માટે મળવાની ના કહેવી એ સાફ કહેવાય નહિ. ”

એમ વિચાર કરીને વિમળાએ સવિતાસુંદરીની સલાહ પૂછી. સવિતાસુંદરીએ દાસીને કહ્યું: “ એમને અદર બોલાવી લાવ. ”

એમ કહીને સવિતાસુંદરી બીજા ઓરડામાં જતી રહી. એક ક્ષણવારમાં દાસી સુમંતરાયને લઈને પાછી આવી. સુમંતરાયને ઘરમાં પ્રવેશ કરતો જોઈને વિમળાએ વિચાર્યું કે: “ આજ સવારે સમુદ્રને કિનારે જે પુરુષ મારી સામે એકદૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યો હતો, તે જ આ પુરુષ છે. ”

તેણે લાંબો ઘૂમટો તાણીને દાસીને તેમને બેસવા માટે આસન આપવાનું કહ્યું. દાસી સુમંતરાયને આસન આપીને બહાર ચાલી ગઈ.

સુમંતરાય આસન ઉપર બેસીને વિમળાની સાથે કેવી રીતે વાતચીત કરવી, તેના નિર્ણય કરી શક્યો નહિ. ચૂપ બેસી રહેવું, તે પણ સાફ નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી વિમળા તેના મનમાં શું ધારે ? તે હિંમત લાવીને બોલ્યો: “ આપના પ્રથમના લગ્નની વાત આપને યાદ—”

એટલું બોલીને તે શરમાઈ જઈને વિચાર કરવા લાગ્યો કે શું બોલવા જતાં શું બોલાઈ ગયું ! વિમળા પણ વિચારમાં પડી કે: “ આ

“ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ” ૬૭

કોણ છે ? કોઈ ગાંડો માણસ હોય, એમ લાગે છે. મારા પ્રથમના લગ્નની વાત એ શું ? શું સ્ત્રીઓનાં કાંઈ એ વાર-ત્રણ વાર લગ્ન થતાં હશે ? મારો દિયર હોવાની ઝાળખાણુ આપે છે, પરંતુ આ કોણ છે, તે બાણી શકાતું નથી. તે વખતે સમુદ્રને કિનારે મારી સામે જેવી રીતે તે જોઈ રહ્યો હતો, તેવી જ રીતે અત્યારે પણ મારી સામે જોઈ રહ્યો છે. આ કોઈ સારો માણસ હોય એમ મને લાગતું નથી. દિયર હોય કે ગમે તે હોય, પરંતુ તેની સાથે બેસવું મને ઉચિત નથી. ”

એમ વિચાર કરે છે એટલામાં સુમતરાય પ્રકૃતિને શાન્ત કરીને બેઠો. “ ઘણી જ નાની ઉંમરમાં આપતું લગ્ન થયું હતું. આપ કદિ અમારે ઘેર આવ્યાં ન હતાં; અપેક્ષાથી સાથે મારા પિતાને વિવાદ થવાથી આપની સાથેનો બધો સંબંધ મારા પિતાએ તોડી નાંખ્યો હતો. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી સુમતરાયે આપની શોધ કરવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, કિન્તુ આપનો કશો પત્તો મળી શક્યો ન હતો. એવામાં એકાએક રણછોડરાય પાસેથી આપના સમાચાર સાંભળીને આપને મળવા માટે હું આવ્યો છું. ”

પોતાના પતિનું નામ સાંભળીને વિમળાનું હૃદય થડકવા લાગ્યું. તે નક્કી પોતાનો દિયર છે, એમ સમજીને બોલી : “ તમારા મોટા ભાઈ કુશળ છેની ? ”

“ મારા મોટા ભાઈ ! ” સુમતરાય ચમકી જઈને બોલી ઉઠ્યો : “ મારા મોટા ભાઈ ! ”

તુરંત જ મનમાં સહેજ હસીને તે બોલ્યો : “ હા, કુશળ છે, પરંતુ આપની શોધ નહિ લાગવાથી, તે બહુ ચિન્તાતુર રહેતા હતા. ”

“ એ સાંભળીને મારે પણ બહુ રાજ થયું જોઈએ કારણકે આજે વીસ વર્ષે તેમના મનમાં મારે વિષે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ એ ખુશ થવા જેવું છે ! વાર, તમારી બાબત કુશળ છે ? ”

“ હા કુશળ છે. ”

“ તમારા મોટા ભાઈ હાલમાં ક્યાં છે ? ”

“ અહીં પુરીમાં જ છે. ”

“ પુરીમાં જ છે ? ”

“ હા, પુરીમાં જ છે. ”

વિમળાએ વિચાર કર્યો : “ અહીં પુરીમાં જ છે અને મારા સમાચાર

તેમને મળ્યા છે, છતાં પોતે નહિ મળવા આવતાં બાધને મારી પાસે મોકલ્યા છે. ”

એ સાંભળીને તેના મનમાં બહુ કષ્ટ ઉત્પન્ન થયું. તે મનમાં પુનઃ વિચાર કરવા લાગી: “ તે પોતે મને મળવા આવ્યા નહિ, તો હું તો સ્ત્રીભક્તિ કહેવાઉં, હું તેમને મળવા શી રીતે જઈ ? બલે જેવી તેમની ઇચ્છા. ”

એમ વિચાર કરીને વિમળા લાંબો નિસાસો નાંખીને બોલી: “ તમારા બાધએ શું તમને મારી શોધ કરવા મોકલ્યા છે ? ”

સુમંતરાય અત્યારસુધી બહુ કષ્ટે ધીરજ રાખી રહ્યો હતો, પરંતુ હવે તેની ધીરજ રહી શકી નહિ. તે ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો: “ ના, વિમળા, હું પોતે જ આવ્યો છું. વિમળા, આ વીસ વર્ષની અંદર એક દિવસ પણ હું તને વિત્તરી શક્યો નથી. તારી મૂર્તિ મારા હૃદયમાં તે આલ્યાવસ્થાથી જ અક્રિત થએલી છે. આજે સમુદ્રતીરે તને જોતાં જ તું મારી વિમળા જ છે, એમ હું તને જાણખી ગયો હતો. ”

સુમંતરાયની એ વાત સાંભળીને વિમળા એકાએક શુદ્ધિ વિનાની બની ગઈ. તેની આંખો આગળ આપું જગત્ ફરવા લાગ્યું. તે વિહ્વળ કંઠે બોલી ઉઠી: “ તમે કોણ છો ? તમે મને શું કહો છો ? ”

“ હું તને કહું છું કે હું જ તારો કમનસીબ સ્વામી સુમંતરાય છું. ” એ સાંભળીને વિમળાનું શરીર ઘર્થઘર્ કંપવા લાગ્યું. તેની શુદ્ધિ કોપ થઈ ગઈ. તે એકદમ જમીનપર પડી જવાની તૈયારીમાં હતી, એટલામાં સુમંતરાયે તુરત જ તેને બે હાથે પકડી લઈને પોતાના ખોળામાં કંચકી લીધી. વિમળાનો શુદ્ધિ વિનાનો દેહ તેના ખોળામાં દળી પડ્યો. સુમંતરાય ક્ષીણ કંઠે “ વિમળા-વિમળા ” કહીને તેને વારંવાર બોલાવવા લાગ્યો, પરંતુ કશો ઉત્તર મળ્યો નહિ. તેને ભય ઉત્પન્ન થયો કે આટલે દિવસે વિમળા પ્રાપ્ત થઈ છે અને હવે કદાચ મને છોડીને ચાલી તો નહિ જાય ? તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ વહેવા લાગી. તેણે તેની નાસિકાને હાથ અડકાડી જોયો, પરંતુ તે કશું જાણી શક્યો નહિ. હૃદય ઉપર હાથ મૂકી જોયો તો તે ધીમે ધીમે ધડકતું જેવામાં આવ્યું. તેને વિશ્વાસ આવ્યો કે વિમળા જીવતી તો છે. તે ધીમે ધીમે પોતાના દુપટાવડે તેના મુખ ઉપર પવન નાંખવા લાગ્યો. તે પવનની અસરથી વિમળાના ચૈતન્યહીન દેહમાં ધીમે ધીમે

“ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ” ૬૯

ચૈતન્યનો સંચાર થવા લાગ્યો. તેણે આંખો ઉઘાડીને જોયું કે પોતે પોતાના સ્વામીના ખોળામાં સૂતી છે. તે મનમાં અત્યંત સતોષ માનવા લાગી. શુદ્ધિ આવવાથી તે મનમાં લજ્જા પામી જમને ઉઠવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પરંતુ સુમંતરાયે તેને જોરથી પકડીને ખોળામાં સુવાડી રાખી અને પ્રથમની માફક વસ્ત્રના છેડાવડે પવન નાંખતો નાંખતો બોલ્યો : “ વિમળા, હું તારો અપરાધી છું, મને ક્ષમા કર. હું વીસ વર્ષની અંદર એક દિવસ પણ તને બૂઝી શક્યો નથી, પરંતુ મારા પિતા જીવતા હોવાથી હું તારી શોધ કરી શક્યો નહોતો, કારણકે મારા પિતાએ તેમ કરવાની ના કહી હતી. પિતાના મૃત્યુ પછી આ છેલ્લાં ત્રણ વરસમાં મેં તારી શોધ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, કિન્તુ તારા કશા સમાચાર મને મળ્યા ન હતા. આજ સવારે સાગર-સ્નાન કરવા હું ગયો હતો, ત્યાં તને જોતાં વારજ હું તને ઝોળખી ગયો હતો. પરંતુ એક ગૃહસ્થને પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે તું શિશિરચ્છ્રની પત્નીની બહેન છે, તોપણ મેં તેમનું કહેતું સાચું માન્યું નહિ. તારે વિષે નિર્ણય કરવા માટે હું બહુ વ્યાકુળ થઇ ગયો હતો. સદ્ભાગ્યે રણછોડરાયની સાથે મને મેળાપ થયો. તેમની પાસેથી તું મારી જ વિમળા છે એમ ખાત્રીપૂર્વક મારા જાણવામાં આવ્યું. ”

વિમળા એક ચિત્તથી સ્વામીની વાત સાંભળતી હતી, તે હજી પતિના ખોળામાં જ સૂતેલી હતી. સુમંતરાયની વાત પૂરી થતાં જ તે પોતાના કમળના નાળ જેવા કોમળ બન્ને હાથવડે સ્વામીને મળ્યું ન પકડીને બોલી : “ શું આ સ્વપ્ન છે, કે નક્કી તમે જ છો ? શું આ અભાગિનીને આટલે દિવસે તમે યાદ કરી ? ના, ના, આ સ્વપ્ન હોય એમ લાગે છે ! કદિ જો સ્વપ્ન હોય તો સ્વપ્નનો ભગ જ ન થાય તો સાઈ. એ સ્વપ્ન જોતી જોતી જ હું મરું, તો સાઈ. મેં આખી જીંદગી તમારો વિરહ સહન કર્યો છે, પરંતુ આ સ્વપ્નમાં તમારું મિલન થએલું જોઈને તે બધું દુઃખ નાશ પામ્યું છે. આ સ્વપ્નનો જો કદિ ભંગ થાય, તો હું હવે એ દુઃખ સહન કરી શકીશ નહિ. બોલો-બોલો, આ શું સત્ય છે કે સ્વપ્ન છે ? ”

“ સત્ય-સત્ય, વિમળા ! આ સ્વપ્ન નથી પરંતુ સત્ય છે. ” સ્વામીની વાત સાંભળીને વિમળાએ લાંબો નિસાસો નાંખીને પુનઃ બીની

શકે તેટલી શક્તિથી સુમતરાયને જોઈ પકડી રાખ્યો, જાણે કે “આજ આટલા દિવસે તે મળ્યા છે, તે પાછા જતા રહેશે તો હું શું કરીશ ?”

બહુ વાર સુધી કશું બોલ્યા વિના વિમળા તેના સ્વામીના મુખ સામે જોઈ રહી. પછી તે બોલી: “તમે કેટલા દિવસથી અહીં આવ્યા છો ?”

“લગભગ પંદરેક દિવસ થવા આવ્યા છે.” સુમતરાયે જવાબ આપ્યો.

“તમે અહીં એકલા આવ્યા છો ?”

“ના.”

વિમળાએ જાણ્યું કે તેની શોક્ય પણ અહીં આવી છે. તેના મુખમાંથી એક લાખો નિસાસો બહાર નીકળ્યો. તેણે વિચાર્યું: “સ્વામી મારા એકલીના નથી, પરંતુ મારી શોક્યના પણ સ્વામી છે.”

તે ધીમે ધીમે સ્વામીના ખોળામાંથી નીચે ઉતરી. તેની શોક્યના સમાચાર પૂછવાની તેને મરજી થઈ, પરંતુ કેવી રીતે પૂછવા, તે તેને સ્પષ્ટ નહિ. તે કશું બોલ્યા વિના સ્વામીના મુખ સામે જોઈને બેસી રહી. સુમતરાય તેના ખન્ને હાથ પોતાના હાથમાં પકડીને બોલ્યો: “વિમળા, તારે એક શોક્ય છે હો ?”

“હા, મારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે આપના પિતાજીએ આપનું બીજ વાર લગ્ન કર્યું છે.”

“તે લગ્ન વખતે મારા પ્રથમના લગ્નની વાત કોઈને કહેવી નહિ, તથા તે વાત તદ્દન ભૂલી જ જવી એવી મારા પિતાએ મને આજ્ઞા કરી હતી. જ્યાંસુધી તે જીવતા હતા, ત્યાંસુધી મે તે વાત કોઈની પાસે પ્રકટ કરી ન હતી, કારણકે મારા પિતાએ મને સોગમ આપ્યા હતા. તે વખતે મારી ઉંમર લગભગ પંદર વર્ષની હતી અને હું મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પાસ થયો હતો. જેકે લગ્ન કરવાની મારી ઇચ્છા ન હતી, પરંતુ મારા પિતા નારાજ થાય એ બહીકથી લગ્ન કર્યું હતું, તોપણ જે દિવસથી વલસાડથી હું મારા પિતાની સાથે ભરત આવ્યો ત્યારથી તે આજ-સુધીમાં એક દિવસને માટે પણ હું તને ભૂલી શક્યો ન હોતો. વારંવાર તારૂં સ્મરણ કરીને હું બહુ દુઃખ અનુભવતો હતો. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી તારી શોધ કરવા માટે મેં અનેક ઉપાયો કર્યા, પરંતુ તારો કશો પતો લાગ્યો નહિ. આજ ભગવાનની દયાથી તું મને મળી આવી.”

“ અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! ” ૭૧

સ્વામીની એ વાત સાંભળીને વિમળા સંતુષ્ટ થઇ. સ્વામીએ તેને એક દિવસ પણ વિસારી ન હતી તથા તેની શોધ કરવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા, એ સાંભળીને તેના મનમાં બહુ જ આનંદ થયો. પરંતુ તુરત જ શાક્યની વાત યાદ આવવાથી તેના મુખની પ્રકૃષ્ઠતા નાશ પામી ગઇ. તે બોલી: “ પતિના પ્રેમને હું સમજતાં શીખી, ત્યારથી કેટલે દિવસે તમે મને મળ્યા ? તમે આ જાંદગીમાં મને મળી શકશો, એવી મને આશા ન હતી; પરંતુ—”

“ પરંતુ શું વિમળા ? ”

“ તમે તો મારા—” વિમળાના મુખમાંથી વધારે શબ્દો બહાર નીકળી શક્યા નહિ. તે બોલવા જતી હતી કે તમે તો મારા નથી, પરંતુ મારી શાક્યના છે. એ શબ્દો તેના મુખમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નહિ. તે ચૂપ બેઠી રહી. સુમંતરાય તેની ચુપકીનું કારણ જાણી જઇને બોલ્યો: “ વિમળા, હું સદાને માટે તારો જ છું. ”

વિમળા માથું હલાવી અસમતિ દર્શાવીને મનમાં બોલી: “ મારી આજ પચીસ વર્ષની ઉંમર થઇ, ત્યાંસુધી મારા ભાગ્યમાં મારા સ્વામીનો મેળાપ પણ મને થયો નહિ. તે મારી શાક્યના નસીબના છે. મારા નસીબના નથી. તે તેને આહે છે અને મારી શાક્ય પણ તેમને આહે છે, હું તેના મુખના માર્ગમાં કંટકરૂપ કદિ પણ બનીશ નહિ. મને તો મારૂં દુઃખ હવે સહ્ય થઇ ગયું છે, તોપણ સ્ત્રીજાતિનું હૃદય બહુ દુર્બળ હોય છે. ”

વિમળાની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. અનેક કળે આત્મસંયમ કરીને તે બોલી: “ હું ધારૂં છું કે મારી વાત તમારા સિવાય બીજું કોઇ જાણતું નહિ હોય. ”

સુમંતરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ ના, બીજું કોઇ જાણતું નથી—તારી શાક્યને હજીસુધી મેં તારી વાત જણાવી નથી. ”

“ તો હવે કોઇને જણાવવાની જરૂર નથી. તમે સગવડે કોઇકોઇ વાર મને મળતા જાઓ, હું એટલાથી જ સંતોષ માનીશ. એથી વધારે હું કશું માંગતી નથી. ” એટલું બોલતાં બોલતાં તો વિમળાની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારા વહેવા લાગી.

સુમંતરાય સ્નેહપૂર્ણ હૃદયે પોતાના દુપટાવડે તેની આંખોમાંનાં આંસુમાં લૂછતો લૂછતો બોલ્યો: “ ના, તેમ નહિ થાય, વિમળા. વીસ

વર્ષે આજ તું મને મળી છે; મારે તો આખું જગત્ એક તરફ અને એક તરફ તું એક જ છે; હું મારું સર્વસ્વ, જગત્ પણ ત્યાગ કરવાને તૈયાર છું, કિન્તુ હવે હું તને છોડવાનો નથી-છોડી શકું પણ નહિ.”

સુમંતરાયની આ વાત સાંભળીને વિમળાના મનમાં કેટલો અધો આનંદ થયો હશે, તે સ્વામિસોહાગિની વિના ખીજ કોઈ પણ સ્ત્રી સમજી શકે નહિ. તોપણ વિમળા દૃઢ સ્વરે બોલી: “ના, તેમ કદિ અનશે નહિ. મારી નાની બહેનના મનમાં કદાચ કૃત્તવ્ય થાય, એવું કદિ હું કદીશ નહિ. તે તદ્દન નિર્દોષ છે, તેથી તેના મનને કદાચ આપવાને હું ઇચ્છતી નથી. મારી વાત તેને જણાવશે નહિ, જણાવવાની જરૂર પણ નથી.”

સુમંતરાયે અનેક રીતે તેને સમજાવી જોઈ, પરંતુ વિમળાનો સંકલ્પ તે જરા પણ શિથિલ કરી શક્યો નહી. છેવટે વિમળાનું કહેવું તેને માન્ય રાખવું પડ્યું. તે મનમાં મનમાં વિચાર કરતા લાગ્યો: “અહો ! આ તે માનવી કે દેવી ? ! વિમળા માનવી નથી પરંતુ દેવી જ છે. !”

પ્રકરણ ૧૧ મું.

જેવી જેની લાવના, તેવું તેને મળી રહે છે.

રામનારાયણને આપણે પહેરાવાળાની સાથે પોલિસગેટ નજીક જોતો જોયો હતો, ત્યારથી તે આજયુધી તેના કશા સમાચાર આપણે લીધા નથી, તેથી અધાને તેના વિષે કદાચ ચિન્તા ઉત્પન્ન થાય એ કારણથી આપણે હવે તેની વાત આગળ ચલાવીએ. રામનારાયણને જ્યારે પહેરાવાળાએ જળરદસ્તીથી પોલિસગેટ ઉપર આણ્યો, ત્યારે ઇન્સ્પેક્ટર કે જમાદાર એ બેમાંથી કોઈ ત્યાં હાજર ન હતું, તેથી રામનારાયણને તેઓના આગમનની રાહ જોઈને ગેટ ઉપર બેસવું પડ્યું. એ વાગ્યાને સમયે જમાદાર જ્યારે ફરીને પાછો આણ્યો, ત્યારે રામનારાયણે તેને સલામ કરીને પહેરાવાળાએ જે પોતાને હેરાન કર્યો હતો, તે અધી વાત તેને નિવેદન કરી. જમાદાર તેની અધી વાત સાંભળીને બોલ્યો: “કોઈ પણ આસામીને છોડી મૂકવાનો અમારો અખત્યાર નથી, ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને આવવા દો, તે તમને છોડી મૂકશે.” નિરપાયથી

જેવી જેની લાવના, તેવું તેને મળી રહે છે. ૭૩

રામનારાયણને ઇન્સ્પેક્ટરની રાહ જોઈને ગેટ ઉપર વધારે વખત બેસવું પડ્યું. પાંચ વાગ્યાને સમયે ઇન્સ્પેક્ટર આવ્યો, તે રામનારાયણને ઓળખતો હતો, તેથી તેણે તેને છોડી મૂક્યો.

ખિલકુલ વિલગ્ન કર્યા વિના એક મળુરને બોલાવી લાવીને રામનારાયણ તેની ભાંગીનૂટી પેટી તેને માથે મૂકીને પોલિસ થાણામાંથી બહાર નીકળ્યો. આખો દિવસ તેણે ખાધું ન હતું, તેથી તો કાંઈ નુકસાન થયું ન હતું, પરંતુ આખો દિવસ તેણે ગાંઝની ચક્કમ પીધી ને હતી, તેમ અફીણ પણ ખાધેલું નહિ હોવાથી શરીર તદ્દન અશક્ત બુની ગયું હતું, તેથી થાણામાંથી બહાર નીકળીને થોડે દૂર જતા જ ફૂટ-પાથ ઉપર તે બેસી ગયો અને મળુરને તેણે થોડી વાર કમા રહેવાનું કહ્યું. મળુર પાછળ ફરીને તેને રસ્તા ઉપર બેસી ગયેલો જોઈને પાસે આવીને બોલ્યો: “કેમ, શું થયું શેડ?”

રામનારાયણે ઉત્તર આપ્યો: “ચાલી શકતું નથી.”

“ગાડી બોલાવી લાવું?”

“ના, ના, હજી મારે ક્યાંક ઓરડી શોધવી છે. તું એક વાર પેટી નીચે ઉતાર અને આ ત્રણ આનાના પૈસા લઈને એકદમ દોડતો બજારે જા, બે આનાનું અફીણ અને ચાર પૈસાનો ગાંઝે લઈ આવ-તુ ચક્કમ તો પીએ છે ને?”

“હા, હા, શેડ, જો મને તો પીડે છે.” એમ કહીને મળુર રામનારાયણની પાસે પેટી ઉતારી પૈસા લઈને દોડી ગયો અને ખિલકુલ વિલગ્ન કર્યા વિના તે બન્ને ચીજો લઈને પાછો આવ્યો. રામનારાયણે અફીણ હાથમાં લઈને તુરંત જ લગભગ અર્ધા ભાગને અંદાજે મોઢામાં મૂકી દીધું અને બાકીનું અર્ધું જમ્યા પછી ખાઇશ એમ કહીને ખિસામાં મૂકી દીધું. એટલી વારમાં મળુરે ગાંઝની કળી ખૂબ ઘોષ-દબાવી તૈયાર કરીને રામનારાયણના હાથમાં આપી. રામનારાયણ ચક્કમ કાઢી તેમાં તે મૂકીને સળગાવીને મોઢા દમ મારવા લાગ્યો. ચક્કમ ઉપર મોઢા ભડકા થવા લાગ્યા. દમ ઉપર કેટલાક દમ મારીને તેણે ચક્કમ મળુરના હાથમાં આપી. મળુર પણ તે કામમાં કાંઈ કાચો ન હતો. તેના દમથી તો ચક્કમનો ભડકો તેના માથાના વાળ સુધી પહોંચી જતો હતો. મળુરે કેટલાક દમ માર્યા પછી તે ચક્કમ પાછી તેણે રામનારાયણને આપી. રામનારાયણ પુનઃ દમ મારવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે લગભગ

અર્ધો કલાક વ્યતીત કર્યા પછી અફીણ અને ગાંજના જોરથી રામનારાયણ ઉડી ઊભો થઈને બોલ્યો: “આલ હવે.”

મજૂરે પૂછ્યું: “ક્યાં જવું છે શેઠ?”

“એક ઝોરડીની તપાસ કરવી છે.”

“અમે રહીએ છીએ તે ભાગમાં એક ઝોરડી ખાલી છે, પરંતુ તે કુભારનું મકાન છે.”

“કુભારનું મકાન હોય તોપણ કશી હરકત નહિ, ચાલ બતાવ.”

મજૂર રામનારાયણને લઈને તેના મહેલ્લામાં આવ્યો અને મકાનવાળાને બોલવાની તેનો મેળાપ કરાવી દીધો. રામનારાયણે મકાનવાળા સાથે વાતચીત કરીને તે ખાલી પડેલી ઝોરડી અઢી રૂપીએ ભાટે રાખી લીધી.

રામનારાયણનો પિતા હરનારાયણ સુરતમાં બિનોદરાય શેઠને ત્યાં મહિને વીસ રૂપીઆના પગારથી બગ્ગર કારકુનની નોકરી કરતો હતો. તે સુરતની આસપાસના કોઇ એક ગામડાનો રહીશ હતો. હરનારાયણે શેઠને કેટલીક આજીજી કરીને પોતાના પુત્રને ભણાવવાનું અર્થ શેઠની પાસેથી લેવાનું કયુલ કરાવીને પુત્રને સુરતમાં બોલાવીને અગ્રેજી સ્કૂલમાં દખલ કરી દીધા. તે વખતે રામનારાયણની ઉંમર લગભગ અગ્ગીઆર વર્ષની હતી.

મનુષ્ય ધારે છે કાંઈ અને થાય છે કાંઈ ! હરનારાયણે પોતાના પુત્રને ભણાવવા માટે સુરત બોલાવ્યો હતો, પરંતુ રામનારાયણ ખરાબ છોટરાની સગતમાં પડવાથી રખડુ બની ગયો. ભણવા તરફ તે બિલકુલ લક્ષ નહિ આપતાં નાટકો અને સીનેમેટોગ્રાફ જોવાનો શોખીન બની ગયો. મેટ્રિક સુધી તો સ્કૂલના હેડમાસ્ટરે હરનારાયણની આજીજીથી અને દયથી રામનારાયણને ઉપલા વર્ગોમાં ચડાવ્યા કર્યો, પરંતુ મેટ્રિકમાંથી નાણું વર્ગે પણ પાસ થયો નહિ, એટલે તેના પિતાએ કંટાળીને તેને સ્કૂલમાંથી ઉઠાડી લીધો. રામનારાયણ શરીરે જખરો તથા બળવાન હોવાથી એક યુરોપિયનને ત્યાં બોડીગાર્ડ તરીકે નોકરીમાં રહ્યો. એકાદ વર્ષ ત્યાં નોકરી કર્યા પછી સાહેબનો તીક્ષ્ણ સ્વભાવ તેને અનુકૂળ નહિ આવવાથી, તેણે તે છોડી દીધી. હવે તે રાત્રિદિવસ જ્યાં ત્યાં રખડવા લાગ્યો.

એક દિવસ શિશિરચ્છદ્ર સંધ્યા સમય પછી સ્ટેશનથી ઘેર આવતો હતો, એવામાં કોઇ એક બદમાશે તેના ઉપર આક્રમણ કરીને તેની

જેવી જેની લાવના, તેવું તેને મળી રહે છે. ૭૫

પાસેથી ધડીઆળ તથા સોનાનો છેડો ઝુટાવી લીધાં. એ બનાવ રામનારાયણના જોવામાં આવતાં તેણે એકદમ દોડી આવીને બદમાશને પકડીને એક પાદપ્રહારથી જમીનપર પાડી દીધો અને તેની પાસેથી ધડીઆળ તથા ધડીઆળનો છેડો લઇને શિશિરચંદ્રને પાછો સોંપી દીધા. શિશિરચંદ્ર તેનો આભાર માની એક કાર્ડ તેના હાથમાં આપીને બોલ્યો: “આપને એકલો ધન્યવાદ આપીને જ હું સતોષ માનતો નથી, પરંતુ આ કાર્ડ આપીને કહું છું કે જો કદિ તમને જરૂર પડે અને મારા વડે તમારો કોઇ ઉપકાર થઇ શકે એમ હોય, તો આ કાર્ડ લખીને મારા પર મોકલી આપજો.” એમ કહીને અન્ને જણુ છુટા પડ્યા.

શિશિરચંદ્રને ઝાઝા દિવસ રાહ જેવી પડી નહિ. ત્રણ માસની અદર એક દિવસ એક મહેરાવાળાએ આવીને રામનારાયણને આપેલું કાર્ડ તેના હાથમાં મૂક્યું. કાર્ડમાં લખ્યું હતું કે. “હું બહુ વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું, મહેરબાની કરીને એકવાર મારી પાસે આવી જશો.

“લિ. સ્ટેશનના રસ્તા ઉપરનો આપનો અપરિચિત.”

સુચ્યાઇ અને વિશ્વાસઘાતનો આરોપ માથે આવવાથી રામનારાયણ પોલિસમાં પકડાઇ ગયો હતો અને જેલમાં જવાની તૈયારીમાં હતો. તેનો બાપ હરનારાયણ બહુ જ માંદો હોવાથી તે તેને કશી મદદ કરી શકે એમ નથી હોવાથી, રામનારાયણે શિશિરચંદ્રનો આશ્રય લીધો. શિશિરચંદ્રે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચાને તેને જેલમાં જતો બચાવ્યો, પરંતુ એક વેપારીનું પાંચસે રૂપીઆનું તેને માથે દેવું હતું, તે રૂપીઆ પણ શિશિરચંદ્રને ભરવા પડ્યા. એ પ્રમાણે શિશિરચંદ્રની મહેરબાનીથી રામનારાયણ જેલ-ઝત્તા કરતો અટકી ગયો.

ઉપરનો બનાવ બન્યાને થોડા દિવસ થયા એટલામાં રામનારાયણનો બાપ હરનારાયણ જે ધણા દિવસથી માંદગી ભોગવતો હતો, તે મરી ગયો. તેની પાછળ જ્ઞાતિ-રિવાજ મુજબ ખર્ચ કરવાને રામનારાયણ પાસે પૈસા નહિ હોવાથી તે શિશિરચંદ્રની પાસે આવીને રહી પડ્યો. દયા આવવાથી તેના પિતૃ-શ્રાદ્ધનું બધું ખર્ચ તથા જ્ઞાતિના રિવાજનું બધું ખર્ચ શિશિરચંદ્રે ઉપાડ્યું. શ્રાદ્ધની ક્રિયા પુરી થઈ રહી એટલે રામનારાયણે આવીને શિશિરચંદ્રને કહ્યું: “મારા પિતા મરી જવાથી મારી બહુ દુર્દશા થઇ છે, બધા પરિવારને હું મામડામાં મૂકી આવ્યો છું; હાલમાં મને રહેવાને કશું સ્થાન નથી. આપ કૃપા કરીને થોડા

દિવસને માટે આપને ઘેર મને રહેવા દેશે, તો બહુ ઉપકાર થશે.”

શિશિરચંદ્રે હા કહી તેથી રામનારાયણુ તેને ઘેર રહેવા લાગ્યો. રામનારાયણુ શિશિરચંદ્રને પોતાના જોવો રખડુ કરવાના અનેક પ્રયત્નો કર્યા, નાટકો તથા સીનેમેટોગ્રાફો જોવાનો શોખિન બનાવીને તેની પાસેથી પૈસા ધૂતવાના અનેક ઉપાયો કર્યા, પરંતુ રામનારાયણુ તેમાં ફાળ્યો નહિ, કંઈકે શિશિરચંદ્ર ઉચ્ચ કેળવણી પામેલો, ખાનદાન કુટુંબનો અને સુશીલ સ્વભાવનો હોવાથી, રામનારાયણુની ટેવ તેને બિલકુલ ગમી જ નહિ. તે તેની સાથે બિલકુલ સમાગમ જ રાખતો નહિ. આમ છતાં રામનારાયણુને ખાવાપીવાની વ્યવસ્થામાં તથા કોઈ કોઈ વાર વાપરવા માટે દસ-પંદર રૂપીઆ શિશિરચંદ્ર પાસેથી મેળવવામાં કરી હરકત પડતી નહિ. શિશિરચંદ્રના સસરા રામમોહનરાયે રામનારાયણુને ધરમં રાખવાની શિશિરચંદ્રને ના કહી હતી, પરંતુ શિશિરચંદ્રે તે માન્યું નહિ. રામનારાયણુ તેને ઘેર જ રહેતો હતો.

આપણી કથાનો આરભ થયા પહેલાં થોડા દિવસે રામનારાયણુ કાંઈ કામ માટે એક દિવસ શિશિરચંદ્રની સાથે તેના શયન-બુવનમાં દાખલ થયો હતો. સવિતાસુંદરી તે વખતે તેને પિયર હતી. શયન-બુવનમાં સવિતાસુંદરીનો ફોટો જોઈને રામનારાયણુ મુગ્ધ બની ગયો. તે પાપીના લુપ્થ મનમાં પાપી સકલ્પનો ઉદય થયો. તે સવિતાસુંદરીને પ્રાપ્ત કરવા માટે મનમાં અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેની તે પાપી કલ્પના કોઈ પણ પ્રકારે સફળ નીવડી નહિ. તેની બધી કલ્પનાઓ નિષ્ફળ નીવડવાથી તેના મનમાં ધીમે ધીમે સવિતાસુંદરી પ્રત્યે ધર્ષા અને ગુસ્સો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. તે મનમાં મનમાં સવિતાસુંદરીનું સત્યાનાશ વાળવાનો યોગ શોધવા લાગ્યો. યાદશી માવના ચલ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી । જેવી જેવી બાવના, તેવું તેને મળી રહે છે. એ સૂત્રને આધારે તેને તેમ કરવાનો સુયોગ પણ પ્રાપ્ત થયો. શિશિરચંદ્રનો નાનો ભાઈ વસંતકુમાર સુંબઘની કોઈ એક અગ્રેજી સ્કૂલમાં એસિસ્ટન્ટ માસ્ટરની નોકરી કરતો હતો, તેને સ્કૂલમાં ઉનાળાની દોઢ માસની રજા પડવાથી તે સુરત તેના ભાઈ શિશિરચંદ્રને સાં રજા ગાળવા આવ્યો. સવિતાસુંદરી તેના દિયર વસંતકુમારની સાથે નિઃસંકોચે વાતચીત કરતી હતી. જાને જણ્યાં હસતાં રમતાં અને આનંદ કરતાં હતાં એ રામનારાયણુથી દેખી શકાયું નહિ. શિશિરચંદ્ર ધણે ભાગે ઘેર રહેતો

નહિ. એ સુયોગનો લાભ લઇને રામનારાયણે સવિતાસુંદરીનું સત્યાનાશ વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

સવિતાસુંદરીએ જે દિવસે શિશિરચંદ્રના પત્ર ઉપરથી જાણ્યું કે તે સાવિત્રીવ્રતને દિવસે ઘેર આવશે-વ્રતની પહેલાં એ દિવસ અગાઉ આવી શકશે નહિ, એ સમાચાર રામનારાયણથી છાના રહ્યા નહિ. આ તકે યોગ્ય સમય પ્રાપ્ત થયો છે, એમ ધારીને તે જ દિવસે રામનારાયણે શિશિરચંદ્રને પત્ર લખી મોકલ્યો. પત્રની વાત તો વાચક જાણે છે.

રામનારાયણ કુંભારને ત્યાં આશ્રય લઇને વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “શું કરવા જતાં શું થયું ? સવિતાસુંદરીનું સત્યાનાશ વાળવા જતાં મારું પોતાનું જ સત્યાનાશ વળી ગયું. આશ્રય પણ ખોયો. મને આવી નકારી ખુદ્દિ ક્યાંથી સૂઝ ?”

કિન્તુ શિશિરચંદ્રની આજ્ઞાથી તેને ઘરમાથી બહાર કાઢી મૂક્યો છે, કે કેમ ? તે વાતનો તે કોઈ પણ પ્રકારે નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

સ્વપ્નચંદ્ર કંપનીનો એકલો માલીક મિ. ચંદ્ર.

વિશાળ મહાસાગરમાં આવેલા મોટા મોટા ખેટામાં સર્વ કરતાં એક મોટા ખેટ છે કે જેમાં માત્ર શેરડીનો જ પાક થાય છે; તે ખેટની અંદર જે દિશામાં દૃષ્ટિ કરે ત્યાં માત્ર શેરડી જ નજરે પડે છે. વચ્ચે વચ્ચે ધૂમકેતુની માફક આવી રહેલાં મનુરોનાં ગામડાંઓ જાણે કે ચારે દિશાઓમાં આકાશથી તે પાતાળ સુધી વિસ્તાર પામેલાં શેરડીનાં ખેતરોની નીરવતાનો ભગ કરી રહ્યાં હોય ની ! આ સમુદ્રના કિનારાથી તે ખીજા સમુદ્રના કિનારા સુધી વિશાળ શેરડીનાં ખેતરો સિવાય ખીજું કશું નજરે પડતું નથી. ખેટનું અંદરે અથવા શહેર તેના પશ્ચિમ ભાગમાં એક કુદરતી બનેલા રેતીના ડાકા ઉપર આવેલું છે. તે ડાકામાં અનેક વહાણો સહા સર્વદા લૂંગર કરેલાં પડ્યાં હોય છે. હોડીઓનો તો ક્યાંય પાર જ નહિ. ડાકાની ઉપર મોટાં મોટાં ગોડાઉનો આવી રહેલાં છે અને તે ગોડાઉનોની અંદર ખાંડના કોથળાના મોટા મોટા ગજ-ઢગલા પડ્યા હોય છે. અસંખ્ય મનુરો પ્રાતાઃકાળથી તે સંધ્યાસમય સુધી તે ખાંડના

કોથળાઓ માથાપર ઉચકીને હોડીઓમાં નાંખે છે, હોડીઓ તે બધા કોથળા લઈને વહાણની પાસે જાય છે અને હોડીઓમાંથી એક પ્રકારની સિસ્ટમથી તે બધા કોથળા વહાણમાં ચડાવી દે છે. એ ગોડાઉન પસાર કરીને જરા આગળ જતાં મોટાં મોટાં એન્જનો રાખવાના ટુરગ્ગ આવે છે, તે ઠેકાણે રાત્રિ-દિવસ મોટાં મોટાં એન્જનો ચાલ્યાં કરે છે. એન્જનના ટુરગ્ગની પાછળ ખાંડ બનાવવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં આવેલાં છે, તેની પાછળ શેરડી પીલવાના સાંચાઓ ગોઠવેલા હોય છે, તે સાંચાથી તે ખાંડ બનાવવાના કારખાના સુધી જસતનાં પતરાંના પાકા નળ ગોઠવેલા હોય છે તે નળવાટે શેરડીનો રસ વહીને ખાંડ બનાવવાના કારખાનામાં ગોઠવેલી મોટી મોટી ક્ષાઇઓમાં પડે છે અને તે રસમાંથી ખાંડ તૈયાર થાય છે. આપણા દેશમાં શેરડીના રસમાંથી ખાંડ તૈયાર થતી નથી, પરંતુ રસમાંથી ખાંડ બનાવવામાં આવે તો ખર્ચ ઘણો ઓછો લાગે અને ખાંડનું પ્રમાણ વધારે આવે. એ ખાંડ બનાવવાનાં કારખાનાંની પાછળ મજુરોને રહેવાનાં ગામડાંઓ આવેલાં હોય છે. એ મજુરોનાં ગામડાં છોડીને અર્ધોક કોસ આગળ જઈએ એટલે એટનું શહેર આવે છે. એ શહેરમાં બિલકુલ બગ્ગર હોતું નથી. માત્ર શેરડીના વહેપારીઓના રહેવાના બંગલાઓ હોય છે. શહેર પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબું એક હારમાં એક મોટા રાજમાર્ગની એક બાજુએ આવેલું છે. ચારે બાજુએ બગીચાઓ અને લીલોતરી-શાકની વાડીઓથી વીંટાએલા મોટા મોટા બંગલાઓ આવેલા છે. એ બંગલાઓ એ જ ત્યાંનું શહેર. ત્યાં શેરડીના વહેપારીઓ રહે છે. માત્ર એક બંગલો ડક્કાના ઉત્તર બાગમાં તદ્દન સમુદ્રના ઢિનારા ઉપર આવેલો છે. શહેરને છોડીને થોડે દૂર જતાં એટનું બગ્ગર આવે છે. ત્યાં એટના વ્યવસ્થાપકો રહે છે. તેની પાછળ રેલ્વે સ્ટેશન, પોલિસથાણું, હોસ્પિટલ અને જોલખાતું વગેરે સરકારી મકાનો આવેલાં છે.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે શહેર એક હારમાં પાઘડીપને પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર પામેલું છે. તે શહેરની ઉત્તર-દક્ષિણ બન્ને દિશાએ થઈને બે રેલ્વે લાઇનો ઠેક શેરડી પીલવાના કંપાઉન્ડ સુધી આવી રહેલી છે. સ્ટેશનથી પણ રેલ્વે સડકો તે મોટા ટાપુને ચાર બાગમાં વહેંચી નાંખીને સીધી ચાલી ગઈ છે. તે ત્રણે રેલ્વે રસ્તા ઉપર રેલ્વે ગાડીઓ રાત્રિ-દિવસ આવજા કરે છે. પરંતુ ગાડીમાં બેસનાર શેરડીના

ભારા, મળુરોના રસાલા અને મળુરો સિવાય અન્ય કાંઈ નજરે પડતું નથી. એ ત્રણ રેલ્વે સડકોમાંથી બીજી અસંખ્ય નાની નાની હાથ-રેલ્વેનો સડકો લોઢાના પાટા નાંખીને ચારે દિશાએ ફેલાએલી નજરે પડે છે. એ રીતે આખો દ્વીપ લોઢાના પાટાથી જકડી લીધેલો છે. અસંખ્ય મળુરો ખેતરોમાંથી હાથ-ગાડીમાં શેરડી ભરીને હાથે ગાડી ઢેલીને રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર તે શેરડી લાવે છે. લાંથી તે શેરડી રેલ્વે ગાડીમાં ભરીને શેરડી પીલવાનાં કારખાનાંમાં લઇ જવામાં આવે છે. કેટલીક હાથ ગાડીઓ રેલ્વે ગાડીમાંથી રસાલો ભરીને મળુરોને રહેવા માટે બનાવેલાં ગામડાંમાં તથા ગોડાઉનોમાં લઇ જઇને માલ ઉતારે છે. એ ગોડાઉનોમાંથી મળુરો પોતાને માટે જે જે ખાવા-પીવાની ચીજો જામએ, તે ખરીદી લઈ જાય છે. હજારો એકર જમીનમાં શેરડી આ-બાદ રીતે પાકે છે અને હજારો મળુરો તે સ્થળે કામ કરે છે, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તે બધા મળુરો હિંદુસ્તાનમાંથી જ લાવેલા હોય છે. તેમાં ઘણું ભાગે નાગપુર, છોટા નાગપુર અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના રહીશો વધારે જોવામાં આવે છે, તોપણ કેટલીક હલકી ગતિના હિંદુઓની વસતી પણ જોવામાં આવે છે ખરી. મુસલમાનોની સંખ્યા બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે. બધા મળુરો પાંચ વરસનું એગ્રીમેન્ટ-કરારપત્ર કરીને અહીં આવેલા હોય છે. તેઓને પાંચ વરસ સુધી શેરડીના વહેપારીઓના તાબામાં રહીને સખત મળુરી કરવી પડે છે. રાજની આંખોમાં ધૂળ નાંખીને શેરડીના વહેપારીઓ એ મળુરોને હિંદુસ્તાનમાંથી લઇ જાય છે. એ બિચારા મળુરો પાસે હદ ઉપરાંત મળુરી કરાવીને મળુરીના પૈસા બહુ ઓછા આપે છે. તે મળુરીમાંથી તેઓને પુરાં અન્ન-વસ્ત્ર પણ મળી શકતાં નથી. ઉપરી લોકો તે બિચારાં મળુરોને ચાતુકવડે, પાદબ્રહ્મર વડે અને લાકડીવડે ઢોરની માફક માર મારે છે ! વળી મળુરોને ખાવા પીવાની વગેરે જે કાંઈ ચીજો ખરીદ કરવી હોય, તે બધી વસ્તુઓ શેરડીના વહેપારીઓ પાસેથી જ ખરીદ કરવી પડે છે. તેથી વહેપારીઓ તે બિચારા મળુરો પાસેથી તે વસ્તુઓનાં બમણાં-ત્રમણાં નાણાં લઇને તે આપે છે. ઢુંકામાં કહેવાનું કે એ શેરડીના વહેપારીઓ બિચારાં મળુરોનાં લોહી ચુસી ચુસીને જાડા થએલા હોય છે ! તે મળુરો જોડે આખી જીંદગીનું વેચાણ કરીને આવતા નથી, પરંતુ પાંચ વરસનું એગ્રીમેન્ટ

કરીને આવે છે, તોપણ પાંચ વરસની મજૂરીમાંથી દેશમાં પાછા ફરવાને ભાગ્યે જ જીવતા રહે છે—અર્થાત પાંચ વરસમાં જ સખ્ત મજૂરી કરવાથી તેઓનો અંત આવી જાય છે. કોઈ નસીબદાર જીવતા રહે છે, તેઓ જ્યારે પાંચ વરસની બંધીમાંથી છુટા થાય છે ત્યારે તેઓની પાસે નથી હોતાં વસ્ત્ર, નથી હોતું અન્ન કે નથી હોતા પૈસા ! આવી સ્થિતિમાં તેઓ છુટા થઈને પણ કરે શું ? પૈસા વિના જાય ક્યાં ? તેઓના પેટમાં ભૂખ હોય, તેની શાન્તિ કેવી રીતે કરે ? દેશમાં પણ કેવી રીતે પાછા જઈ શકે ? નિરૂપાયથી તેઓ બિચારા પાંચ વરસની બંધણીમાં જે કામ કરતા આવ્યા હોય છે તે જ કામ અને તે જ મજૂરી છુટા થયા પછી પણ તેઓને કરવી પડે છે ! તેઓને માટે બીજા કશો ઉપાય જ નહિ—ઉપાય હોઈ શકે જ નહિ. પાંચ વરસને માટે જે કામ કરવા આવ્યા હોય છે, તેઓને આખી જીંદગી તે કામ કરવું પડે છે ! અર્થાત્ આખી જીંદગી તેમાં ગુમાવવી પડે છે !

વીજપરદોર્સ વગેરે કેટલાક દયાળુ અંગ્રેજોના આંતરિક પ્રયત્નોથી જોકે હાલમાં કરારપત્ર કરીને મજૂરોને લઈ જવાનો રિવાજ બંધ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ વહેપારીઓ કુડકપટથી છાનામાના એ ધંધો હજી કર્યા કરે છે. આફ્રિકામાંથી સીદી મજૂરોને લઈ જવાનો રિવાજ તદ્દન નાબુદ થઈ ગયો છે, પરંતુ આપણી સરકારની આંખોમાં ધૂળ નાંખીને શેરડીના વહેપારીઓ દર વર્ષે હજારો મજૂરોને હિંદુસ્તાનમાંથી લઈ જાય છે. આ જુલમની ખબર આપણી સરકારને પડવાથી એ સંઘળાં સ્થળોએ કમિશન બેસારી દીધું છે. એના પરિણામે હવે વહેપારીઓનો જુલમ ઘણો ઓછો થઈ ગયો છે.

ઉક્કાની ઉત્તર બાજુમાં સમુદ્રના કિનારા ઉપર આવેલા જે બંગલાની વાન આપણે પ્રથમ કહી ગયા છીએ તે બંગલામાં અત્યારે સ્ટુઅર્ટ ચંદ્ર કંપનીનો માલીક મિ. ચંદ્ર રહે છે. તેની પહેલાં એ સ્થળે સ્ટુઅર્ટ સાહેબ રહેતા હતા, પરંતુ હાલમાં તે તેના કારભારનો સંઘળો હિસ્સો મિ. ચંદ્રને વેચાનો આપીને પોને દેશમાં ગયા છે. આખા કીપની અંદર એ સ્ટુઅર્ટ ચંદ્રની કંપની બધા વહેપારીઓ કરતાં મોટો વહેપાર ચલાવે છે. દર માસે એમના તરફથી લાખો મણ ખાંડ દેશ-પરદેશમાં રવાના થાય છે. આખા એટના લગભગ અર્ધા ભાગના તો તે પોતે એક જ માલીક છે. ઓછામાં ઓછા દસ હજાર મજૂરો તેના કામમાં

રોકાએકાં રહે છે. એ બધા મજુરોની સ્થિતિ પૈસે-ટકે તથા બીજા દરેક રીતે સૈના કરતાં સારી છે. વળી ખુશી થવા જેવી વાત એ છે કે એ કંપનીના કોઇ પણ મજુરને માથે બંધણી કે કોઇ ભતનો ત્રાસ નથી. ઇચ્છા હોય તે રહે અને ઇચ્છા ન હોય તે જાય.

સાત વર્ષ પહેલાં એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં મેઇલિ સ્ટીમરમાંથી એક અંગ્રેજ અને એક ગુજરાતી ગૃહસ્થ એ શેરડીના બેટમાં ઉતર્યા. એ બે જણ એ જ સ્ક્રુઅર્ટઅંદ્રની કંપની. તે વખતે ત્યાં રેલ્વે ન હતી. તે વખતે તે બેટમાં માત્ર સાત-આઠ વહેપારીઓ જ શેરડીની ખેતી કરતા હતા. તેઓ પણ બદરથી વધારે દૂરની જમીનમાં શેરડીનું વાવેતર કરવાની હિમત કરી શકતા નહિ. એ કારણને લીધે બેટના મધ્ય ભાગથી તે પૂર્વ કિનારા સુધીની બધી જમીન વાવેતર કર્યા વિનાની પડતર રહેતી હતી. પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલી બધી જમીન ઉપર જણાવેલા આઠ વહેપારીઓના તાબામાં હતી, કિન્તુ તેઓના તાબાની જમીનના અર્ધા ભાગની જમીન પણ તેઓ આબાદ કરી શક્યા ન હતા. દર વર્ષે થોડી થોડી કરીને રસ્તા બંધાવીને તેઓ આબાદ જમીનનો વધારો કરતા જતા હતા. એ પ્રમાણે કેટલેક વર્ષે તેઓના અધિકારની જમીનના અર્ધા ભાગની જમીન તેઓ વાવેતર કરવા જેવી આબાદ કરી શક્યા હતા. પરંતુ સ્ક્રુઅર્ટઅંદ્રે આવીને થોડા વખતની અંદર જ બેટના પૂર્વ ભાગની બધી જમીન આબાદ કરી લીધી. બેટમાં રહેતા વહેપારીઓ તેઓને ઉન્મત્ત બની ગએલા કહેતા હતા, પરંતુ થોડા જ દિવસની અંદર તેઓનો ભય ભાગી ગયો હતો. તેઓના જાણુવામાં આવી ગયું કે આપણી પુદ્ધિના દોષે આપણે આખા બેટનો અધિકાર ગ્રહણ કરી શક્યા નહિ. સ્ક્રુઅર્ટઅંદ્રની કંપનીએ શેરડીના વાવેતરની સાથે સાથે તે આબાદ બનેલા ખેતરોથી તે બદર સુધી લાઇટ રેલ્વે બાંધવાની શરૂઆત કરી. વાવેતર કરેલી શેરડી પાકવાને તૈયાર થઈ એટલામાં તો રેલ્વેનું કામ પુરું થઈ ગયું. તેઓ રેલ્વેવડે બધી શેરડી પીલવાનાં કારખાનાંમાં લાવવા લાગ્યા. ત્રણ વર્ષની અંદર તો આખા બેટમાં સઘળે સ્થળે તેઓએ રેલ્વે ચાલુ કરી દીધી. સ્ક્રુઅર્ટઅંદ્રની કંપનીનું આવું આબાદ કામ જોઇને પ્રથમના વહેપારીઓ પણ તેઓના અધિકારની પડતર રહેલી જમીન આબાદ કરવા લાગી ગયા. સ્ક્રુઅર્ટઅંદ્રની કંપનીનાં શેરડીનાં ખેતરોની આબાદીની સાથે રેલ્વે તૈયાર થઇ જવાથી પૈસાની ઘણી આવક થવા લાગી.

એ વર્ષ પછી જહોનસન નામના શેરડીના એક અંગ્રેજ વહેપારીને અચાનક-એકાએક તાર મળ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે: “તમારા દૂરના સગા ઇંગ્લાંડના સુપ્રસિદ્ધ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલા, ડ્યુક ઓફ વિન્ચેસ્ટર મૃત્યુ પામ્યા છે, તેમના ઉત્તરાધિકારી તરીકે તમને નીમવામાં આવ્યા છે, માટે જરૂરી આવીને તમારી ડ્યુકની પદવી સભાળી લ્યો.”

એ પ્રમાણે તાર આવવાથી મી. જહોનસન(-હવે થવાના ડ્યુક ઓફ વિન્ચેસ્ટર-) તેમનાં શેરડીનાં બેતરે, ખાંડ બનાવવાનું કારખાનું અને અંગલો વગેરે સઘળા સ્થાવર-જંગમ મિલ્કત વેચી નાંખીને ઇંગ્લાંડ રવાના થઇ ગયા. સ્કુઅર્ટ્સડની કપનીએ મી. જહોનસનની સઘળી સંપત્તિ વેચાતી રાખી લીધી. એ સમયથી મી. સ્કુઅર્ટ મી. જહોનસનના અંગલામાં રહેવા લાગ્યા. બીજા એ વર્ષો પછી મી. સ્કુઅર્ટનો પુત્ર ઇંગ્લાંડમાં કોઇ યુદ્ધમાં મરણ પામવાથી તેમણે સ્વદેશમાં જવાનો વિચાર કર્યો. છેલ્લાં સાત વર્ષોમાં તેમણે ઘણો પૈસો એકત્ર કર્યો હતો. હાલમાં તેમનો માત્ર એકનો એક પુત્ર મરી જવાથી તેમને બહુ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. સ્કુઅર્ટ્સડની કપનીમાં જે તેમનો અર્થો ભાગ હતો, તે તેમણે મિ. ચ્વંડને વેચાતો આપી દીધો. બેટમાં રહેનારા બીજા વહેપારીઓ પણ સ્કુઅર્ટ્સડની કપનીનો એ અર્થો ભાગ વેચાતો લેવાને તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, પરંતુ મી. સ્કુઅર્ટ તેમના ભાગીદાર મિ. ચ્વંડને જ તેમનો અર્થો ભાગ વેચાતો આપ્યો. મી. ચ્વંડે પણ તેમની સપત્તિની વાજબી રીતે જે કિંમત થાય, તે ઉપરાંત ત્રણ લાખ રૂપિયા વધારે આપ્યા.

મી. સ્કુઅર્ટ ઇંગ્લાંડ રવાના થયા પછી મિ. ચ્વંડ તેમના અંગલામાં રહેવા લાગ્યો. અંગલો અત્યંત સુંદર, ઘેટાનો બનાવેલો અને બે માળનો હતો. તેને ફરતો ચારે તરફ કોટ બાંધેલો હતો. તે લગભગ દસ એકર જમીનના મધ્ય ભાગમાં આવેલો હતો. અંગલાને ફરતાં અનેક વૃક્ષો આવેલાં હતાં. એ વૃક્ષાવલિ એટલી બધી ગીચ હતી કે દૂરથી જોનારને અંગલાના બીજા માળ સિવાય બીજું કશું નજરે પડતું નહિ. અંગલાના કિલ્લાથી તે સમુદ્રના કિનારાસુધી લગભગ બે હજાર ફીટ જમીનમાં ઘાટી વૃક્ષાવલિ આવી રહેલી હતી.

દસ એકર ઘેરાવાવાળી જમીનના મધ્ય ભાગમાં તે અંગલો આવેલો છે અને અંગલાની પાછળ રસોડાં તથા નોકર ચાકરોને રહેવાની ઝોરડીઓ આવેલી છે. એક બાજુએ પશુશાળા પણ છે તેમાં ગાયો,

- બેંસો, બકરાં વગેરે પશુઓ રાખવામાં આવે છે. હંસ, પારેવાં, મેર વગેરે આંખોને આતંદ આપનારાં પક્ષીઓ પણ બગીચાની અંદર રાખવામાં આવ્યાં છે. બગીચાની અંદર ફળ આપનારાં અનેક ઝાડો સદંતર ફળના ભારથી લચી રહેલાં નજરે પડે છે. મી. જહોન્સને હિંદુસ્તાન, સિંહલદ્વીપ, સિંગાપુર, જાવા, બ્રહ્મદેશ વગેરે દેશોમાંથી ઉત્તમ ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ ફળનાં ઝાડો મંગાવીને પોતાના બગીચામાં રોપાવ્યાં હતાં. કિલાની પાસે ચારે તરફ નાળિયેરનાં, તાલપત્રનાં અને સોપારીનાં ઝાડો આવી રહેલાં છે, તે બધાં ફુલના ભારથી લચી રહેલાં છે. બગલાની સન્મુખ દરવાજા સુધી રસ્તાની બંને બાજુએ નાના પ્રકારનાં સુગંધીદાર ફલ ઝાડો આવી રહેલાં છે, તે નિરંતર ખુશખો આપી નાસિકા તથા નયનને તૃપ્તિ આપે છે. બગીચાની પાછળ બંને દિશાએ લીલોતરી તથા શાકની વાડીઓ આવેલી છે, ત્યાં બારે માસ સમય પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં લીલાં શાક ઉત્પન્ન થાય છે. એકંદર રીતે આખા બેટમાં એ બગલો એટલો બધો પ્રસિદ્ધ હતો કે જે કોઈ મુસાફર એ ટાપુ જોવા આવતો, તે એ બગલો જોયા વિના કદિ પાછો ફરતો નહિ.

ઉપર જણાવેલા બગલાને બીજો માળે હળમમાં એક કોચ ઉપર અર્ધશાયિત અવસ્થામાં રુદ્રઅર્ચંચંદ્રની કંપનીનો માલીક મિ. ચંદ્ર સમુદ્ર તરફ જોઈ રહ્યો છે. આખો દિવસ સતત પરિશ્રમ કર્યા પછી સૂર્યદેવ ધીમે ધીમે વિશ્રાન્તિ લેવાને સમુદ્રમાં ઉતરવાની તૈયારી કરતા હોય ની, તેમ દૃષ્ટિમર્યાદામાં સૂર્ય તદ્દન સમુદ્રના જળ ઉપર કીડા કરતો નજરે પડે છે. નાના પ્રકારનાં અનેક પક્ષીઓ સાંજ પડવાથી સમુદ્રના કિનારા-પરથી બેટ તરફ કલ્લોલ કરતાં દોડી આવે છે. સંધ્યાસમયનો આ બધો રમણીય દેખાવ મિ. ચંદ્ર જોતો નથી. સંધ્યાસુંદરીની મનોહર શોભા તેની દૃષ્ટિનું આકર્ષણ કરી શકતી નથી. તેની દૃષ્ટિ અત્યારે દૃષ્ટિ-મર્યાદાના બધનને તોડીને બહુ દૂર દોડી ગઈ છે. અનન્ત સમુદ્રને ઝાળંગીને અને અનેક દેશો પસાર કરીને તેની દૃષ્ટિ કોણે જાણે કોની શોધમાં વિજળીને વેગે ક્યાંક દોડી જાય છે? હજારો યોજનને છેટે આવેલું એક મુખ્ય તેની દૃષ્ટિને આકર્ષણ કરી રહ્યું છે! અને તેટલા માટે જ તેની દૃષ્ટિ તે તરફ વિજળીને વેગે દોડી રહી છે. માત્ર આજે જ આમ બને છે એમ કાંઈ નહિ, પરંતુ છેલ્લાં સાત વર્ષથી તે દૂર રહેલું મુખ્ય મિ. ચંદ્રના મનને આ પ્રમાણે આકર્ષી રહ્યું છે. તેની

આકર્ષણશક્તિને મિ. ચંદ્ર રોકી શકતો નથી. તે સુખ વિસરી જવાને માટે તેણે જન્મભૂમિનો પણ ત્યાગ કર્યો છે, પોતાના નામનો પણ અર્પો ભાગ છોડી દીધો છે—અનન્ત સમુદ્ર ઓળંગીને તે બહુ દૂર આવ્યો છે, તોપણ તે સુખ તે વિસરી શક્યો નથી ! તે સુખ તેને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક વહાલું હતું—હતું કેમ, હજી પણ છે ! પરંતુ તે સુદર સુખના અદરના ભાગમાં ખરાબ શું છે ? ખરાબ કશું પણ નથી. તો પછી તેના જીવનના સુખ-સ્વપ્નનો ભગ કેમ થયો ? ભંગ થયો તોપણ તે સુખની વાત તે આ જીવનમાં કદિ ભૂલી શક્યો નથી અને શકવાનો પણ નથી. એક વાર જે પ્રેમપાત્ર બન્યું, તે ફરીથી કદિ પણ વિસરી શકાતું નથી. પ્રિય વાચક ! સ્ક્રુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના માલીક મિ. ચંદ્રને તે ઓળખ્યો કે ? એ જ આપણો દેશત્યાગી શિશિરચંદ્ર !

રાત્રિના અધિકારથી આખું જગત ધીમે ધીમે ટકાવા લાગ્યું. આકાશમાં એક પછી એક એમ અસખ્ય તારાઓ ડગી નીકળવા લાગ્યા. શાન્ત રાત્રિમાં થતો સમુદ્રનો કલ્લોલ શિશિરચંદ્રના કાનમાં જાણે કોઈ અબજાના રડવાનો અવાજ આવતો હોય, એવો ભાસ ઉપજાવવા લાગ્યો. તે લાંબો નિસાસો નાખીને બોલ્યો. “ સુખ, સપ્તિ, સન્માન, ખ્યાતિ એ બધું નકામું છે, કારણકે જીવન દુઃખમય છે. હું માફ જીવન સુખમાં ગાળતો નથી. દુઃખમાં જીવન ગાળવાનું પ્રયોજન શું ? આટલા દિવસો થયા અને આટલે દૂર આવ્યો તોપણ સવિતામુંદરીને હું વિસારી શક્યો નહિ. હજી પણ તેની છબી મારા અન્તરમાં અકિન થએલી છે ! ”

શિશિરચંદ્ર પોતાની આટલી બધી નિર્બંજતા જોઈને લગ્ન પામી ગયો. તે પાછો વિચાર કરવા લાગ્યો. “ અહો ! આ બેટમાં વસતા કરારપત્રવાળા મનુરો પણ મારા કરતાં સુખી છે, મારા કરતાં ખાખવાન છે. જોકે તેઓનું જીવન દુઃખી છે પરંતુ તેઓ સ્ત્રી-પુત્ર વગેરેની સાથે રહે છે. તેઓ શારીરિક સુખ ખરાબર ભોગવી શકતા નથી, પરંતુ તેઓનાં હૃદય મારી માફક મુઝાતાં નથી. માત્ર પૈસા ટંકમાં જ સુખ છે, એમ નથી. જે જડ બુદ્ધિવાળું મનુષ્ય હોય તે જ પૈસામાં સુખ માને છે. જે મનુષ્યનો સંસાર સુખી તે જ મનુષ્ય ખરા સુખી છે.”

શિશિરચંદ્રે પી. ઓ. કંપનીની ડબ્બલ નામની સ્ટોમરમાં “ એસ. ચંદ્ર ” ને નામે કેપ્સિન રિઝર્વ કરાવી હતી અને તેથી જ રામભોહનરાયે કોલોઓ બદર તાર કરેલો, તોપણ કશા સમાચાર મળી શક્યા ન હતા.

રુદુઅર્થચંદ્ર કંપનીનો એકલો માલીક મિ. ચંદ્ર. ૮૫

તે પ્રથમ આરટ્રેલિયા, આરટ્રેલિયાથી કાલિફોર્નિયા અને ત્યાંથી કેનેડામાં ગયો હતો. ત્યાં મી. રુદુઅર્થ નમના અંગ્રેજની સાથે તેને પરિચય થયો. મી. રુદુઅર્થે વાતવાતમાં શેરડીનાં ખેતરોનો ઉલ્લેખ કરીને શિશિરચંદ્રને જણાવ્યું કે : “ આ વિશાળ મહાસાગરમાં અનેક ખેટા આવેલા છે, તેમાં સૌથી એક મોટો ખેટ છે, ત્યાં શેરડીનો પાક બહુ સારો થાય છે. કેટલાક વહેપારીઓએ જમીન રાખી લીધી છે, પરંતુ તેઓ સમુદ્રથી પશ્ચિમ ભાગમાં જ થોડે દૂર સુધી જ જઈ શક્યા છે. બાકીના પૂર્વ ભાગની જમીન બધી પડતર છે. તે જમીનમાં જો શેરડીનું વાવેતર કરવામાં આવે તો પાક બહુ જ સારો થાય. મેં જ્યાં ખેટોમાં ફરીને અનુભવ લીધો છે કે આ ખેટના જેવી શેરડી બીજા કોઈ પણ ખેટમાં પાકી શકતી નથી. પરંતુ ત્યાં શેરડીનાં ખેતરો સુધી રેલ્વે બંધાવવામાં ન આવે તો કશું પરિણામ આવી શકે નહિ. શેરડીના વાવેતરની સાથે રેલ્વેનું કામ પણ ઉપાડતું જોઈએ; પરંતુ એ બંને કામ માટે જોઈએ તેટલો પૈસો મારી પાસે નથી. તેટલા માટે હું કોઈ એક ભાગીદારની શોધમાં ફરું છું. અનેક ધનવાનોને મેં આ વાત કરી પણ કોઈની હિંમત આવી શકતી નથી અને એમાં એ લોકોનો દોષ નથી, કારણકે એ કામ કાંઈ સહેલું નથી. પ્રથમ તો પુષ્કળ પૈસો એ કામમાં નાંખવો જોઈએ. એટલો બધો પૈસો રોકવાની કોઈ હિંમત કરી શકતું નથી. જોકે મને તો સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે એ કામમાં નાખેલો પૈસો કદિ બરબાદ નબ લેમ નથી, તોપણ કોઈ ધનવાન એ કામમાં મારી સાથે ભાગ રાખવાની હિંમત કરી શકતો નથી.”

મી. રુદુઅર્થ પાસેથી આ બધી વાત સાંભળીને શિશિરચંદ્રે પૂછ્યું : “ એ બંને કામને માટે કુલ કેટલી સુડીની જરૂર જરૂર પડે ?”

મી. રુદુઅર્થે ઉત્તર આપ્યો : “ પચાસ હજાર પાઉન્ડ અથવા સાડાસાત લાખ રૂપિયા જો હોય તો બંને કામો સારી રીતે થઈ શકે. શેરડીના વાવેતરને માટે ત્રીસ હજાર પાઉન્ડ અને રેલ્વેના કામ માટે વીસ હજાર પાઉન્ડ મળીને કુલ પચાસ હજાર પાઉન્ડ રોકવા જોઈએ. પરંતુ મારી પાસે ત્રીસ હજાર પાઉન્ડથી વધારે સુડી નથી.”

શિશિરચંદ્રે વિચાર્યું કે : “ દેશવિદેશમાં બમણું કરવાથી મારું અસ્થિર મન શાન્ત થશે નહિ. તેથી વિશાળ મહાસાગરમાં આવેલા આ મોટા ખેટના કામમાં રોકાઈ રહેવાથી મારા મનની ચિન્તા નાશ

પામશે. કદાચ મારા મનનું બધું હુ.ખ નાશ નહિ પામે તોપણ કામમાં રોકાઈ રહેવાથી કેટલોક સમય તો જરૂર સુખમાં વ્યતીત થશે. કદાપિ નાણું વ્યર્થ જશે તો ? તોપણ શી હરકત છે ? એટલી સાધારણ રકમનો વ્યય થવાથી શું થવાનું હતું ?”

એમ વિચાર કરીને મી. સ્ટુઅર્ટ પ્રત્યે તે બોલ્યો: “ હું ત્રીસ હજાર પાઉન્ડ આપીને આપની સાથે એ કામ કરવા તૈયાર છું.”

“ શું આપ ખરું કહો છો ?”

“ હા, ખરું કહું છું, જુદું બોલવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ”

“ આરો ! ધન્ય છે પ્રભુ ! કે તેં મને ભાગીદાર શોધી આપ્યો ! મિ. ચૉન્ડ્ર, અમે—માત્ર અમે જ કેમ ? પૃથ્વી ઉપરની બધી જાતિઓમાં ગુજરાતી જાતિ બીજી બધી જાતિઓ કરતાં યુદ્ધિમાં ચડીઆતી છે; પરંતુ ગુજરાતીઓ હિંમત કરીને કોઈ કામમાં આગળ પગલું ભરતા નથી અને તે કારણથી જ તે જાતિની ઉન્નતિ થઈ શકતી નથી. નહિ તો આપના જેવા યુદ્ધિશાળી પુરૂષો જે કર્મક્ષેત્રમાં ઉતરી પડે તો સહજમાં જોડખીજાની હરિશ્ચંદ્રના ક્ષેત્રમાં જય પ્રાપ્ત કરે. ”

શિશિરચંદ્ર જરા હાસ્ય કરીને બોલ્યો: “ આપનું કહેવું સત્ય છે. ”

કેનેડાની સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીને નામે તેઓની કંપની ઉભી થઈ.

શિશિરચંદ્રે બ્યારે સવિતાચંદ્રની નામે પોતાનો બેન્કમાંનો હિસાબ ટ્રાન્સફર કરવાનો હુકમ કર્યો, ત્યારે તે જ વખતે એસ. ચૉન્ડ્રને નામે બોમ્બે નેશનલ બેન્કમાં તેણે દસ લાખ રૂપીઆ જમ કરાવ્યા હતા. તેણે કેનેડાથી બોમ્બે નેશનલ બેન્કના મેનેજર ઉપર તાર કરીને જણાવ્યું હતું કે “ એસ. ચૉન્ડ્રને નામે ઉધારીને ત્રીસ હજાર પાઉન્ડ અથવા સાડાચાર લાખ રૂપીઆ સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીને નામે કેનેડાની ઓસ્ટ્રેલિયન બેન્કમાં જમા કરો. ”

કેટલાક દિવસની અંદર તેના હુકમ પ્રમાણે સઘળા કામનો બહો-જારત થઈ ગયો, એટલે તેઓ શેરડીના બેટ તરફ રવાના થયા. ત્યાં જઈને તેઓએ પ્રથમ તો બેટની પડતર રહેલી સઘળી જમીન વેચાતી રાખી લીધી. પછી મી. સ્ટુઅર્ટ શેરડીના વાવતરના કામમાં અને શિશિરચંદ્ર રેલ્વે બંધાવવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થયા. મી. સ્ટુઅર્ટનું કહેવું ખરું પડ્યું—આજે શિશિરચંદ્ર સ્ટુઅર્ટચંદ્ર કંપનીનો રૂકત ઝોક પોતે જ માલીક અને શેરડીના બેટના બધા વહેણારીઓમાં સૌથી મોટો વહે-ચારી થઈ પડ્યો છે !

બેટના ખીજ વહેપારીઓ જે પાંચ વરસની જેરંટીથી મજુરોને લાવેલા હોય, તે મજુરો તેમની મુદત પુરી થતાં સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીમાં રહેવા લાગ્યા. આ કંપની તેમને વગર બધણીથી નોકરીમાં રાખતી અને મજુરી પણ ખીજ વહેપારીઓ કરતાં લગભગ દોઢી-બમણી આપતી. વળી મજુરોને ખાવા પીવાની તથા પહેરવા-ઝોઢવાની જે જે વસ્તુઓ જોઈએ, તે બધી વસ્તુઓ સસ્તે ભાવે કંપની તેમને પુરી પાડવા લાગી. આ પ્રમાણે મજુરો સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીમાં સુખી થતા હોવાથી ઘણા ખરા એ કંપનીની જ નોકરી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સુરતરામ.

રામનારાયણ અઢી રૂપીઆના ભાડાથી ઝોરડી ભાડે લઇને મજુરોને રહેવાના અડામાં રહેવા લાગ્યો. શિશિરચંદ્રને ઘેર રહીને તેણે ચોડાધણા પૈસા એકઠા કર્યા હતા તે ત્રણચાર મહિનામાં તે ખાઇ ગયો. એ પૈસા ખૂટ્યા પછી તેને ખાવાનું સાધન કાંઈ રહ્યું નહિ. છેલ્લા એ મહિનાનું ઝોરડીનું ભાડું પણ તે આપી શક્યો નહિ, તેથી મકાનવાળો સખ્ત ઉધરાણી કરવા લાગ્યો. રામનારાયણ હવે મુઝાયો, શું કરવું તે તેને સ્વચ્છું નહિ. એવામાં પ્રપંચરાય કરીને એક દલાલ ત્યાં મજુરોના અડામાં સઘળા મજુરોને એકઠા કરીને કહેવા લાગ્યો: “ભાઈઓ, તમે અહીં સખ્ત મજુરી કરીને દુઃખી થાઓ છો છતાં ખાવા પુરૂં અને પહેરવા પુરાં વસ્ત્ર મળતાં નથી, તો પછી આ સ્થળે પડી રહેવાનું શું પ્રયોજન છે ? જે તમારો વિચાર હોય તો હું તમને એવે સ્થળે મોકલી આપું કે જ્યાં જઈને પાંચ વરસ કામ કરી આવો તો તમારી આખી જીંદગીનું દારિદ્ર અને દુઃખ નાશ પામી જાય. જાઓ તે બધા મોટા પૈસાદાર થઈને પાછા આવો.”

એ સાંભળીને બિચારા ભોળા મજુરો પ્રપંચરાયનું કહેવું સત્ય ગાનીને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને તેની વાત સાંભળવા લાગ્યા. પ્રપંચરાય આગળ બોલવા લાગ્યો: “હું જે દેશમાં તમને મોકલવાની વાત કરું છું તે દેશમાં ખાવા-પીવાની અને પહેરવા ઝોઢવાની બધી વસ્તુઓ તદ્દન

સસ્તી મળે છે. વળી જો તમે ત્યાં જવાને તૈયાર હો તો તમને એવેદ્ય બંદોબસ્ત કરી આપું કે તમારું ખાવા-પીવાનું અને પહેરવા ઓઢવાનું સઘળું ખર્ચ શેઠને માથે અને તે ઉપરાંત તમને દર અઠવાડીએ સાત રૂપીઆ રોકડા મળુરીના મળે. ”

કમનસીબ મળુરો પ્રપંચરાયના આ બધા ગપાટા સાંભળીને “ હું જવા તૈયાર છું, હું જવા તૈયાર છું. ” એમ મોટેથી બૂમ પાડી ઉઠ્યા.

મળુરોની બરાબર ઇચ્છા જાણીને પ્રપંચરાય બોલ્યો: “ હું તમને બધાને ત્યાં લઈ જઈ સફળ કરી, પણ ત્યાં જવામાં બહુ ખર્ચ લાગે છે. લગભગ બસો-ત્રણસો રૂપીઆ એક જણનું ખર્ચ લાગે છે. ”

પ્રપંચરાયનું એ બોલનું સાંભળીને બધા મળુરો નિરાશ થઈને નિસાસા નાંખવા લાગ્યા. તેઓના ચહેરા એકદમ શુષ્ક અને દ્રિષ્ટા બની ગયા. પ્રપંચરાય તેઓનું દુઃખ જોઈને જાણે પોતે પણ બહુ દુઃખી થતો હોય તેવો ડાળ કરીને બોલ્યો “ હું ધણે ભાગે તમોને ત્યાં જવાના ખર્ચની જોગવાઈ કરી આપીશ, પરંતુ તમારે ત્યાં જઈને પાંચ વરસ સુધી કામ કરવું પડશે અને એ પ્રમાણે પાંચ વરસનો કરારપત્ર લખી પાંચ વરસ સુધી તે સ્થળે રહીને તમારે કામ કરવું પડશે. જો એ પ્રમાણે કરારપત્ર લખી આપવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો દરેકને પચાસ રૂપીઆ રોકડા અને પહેરવાનાં કપડાં તથા એક કામળો ઓટલી ચીજો તમને અહીંથી મફત મળશે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો હો આ બધાં રૂપીઆ બાનાના આપું છું. ”

લાલચથી બધાએ ત્યાં જવાની હા કહી. પ્રપંચરાયે તે દરેકને બધાં રૂપીઆ બાનાના આપીને તેઓનાં નામ એક કાગળ ઉપર લખી લીધાં. બાકીના રૂપીઆ બીજો દિવસે કરારપત્ર લખી દીધા પછી આપવાનું કહીને બધા મળુરોને વિદાય કર્યા.

બાનાના પૈસા આવ્યા તેમાંથી ખાવાનું લાવીને બધાએ ઉદર પૂર્યું કર્યું. પરંતુ ખાઈ રહ્યા પછી પરદેશમાં જવાની વાત સાંભરી આવવાથી બધા દુઃખ ઉઠ્યા. વળી ત્યાં જવાથી અન્ન-વસ્ત્રનું દુઃખ નાશ પામશે એમ વિચારીને તેઓએ મન વાળ્યું. એ પ્રમાણે પ્રપંચરાયની જાળમાં અનેક મળુરો સપડાઈ ગયા.

પ્રપંચરાયને આ ધધામાં જોકે પહેલાં તો કમાણી સારી થવા લાગી, પરંતુ પાછળથી તેના કહેવા મુજબ કોઈ મળુરો પૈસાદાર થઈને

દેશમાં પાછા આવ્યા નહિ, તેથી તેનો ધંધો ભાંગી પડ્યો. દરેક મજુર દીઠ તેને પાંચ રૂપીઆ કમિશન મળતું હતું અને તે કમિશનના લોભથી આવું પૈસાચિક કાર્ય તે કરતો હતો. આ રાક્ષસી કાર્યમાં તેણે જોકે ઘણો પૈસો મેળવ્યો હતો, પરંતુ તેની પાસે કશું રહેવા પામ્યું ન હતું. જે પૈસા આવતા તે બધા ખર્ચાઈ જતા હતા.

જે વખતે પ્રપંચરાય બધા મજુરોની સાથે ઉપર જણાવેલી વાત કરતો હતો, તે વખતે આપણો રામનારાયણ પણ તેની ઓરડીના બારણામાં બેસીને તે બધી વાત સાંભળતો હતો. તેના મનમાં પણ ખાંડના કારખાનામાં કામ કરવા માટે પરદેશ જવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. પરંતુ કાયિક પરિશ્રમ એટલે મજુરી કરવાના ભયથી તે કશું બોલો શક્યો નહિ. છેવટે બધા મજુરો જતા રહ્યા પછી તે પ્રપંચરાયની પાસે ગ્રાવીને બોલ્યો: “તે દેશમાં મારા જેવાને કાંઈ કામકાજ મળી શકે ખરું?”

પ્રપંચરાયે ઉત્તર આપ્યો. “હા, કેમ ન મળે? સાહસ કરવાથી બધું મળી શકે છે. તમે જે સાહસ કરો, તો પાંચ વરસની અંદર મોટા પૈસાદાર થઈને પાછા આવો.”

“પરંતુ અમારા જેવા માણસોથી તો મજુરીનું કામ થઈ શકે નહિ!”

“મજુરીનું કામ ન થઈ શકે તો બીજા કામનો ત્યાં ક્યાં તોટો છે? અનેક પ્રકારનાં ત્યાં કામ હોય છે. મજુરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ તો થઈ શકેની?”

“હા, મજુરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ તો થઈ શકે, એમાં કાંઈ મહેનતનું કામ નથી.”

“બસ, ત્યારે એ કામ કરશો તોપણ તમને સારો પગાર મળશે.”

“બહુ સાફ, ત્યારે હું હવે વિચાર કરીશ.”

“હા, વિચાર કરી જુઓ. જે કદિ આપને જવાની ઇચ્છા થાય તો મને કહેશો એટલે હું તમને સઘળો બદોબસ્ત કરી આપીશ.”

રામનારાયણે વિચાર કર્યો કે: “મારે ત્યાં જવું એ જ ઉત્તમ છે. અહીં રહેવામાં કશો સાર નથી. પરંતુ ત્યાં મયા પછી મજુરો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કામ ન મળે અને કદાચ મજુરી કરવી પડે તો શું કરું?”

રામનારાયણની પાસે હવે ઉદરનિર્વાહને માટે કશું રહ્યું નહોતું.

ગઈ કાલે તે એક વીણીમાં જમી આવ્યો હતો, પરંતુ તેના પૈસા આજે ચુકવવાનું કહીને તે છૂટી આવ્યો હતો. આજે પૈસા વિના ત્યાં જમવા જઈ સકે તેમ ન હતું. પેટમાં કુધા અસંત લાગવાથી તે બહુ વ્યાકુળ બની ગયો. નિરૂપાયથી છેવટે તેણે પ્રપંચરાયનું શરણ લીધું.

પ્રપંચરાય પાસે આવીને તે બોલ્યો: “ હું ત્યાં જવાને તૈયાર છું. મને ખાનાના રૂપિયા આપો. ”

પ્રપંચરાય મનમાં આનંદ પામી બે રૂપિયા ખાનાના આપીને બોલ્યો: “ તમે જવાને તૈયાર થયા એ બહુ સાંચું કર્યું. ત્યાં તમારે શારીરિક મહેનત ખીલકુલ નહિ કરવી પડે. સાહેબને કહીને તમારે માટે હું બધી ગોઠવણ કરી આપીશ. ”

ગઈ કાલના કરાવ પ્રમાણે જ મજુરોએ ખાનાના રૂપિયા લીધા હતા તે બધા મજુરોને એકત્ર કરી રામનારાયણની સાથે પ્રપંચરાય માજીસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ગયો. ત્યાં જઈને દરેક મજુરને પાંચ વરસની ગેરંટીના કરારનામા રજીસ્ટર કરાવવાની વ્યવસ્થા તે કરવા લાગ્યો.

એક પછી એક એમ દરેક મજુરને માજીસ્ટ્રેટની સમક્ષ બોલો કરવામાં આવ્યો અને દરેક મજુરને માજીસ્ટ્રેટ પૂછી બોલ્યું કે તમે પાંચ વરસની ગેરંટીથી પરદેશમાં તમારી રાજીખુશીથી જાઓ છો કે આ માણસ તમને જોર જુલમથી લઈ જાય છે ?

રાજીખુશીથી જતા નથી એમ જો મજુરો જવાબ આપે તો ખાનાના લીધેલા રૂપિયા પ્રપંચરાયને પાછા આપવા જોઈએ, તે તેમની પાસે ન હોય, માટે નિરૂપાયથી “ અમે અમારી રાજીખુશીથી જઈએ છીએ ” એવો જવાબ બધા મજુરોએ આપ્યો.

પ્રપંચરાયે રામનારાયણને તેનું નામ તથા જાતિ બદલવાની સલાહ આપી. રામનારાયણે પણ જાણ્યું કે જો હું મારા ખરા નામથી માજીસ્ટ્રેટની સમક્ષ બોલો રહીશ, તો તે વહેમ લાવશે અને તેમના આજ્ઞા અવળા પ્રત્રાના જવાબમાં મારી કેટલીક સુખ હકીકત ખુશી થઈ જશે. એમ ધારીને તેણે પોતાનું નામ સુરતરામ રાખ્યું. માજીસ્ટ્રેટની સમક્ષ “ હું રાજી ખુશીથી પરદેશમાં જાઉં છું ” એમ કહીને તેણે કરારપત્રમાં સહી કરી આપી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

શોક્ય હોવાની કલ્પના.

સુમંતરાયને વિદાય કર્યા બાદ વિમળાની ધીરજ એકાએક નાશ પામી ગઈ. તે હવે એકલી રહી શકી નહિ. તે એકદમ ઉતાવળે પગલે સવિતાસુંદરી પાસે દોડી ગઈ. સવિતાસુંદરી આ વખતે તેના સવાના ઓરડામાં જાણ્યા ઉપર સૂતી સૂતી ધરતી ભીંત તરફ જોઈ રહી હતી. વિમળાના પગના અવાજથી તેણે પાછળ ફરીને બારણા તરફ નજર કરી તો વિમળાનું મુખ હર્ષથી પ્રકુલિત થયેલું હતું. પરંતુ આંખો આંસુથી ભરેલી હતી. વિમળા એકદમ આવીને સવિતાસુંદરીના હૃદયમાં પ્રેમાત્મનું મુખ ઢાંકી દઈને નીરવતાથી ખૂંચ રહી. પછી આંખોમાં આંસુવાળું મુખ ઉઘુ કરીને સવિતાસુંદરી તરફ જોઈને તે બોલી: “ બહેન ! દર્શન તો થયાં પરંતુ—”

વધારે તે કશું બોલી શકી નહિ. તેનો કંક રૂધાઈ ગયો. હૃદયનો ઉભરો આંખો વાટે બહાર નીકળવા લાગ્યો. સવિતાસુંદરીએ જાણ્યું કે બહેનને તેના સ્વામીની સાથે મેળાપ થયો છે. વિમળાની આંખોમાં આંસુ જોઈને તેની આંખોમાં પણ પાણી આવી ગયું. આંખો લૂછીને મધુર સ્વરે તે બોલી: “ ત્યારે રડો છો કેમ બહેન ? ”

વિમળા રડતી રડતી બોલી: “ હું કેમ રડું છું બહેન ! રડવાને માટે જ આ મારો જન્મ છે. સમજાવ્યું આવી ત્યારે હવે હું પતિને માટે મારા અંતરમાં રડું છું. આજસુધી કદિ પણ મારી આંખોમાં આંસુ આવ્યાં ન હતાં. તમારી માફક મારી આંખોમાં પણ પાણી હતું નહિ. પરંતુ બહેન ! આજે મારા શુષ્ક હૃદયમાં ઝરણુ છુટ્યું છે. એ ઝરણુમાંથી અશ્રુરૂપે વહેતો જળપ્રવાહ રોકી શકવાની મારામાં શક્તિ નથી. હું સ્વામીને ચાહું છું. દરેક હિંદુ સ્ત્રી તેના સ્વામીને ચાહે છે. દંપતી લગ્ન થયા પછી બન્નેની હયાતી સુધી પરસ્પર ચાહે છે, તેમ હું પણ મારા સ્વામીને ચાહું છું, પરંતુ મેં કદી મારા સ્વામીનું સુખ મેળવ્યું નથી. તોપણ હવે મારા જીવનમાં આવ્યું કે મારા આ જીવનનું દુઃખ તમારા દુઃખની સરખામણીમાં તુલ્ય માત્ર છે ! મેં જે દુઃખ ભોગવ્યું છે, તે કેટલેક અંશે સહન કરી શકાય તેવું છે. મને અત્યારસુધી કશું સુખ

મળ્યું જ નથી અને તમને મળેલું સુખ શુભ થઇ ગયું છે, તેથી તમારું દુઃખ મારા કરતાં ઘણું ચડીયાતું ગણાય. હું પ્રથમ તમારા અને મારા દુઃખ વિષે શું તકાવત છે, તે જાણી શકી ન હતી, પરંતુ હવે મારા જાણવામાં આવ્યું કે મારા દુઃખની સાથે તમારું દુઃખ સરખાવતાં આકાશ-પાતાળ જેટલો તકાવત છે ! કિન્તુ બહેન, મને હવે મળ્યા છતાં મેં તે મેળવ્યું નથી. ” એમ કહીને વિમળાએ તેનું આંસુબરેલું મુખ સવિતાસુંદરીના વક્ષસ્થળમાં સંતાડી દીધું.

સવિતાસુંદરી વિમળાના કહેવાનો અર્થ નહિ સમજી શકવાથી બોલી: “ કેમ બહેન, તે તમને ગ્રહણ કરવાને ના કહે છે ? ”

વિમળાએ માથું ધુણાવીને અસમતિ પ્રકટ કરી. સવિતાસુંદરીએ વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તો પછી ? ”

“ તેમના ઘરમાં મારી શોક્ય છે, તે મારી વાત જાણતી નથી; તેથી હું તેમને મારી વાત જાણાવીને કષ્ટ દેવાને ઇચ્છતી નથી. તે સુખી છે, તેને હું દુઃખી કરવાને ઇચ્છતી નથી. ”

“ તમારે શોક્ય છે, એ વાત તમે પ્રથમ જાણતાં હતાં ? ”

“ હા, જાણતી હતી. મારા સસરાના કહેવાથી મારા પતિએ બીજું ક્ષત્ર કર્યું, પણ મારી શોક્ય મારા લગ્નની વાત જાણતી જ નથી. તે પતિને ચાહે છે અને પતિ તેને ચાહે છે. એ સુખી જોડાને મારે હવે દુઃખી શામાટે કરવું જોઇએ ? મારી શોક્યના જાણવામાં આવે અને જો તે મને ખાસ બોલાવવા આવે તો જ હું ત્યાં જઈશ. તે સિવાય કોઈ પણ કાળે, હું ત્યાં જવાની નથી. પૂર્વ જન્મના પાપનું ફળ હું ભોગવું છું, તેમાં મારી શોક્યને શામાટે મારે દુઃખી કરવી જોઇએ ? ”

“ પરંતુ તેના સ્વામી છે, તે તારા પણ સ્વામી છે ! તેની સાથે રહેવામાં તારી શોક્યને શું દુઃખ થવાનું હતું ? ”

“ માને તો દુઃખ અને ન માને તો કશું દુઃખ નથી, પરંતુ તેનું હૃદય જાણ્યા વિના હું તેને ઘેર જઈશ નહિ. તેના પતિ તે મારા પતિ ખરા, કિન્તુ તેમનો તો હવે બિલકુલ દોષ જ ન રહે, કારણકે તે તો મને બોલાવવાને આવ્યા હતા પરંતુ હું તેમની સાથે—”

“ બહેન, તમે તમારા પતિની સાથે જવાની ના કૈહી, તે તમે અભિમાનનું કામ કર્યું છે હોં. ”

“ અભિમાનનું કામ કર્યું નથી બહેન ! સાંઈ કામ જ કર્યું છે.

સ્ત્રીજાતિનું હૃદય પુરુષોના જેવું વિશાળ અને ઉદાર હોતું નથી—બહુ સાંકડું અને સ્વાર્થપરાયણ હોય છે. તેથી તેના સુખમાં ભાગ પડાવવા જેટલી નીચ વૃત્તિ કદિ હું આચરીશ નહિ. ”

“ અહો ! ત્યારે તો તમે પાપાણી છો કે શું બહેન ? ”

“ મારા હૃદયની વ્યથા તમે જાણી શકો નહિ. જોકે મારા કરતાં તમારું દુઃખ મોટું છે, તોપણ તમારા મનમાં એક પ્રકારની શાન્તિ છે. તમારા સ્વામી તમને પ્રાણ કરતાં પણ વધિક ચાહતા હતા અને હજી પણ ચાહે છે, તોપણ પ્રથમ તમારા પર એક વાર તેમને સદેહ આવ્યો હતો અને તેમાં અગ્નિમાં ધીની આહુતિની માફક આ ખીન્ને સદેહ આવવાથી તે તમારો ત્યાગ કરી ગયા છે. તે તમારા પ્રત્યે ગુસ્સે નહિ થતાં, તે પોતે તમારા સુખના માર્ગમાં કંટકરૂપ છે એમ માનતા હોવાથી તે તમારો તથા દેશનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. તે કદિ સંન્યાસી થયા હોય, તોપણ ભગવાનની ચિન્તા કરતાં પહેલાં તમારી ચિન્તા તેના મનમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થશે, કારણકે તમારા મનમાં ખિલકુલ પાપ નથી. તમે સ્વામીની પૂજા કરો છો. તમારા પ્રત્યે તમારા સ્વામીને સદેહ ઉત્પન્ન કરવાનો તમે જે સુયોગ આપ્યો છે, તે પાપનું તમે કંઠાર પ્રાયશ્ચિત્ત કરો છો—પરંતુ મારા સ્વામી તો મારા નથી—કિન્તુ મારી શૌક્યના છે. ”

સવિતાસુંદરી મનમાં મનમાં પોતાની શૌક્યની કલ્પના કરીને વિચાર કરવા લાગી: “ મારા સ્વામી જો કદી શૌક્યને લઇને પાછા આવે, તો મને આનંદ થાય, પરંતુ તે આનંદ કેવા થાય અને કેવો ન થાય ? ના, ના, તે મારાથી સહન થઇ શકે નહિ. સ્વામી પાછા આવે અને શૌક્યની સાથે સુખેથી રહે, તો હું તેમને સુખી જોઇને સુખી થઇ શકું ખરી, પરંતુ શૌક્યની સાથે ભેગી રહી શકું નહિ. ”

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને વિમળા પ્રત્યે તે બોલી: “ હા, બહેન, તમારું કહેવું ખરું છે; શૌક્યની સાથે ભેગાં કદિ રહી શકાય નહિ. પરંતુ ઘણી સ્ત્રીઓ તો શૌક્યની સાથે ભેગી રહીને ગૃહ—સંસાર ચલાવે છે, તે કેવી રીતે રહી શકતી હશે ? ”

“ ભગવાન જાણે બહેન ! ”

બન્ને જાણીઓ આંખોમાં આંસુ લાવીને નીરવતાથી સૂઈ રહી. વિમળા વિચાર કરવા લાગી: “ અહો ! સ્વામીના દેહનો સ્પર્શ, સ્વામીના

હૃદયની હુંક, અને સ્વામીનું સુખન એમાં કેટલું બધું સુખ રહેલું છે ! એ સુખ તો મેં કદિ અનુભવ્યું જ નહિ ! ભાગ્યવતી રમણીઓ જ એ સુખ ભોગવી શકે છે, હું તો તદ્દન દુર્ભાગ્યવતી જ છું. હું આજસુધી મારા આ જીવનમાં એ સુખથી તદ્દન વચિત જ હતી અને હવે આટલા દિવસ પછી સ્વામીનો મેળાપ થયો, તોપણ હું તો એ સુખથી તદ્દન વચિત જ છું ! ”

સ્વામીના સુખની વાતનું સ્મરણ કરીને વિમળા જાણે પુનઃ કલ્પનામાં સુખનો અનુભવ કરતી હોય, તેમ તે ચિત્રામણ્યમાં આજેમેલી પૂતળાની માફક શાન્ત સ્થ રહી ! સવિતાસુંદરી આ વખતે તેનાં માનસ-ચક્ષુઓ વડે તેના સ્વામીના દર્શન કરતી હતી. તેના પતિએ તેની સાથે કયે દિવસે કેવા પ્રકારની વાત કરી હતી, કયે દિવસે તેણે પતિની પાસેથી કેવા પ્રકારનું માન મેળવ્યું હતું અને કયે દિવસે સ્વામીએ તેનો તિરસ્કાર કર્યો હતો એ બધી તેના લગ્ન પછીથી-સ્વામીની સાથે પ્રથમ મેળાપ થયો ત્યારથી તે શિશિરચંદ્ર તેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. લાંસુધીની દરેક વાત છાયા-ચિત્રની માફક સવિતાસુંદરીના મનમાં એક પછી એક ઉત્પન્ન થવા લાગી. કેટલીક વાર પછી સવિતાસુંદરી લાંબો નિસાસો નાંખીને બોલી : “ બહેન, તમે માનવી નથી, કિન્તુ દેવી છો ! ”

મારા સ્વામીએ પણ મને એમ જ કહ્યું હતું એમ મનમાં વિચાર કરીને મંદ હાસ્ય કરતી વિમળા બોલી : “ તમે બધાં મળીને જો મને દેવીપણું આપતાં હો તો બસે, પરંતુ હું તો જાણુ છું કે હું તદ્દન સ્વાર્થપરાયણ, બિલકુલ ઉદારતા વિનાની એક સામાન્ય રમણી છું. મારા હૃદયમાં આત્મલ્લાગ અથવા ઉદારતાનું ચિન્હ માત્ર નથી, કેવળ સંકુચિતા અને સ્વાર્થપરાયણ છું. સ્વાર્થની હાનિ સહન કરવાને હું અસમર્થ હોવાથી મેં મારા શોક્યવાળા પતિને છોડી દીધા છે, પરંતુ તે મારા હૃદયના મહત્ત્વને માટે નહિ, કિન્તુ માત્ર દ્રેપ અને સ્વાર્થપરાયણતાને માટે જ છોડી દીધા છે. ”

“ નહિ બહેન, નાહ, તમારા હૃદયમાં દ્રેપ અને સ્વાર્થપરાયણતા બિલકુલ છે જ નહિ. જેના હૃદયમાં એ દુર્યુણો હોય, તે કદિ પણ મોદેથી પ્રકટ કરે નહિ, કિન્તુ ગુપ્ત રાખી મૂકે. હૃદયનું પડ ઉઘાડીને કાઢને પોતાનું અંતર તે દેખાડે નહિ, એટલો મનુષ્યમાં અંત દેવતામાં ફેર છે; અને એ કારણથી જ હું તમને કહું છું કે તમે યથાર્થ દેવી જ છો ! ”

“ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ” હપ

એ સાંભળીને વિમળા સવિતાસુંદરી પ્રત્યે બોલી: “ બહેન, તમે જે અત્યારે બોલો છો, તેવી જ રીતે જો તમે શિશિરચંદ્રની પાસે વર્ત્યા હોત, તો આ દુઃખ તમારે માથે કદિ પડત નહિ. ”

“ ચારે બહેન ! તે વખતે મને તે યાદ જ ન આવ્યું. તેમને હું ગુમાવી ખેસીશ એવો સ્વપ્ને પણ મને ખ્યાલ આવ્યો ન હતો. તેમને ગુમાવ્યા પછી હું કદિ જીવી શકું જ નહિ, એમ ધારતી હતી, પરંતુ મનુષ્ય જાતિનો જીવ ધણો કઠણ હોય છે. મનુષ્ય સર્વદા દુઃખમાં રીખાયા કરે છે, પરંતુ મનુષ્ય મરવાને ચાહતું નથી. હજારો પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવ્યા છતાં તે જીવવાનાં પ્રયત્નોનો ત્યાગ કરી શકતું નથી. ”

“ સપ્તમા સમય થયો છે, ચાલો હવે બહાર જઈએ. ” એમ કહીને વિમળા સવિતાસુંદરીને ખેંચીને બહાર લઇ ગઇ.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

“ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ”

સુમતરાય કેટલાક દિવસથી કાંઈ પણ વિચારમાં લીન થઈ રહ્યો હોય એમ જણાય છે. તે સર્વદા શા વિચાર કરે છે તે કાંઈ જણાતું નથી ! વારંવાર બોલાવીએ, તોપણ જવાબ આપવાની તેનામાં શુદ્ધિ હોતી નથી ! આતુ કારણ શું હશે ? એક દિવસ હિંમોગિનીએ ગુસ્સે થઇને ઉચ્ચ સ્વરથી તેને બોલાવ્યો. તે સાંભળીને જાણે ગાઠ નિદ્રામાંથી જાગૃત થઇને બોલે તેમ એકાએક ચમકી જઇને તે બોલ્યો: “ શું તું મને કાંઈ કહે છે ? ”

હિંમોગિનીએ કહ્યું: “ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ”

સુમતરાયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ કશો વિચાર કરતો નથી. ”

એમ કહીને તે પુત્ર: વિચાર-સાગરમાં કુબકાં ખાવા લાગ્યો ! તે નિત્ય સવારમાં વહેલો ઉડીને ધોતીયું તથા ટુવાલ ખભે નાખીને સમુદ્ર તીરે સાગર-સ્નાન કરવા જતો ત્યાંથી દસ વાગ્યાને સમયે તે પાછો આવતો; તોપણ આટલા દિવસની અંદર તે કદિ પ્રથમની માફક સ્નાન કર્યા વિના પાછો આવ્યો ન હતો. તે નિત્ય માધ્યાહ્નિક દિવસ સમાપ્ત કરી જમી રહ્યા પછી થોડી વાર નિદ્રા લઇને બહાર આવ્યો જતો અને

સધ્યાસમય પછી પાછો આવતો. રાત્રે તે ઘેર જ રહેતો હતો, પરંતુ સર્વદા વિચારમાં અને વિચારમાં જોવામાં આવતો. કોઈ પણ દિશાએ તેનું ધ્યાન ન હતું, તેમ કોઈ સાથે કશી વાત-ચીત પણ કરતો નહિ. તે એટલેસુધી કે તેની નકશાની પેટી કે જેને હિમાંગિની પોતાની શોક્યની ઉપમા આપતી હતી, તેની ઉપર પણ કેટલાક દિવસથી લગભગ અર્ધી ઈંચ ધૂળ ચડી ગઈ હતી ! સુમંતરાયની આવી પ્રકૃતિ જોઈને હિમાંગિની તેની સાથે બહુ વાતચીત કરતી નહિ. આવી રીતે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા, તોપણ તેની પ્રકૃતિમાં કશો સુધારો થયેલો જોવામાં આવ્યો નહિ, તેથી તે મનમાં ભય પામવા લાગી કે કોણ જાણે આ કોઈ પ્રકારનો રોગ હોય એમ લાગે છે. આજે તેમને પછીને નક્કી કરે. સધ્યાસમય પછી સુમંતરાય ફરીને ઘેર આવ્યો એટલે હિમાંગિની જળનો લોટો ભરીને તેની પાસે જઈને બોલી: “ જળ પીઓ. ”

સુમંતરાય કશું બોલ્યો નહિ. હિમાંગિનીના બોલેલા શબ્દો તેના કાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. હિમાંગિની પ્રથમના કરતાં જરા વધારે ઉચ્ચ સ્વરથી બોલી: “ પાણી પીઓ. ”

તે શબ્દો પણ તેના કાનમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. હિમાંગિની ગુસ્સે થઈને તેના શરીરને જરા ધક્કો મારીને રક્ષ સ્વરે બોલી: “ શું થયું છે તમને ? કેમ બોલતા નથી ?—”

એકાએક ચમકી જઈને સુમંતરાયે જોયું કે હિમાંગિની જળનો લોટો હાથમાં લઈને ગુસ્સાવાળા મુખે તેની સામે જોઈને બેઠી છે. તેણે લગભગ પામી જઈને “ લાવો પાણી ” એમ કહીને જળનો લોટો લેવા માટે હાથ લાંબો કર્યો. હિમાંગિની જળનો લોટો એક બાજુ દૂર ખસેડીને બોલી: “ તમને શું થયું છે, તે પ્રથમ કહો; પછી પાણી પીજો. ”

“ શું થાય ? ” એમ કહીને સુમંતરાય શૂન્ય દષ્ટિવડે પત્ની સામે જોઈ રહ્યો.

હિમાંગિની બોલી: “ તમને શું થયું છે, એ અમે કેવી રીતે જાણી શકીએ ? તમને જે કંઈ થતું હોય, તે તમે જાણો. ”

“ શું થાય ? મને તો કશું થયું નથી ! ”

“ તમને તમારા શરીરમાં કંઈ અસુખ જણાય છે ? ”

“ ના, કશું અસુખ જણાતું નથી; કેમ શમાટે પૂછે છે ? ”

“ તમે નિરંતર શો વિચાર કર્યો કરો છો ? હું બોલાતું છું તે

“ તમે આખો દિવસ-શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ” ૯૭

તમે જવાબ પણ આપતા નથી; કશી વાત-ચીત પણ કરતા નથી, મને માથાકુટ કરાવો છો, તો સત્ય કહો કે તમને શું થયું છે ? તમારે શરીરે કેમ રહે છે ? ”

- એમ કહીને હેમાંગિનીએ જળનો ડોટો તેના મુખ પાસે ધર્યો.
- સુમંતરાય પાણી પીને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો: “ હેમાંગિની મને બહુ ચાહે છે. હું કેટલાક દિવસથી કોઈ પ્રકારના વિચાર કર્યા કરું છું, તે તેના જાણવામાં આવી ગયું છે ! હેમાંગિનીનો કશો દોષ નથી. વિમળાએ કહ્યું છે કે મારી વાત હેમાંગિનીને જણાવશે નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી તેના મનમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થશે. તે જોકે એક શોક્ય છે, તોપણ તે હેમાંગિનીનું દુઃખ જાણે છે. શોક્યને દુઃખ થાય એટલા માટે તે પોતાના મુખનું બલિદાન દેવાને તૈયાર છે અને હું તેનો સ્વામી હોવા છતાં હેમાંગિનીનું દુઃખ જાણી શકતો નથી ! અહો ! હું કેટલો બધો અધર્મ છું ? આજ કેટલાક દિવસથી તેની સાથે સારી રીતે વાતચીત પણ કરતો નથી. અહો ! મારા જેવો પાપી આ દુનિયામાં કોઈ નહિ હોય. ”

એમ વિચાર કરતાં કરતાં પાણી પી રહ્યા પછી સુમંતરાયે હેમાંગિની પાસે પાન માગ્યું. હેમાંગિની તેના પતિના બોળામાં માથું નાંખી સ્મૃતિ બદલે તેને બાઝી પડીને બોલી: “ આ મારા ચીરને છેડે કાગળના પડીકામાં બે પાન તૈયાર કરેલાં બાંધ્યાં છે, તે છોડીને તેમાંથી એક ખાઓ; હું તમારા બોળામાં જરા વિશ્રાન્તિ લઉં છું. ”

સુમંતરાયે પત્નીના ચીરને છેડેથી પાન છોડી લઇને એક પાન હેમાંગિનીના મુખમાં મૂકીને બીજું પાન પોતે ખાધું. પરંતુ તુરંત જ હેમાંગિની સાથે કશી વાતચીત નહિ કરતાં સુમંતરાય વિચારને ચગડોળે ચડ્યો. આથી હેમાંગિનીને ઘણું ખોટું લાગ્યું. તે મનમાં ગુસ્સો લાવીને સ્વામીના બોળામાંથી ઉડી ગઇ: સુમંતરાયે હેમાંગિનીને પોતાના બોળામાં બેસાડી રાખવાનું વહાલ દર્શાવ્યું નહિ તથા તેની સાથે કશી વાતચીત કરી નહિ, તેથી હેમાંગિની પથારીમાં જઇને સૂતી અને એસીકા ઉપર મુખ રાખીને કેટલીક વાર સૂધી રહી. ત્યારપછી પથારીમાંથી ઉડીને સુતારને બોલાવીને હેમાંગિનીએ કહ્યું: “ ભાઈ સુતાર ! એક કામ તું કરી શકીશ ? ”

“ કયું કામ બહેન ? ”

“પ્રાતઃકાળે વહેલા ઉઠીને તે ક્યાં જાય છે, તેની તું તપાસ રાખીશ ? આજે સવારે ઉઠીને તે બહાર જાય, ત્યારે હું તને બોલાવીશ, એટલે તું તેમની પાછળ પાછળ જાજે. પણ તે જાણી ન શકે એમ તું જામ શકીશ ? ”

“હા, જઈ શકીશ. ”

“અહુ સારું, ત્યારે આ વાત કોઈને કહીશ નહિ. ”

સુમતરાય સર્વદા વિચારમાં નિમગ્ન રહે છે અને નિત્ય પ્રાતઃકાળમાં કયાંક ફરવા જાય છે, એ વિષે હવે હુમાંગિનીને સંદેહ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. છેલ્લી રાત્રે સુમતરાય પ્રાતઃકાળે પથારીમાંથી ઉઠીને આંખો મોઢાંધને બહાર ફરવા ગયો કે તુરત જ હુમાંગિનીએ તેના ભાઈને જગાડીને તેની પાછળ મોકલ્યો. મુરારિ યુક્ત રીતે તેની પાછળ પાછળ ગયો. દસ વાગ્યાને સમયે મુરારિ સુમતરાયની સાથે સાગર-સ્નાન કરીને ઘેર પાછો આવ્યો અને તેની બહેન પ્રત્યે બોલ્યો: “બહેન, સુમંતરાય સવારમાં વહેલા ઉઠીને દસ વાગ્યા સુધી સમુદ્રને કિનારે શાન્ત બેસી રહ્યા હતા, પછી સમુદ્રમાં સ્નાન કરીને ઘેર આવ્યા છે. હું પણ સમુદ્રમાં સ્નાન કરતો આવ્યો છું. ”

બપોરે જમ્યા પછી પણ હુમાંગિનીએ તેના ભાઈને પુનઃ સ્વામીની પાછળ મોકલ્યો. આ વખતે મુરારિ એક કલાકની અંદર ઘેર પાછો આવીને બોલ્યો: “બહેન, સુમંતરાયને સ્વર્ગને દરવાજો એક મોટી ભવ્ય અદ્વાલિકાની અંદર પ્રવેશ કરતા જોઈને હું પાછો આવ્યો છું. ”

એ સાંભળીને હુમાંગિની બોલી: “તું ત્યાં બહાર ગુપચુપ ઉભો જોયા કરજો કે ત્યાંથી કોઈ બીજો સ્થળે તે જાય છે ? ”

મુરારિ બોલ્યો: “ફરીથી પાછો જાઉ ? ”

“ના, હવે આજ નહિ. આજ તે ત્યાં ન હોય, તો પતો લાગે નહિ; માટે હવે કાલે જાજો. ”

તે દિવસથી રોજ મુરારિ છાયાની માફક સુમંતરાયનું અનુસરણ કરવા લાગ્યો. પ્રાતઃકાળે સમુદ્રકિનારે, બપોર પછી સ્વર્ગને દરવાજો આવેલી તે ભવ્ય અદ્વાલિકામાં અને સધ્યાસમયે તે અદ્વાલિકામાંથી બહાર નીકળીને ઘેર આવવા સિવાય સુમંતરાયને બીજો કોઈ પણ સ્થળે જતાં મુરારિએ જોયો નહિ. હુમાંગિની હવે સ્વર્ગને દરવાજો આવેલી તે ભવ્ય અદ્વાલિકાના સમાચાર જાણવાને અત્યંત ઉત્સુક થઈ. તે મુરારિ

“ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યો કરો છો ? ” ૯૯

પ્રત્યે બેલી: “ બાઇ, હવે તે અટ્ટાલિકાના સમાચાર મેળવવાની જરૂર છે. તે અટ્ટાલિકા કોની છે, તેમાં કોણ રહે છે, તે રોજ શા માટે ત્યાં જાય છે-એ બધા સમાચાર જાણવાની જરૂર છે. ”

બીજો દિવસે મુરારિ સવારમાં ઉઠીને સુમંતરાયની પાછળ નહિ જતાં સ્વર્ગને દરવાજો તે અટ્ટાલિકા તરફ ગયો. ત્યાં તપાસ કરતાં માત્ર એટલું જ તેના જાણવામાં આવ્યું કે તે અટ્ટાલિકામાં સવિતાસુંદરી નામે કોઇ એક ધનાઢ્ય સ્ત્રી રહે છે. સમુદ્રકિનારે જે ભવ્ય મંદિર અને આશ્રમ તૈયાર થાય છે, તે તે સ્ત્રી બધાવે છે. એથી વધારે કશા સમાચાર તેને મળી શક્યા નહિ. પછી તેણે હિંમત કરીને તે અટ્ટાલિકાના કાંઇ વધારે સમાચાર મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. અટ્ટાલિકાની સન્મુખ ગુપ્ત રીતે કેટલાક દિવસ ઊભા રહીને તેણે જોયું કે તે અટ્ટાલિકામાંથી કોઇ બે અસાધારણ સુંદરીઓ બહાર નીકળીને બે ઘોડા જોડેલી ગાડીમાં બેસી. તુર્ત જ ગાડી ચાલી ગઇ. એ ગાડી તેણે સમુદ્રને કિનારે સ્નાન કરવાના ઘાટ ઉપર કેટલાક દિવસસુધી જોઈ હતી. તેના મનમાં એકએક યાદ આવ્યું કે આ ગાડી દરરોજ સમુદ્રકિનારેથી ચાલી ગયા પછી સુમંતરાય સ્નાન કરવા માટે સમુદ્રમાં ઉતરે છે. આનો નિશ્ચય કરવા માટે મુરારિ એકદમ દોડતો ટૂંકે રસ્તેથી સ્નાન કરવાના ઘાટ ઉપર આવી પહોંચ્યો. ગાડી હજી આવી પહોંચી ન હતી, કિન્તુ સુમંતરાય બરાબર તેને હમેશને ટેકાણે બેઠો હતો. એક હાણુવારની અંદર ગાડી ઘાટ ઉપર આવીને ઊભી રહી. ગાડીમાંથી તે બન્ને સ્ત્રીઓ ઉતરીને સ્નાન કરવા માટે સમુદ્રમાં ઉતરી. તેઓની પાછળ એક સ્ત્રીમસેનના જેવો મોટા શરીરવાળો સારા માણસના જેવો પોષાક ધારણ કરેલો હિંદુસ્તાની ભૈયો પણ ગાડીમાંથી ઉતરીને તેઓની સાથે સ્નાન કરવાને સમુદ્રમાં ઉતર્યો. સુમંતરાય હજી તે જ ટેકાણે શાન્ત બેઠો છે. સ્નાન કરી રહ્યા પછી તે બન્ને સ્ત્રીઓ તથા હિંદુસ્તાની ભૈયો ગાડીમાં બેસીને ચાલ્યાં ગયાં. સુમંતરાય ત્યારપછી સ્નાન કરવા માટે સમુદ્રમાં ઉતર્યો. મુરારિએ ઘેર આવીને હુમાંગિનીને બંધી વાત કહી સંભળાવી. પછી હુમાંગિનીએ મુરારિને પ્રશ્ન કર્યો: “ તે બન્ને સ્ત્રીઓ દેખાવમાં કેવી છે ? ”

“ તે બન્ને સ્ત્રીઓ દેખાવમાં તમારા કરતાં બહુ સુંદર છે બહેન । ”

પ્રિય વાંચક ! હુમાંગિની પણ કાંઇ એાછી સુંદર નથી, તે પણ બહુ જ સુંદર છે.

હિમાંગિનીએ પુત્રઃ પ્રશ્ન કર્યો: “ તે બન્ને મારા જેટલી ઉંમરની છે કે મારા કરતાં નાની ઉંમરની ? ”

“ બન્ને સ્ત્રીઓ ઉંમરમાં તમારા કરતાં મોટી છે. ” મુરારિએ જવાબ આપ્યો.

“ તેમાંની એક જણુ તો નક્કી સવિતાસુંદરી જ હોવી જોઈએ, પરંતુ બીજી કોણુ છે ? ”

“ તે હું જાણતો નથી, પરંતુ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તે બન્ને જણીઓ બહેનો છે. ”

ફાન્સની છુપી પોલિસનો મુખ્ય અમલદાર કુસી નામે હતો, તે જ્યારે કોઈ ગુન્હાની વાત સાંભળતો ત્યારે કહેતો કે. “ આના મૂળમાં જે સ્ત્રી સડોવાયેલી છે, તેની તપાસ સૌથી પહેલાં કરો, એટલે ગુન્હાનો અત આવશે અને ગુન્હેગાર પકડાઈ જશે. ”

તેની જ રીતે કુસીની માફક હિમાંગિનીના મનમાં પણ ધારણા ઉત્પન્ન થઈ કે સ્વામી સર્વદા વિચારનિમગ્ન રહે છે અને સવારે, બપોરે ને સાંજે બહાર ફરવા જાય છે તો આના મૂળ કારણમાં કોઈ સ્ત્રીપાત્ર હોવું જોઈએ તે કોણુ છે ? તેની તપાસ કરવાથી બધી હકીકત જાણવામાં આવશે. એટલા માટે તેના સહયોગ નિર્ણય કરવા સાથે તેના બાઈ મુરારિને તે રોજ તેની પાછળ પાછળ મોકલતી હતી. છેવટે તેનો સંદેશ ખરો પડ્યો. સુમતરાય સ્વર્ગને દરવાજો આવેલી જે અટ્ટાલિકામાં રોજ અર્ધો દિવસ ગાળી આવતો હતો તે અટ્ટાલિકામાં એક નહિ પણ બે અસાધારણ સુંદરીઓ રહે છે. તેમાંની એક તો નક્કી સવિતાસુંદરી છે, પરંતુ બીજી કોણુ છે ? સુમતરાય રોજ તેને મકાને શામાટે જાય છે ? તેઓ યુ કાંઈ તેની સગીઓ છે ? ના, જે સગીઓ હોય તો તેનો પરિચય હિમાંગિનીને નક્કી કરાવી દીધો હોય. તો પછી તે શા માટે તે સ્ત્રીઓના મકાને જવ આવ કરે છે ? તેમની સાથે તેનો શો સંબંધ છે ? રોજ નિયમ પ્રમાણે અર્ધો દિવસ ત્યાં ગાળી આવે છે ? તેનો પત્તા મેળવવો જોઈએ પરંતુ કેવી રીતે તે પત્તા મેળવવો ? મુરારિથી તે કામ થઈ શકે એમ નથી. તો પછી કયા મનુષ્ય વડે તેની તપાસ કરવી ? એટલામાં શાન્તિદેવી નામની વૃદ્ધ દાસી કે જે ઘરમાં કર્તાહર્તા છે અને જેના હાથમાં હિમાંગિની તથા મુરારિ મોટાં થયાં છે, તે આવીને બોલી: “ અરે ! હિમા ! જમાઈરોજ જમવા આવ્યા છે; જા, તેમને ખાવા દે ! ”

“ તમે આખો દિવસ શા વિચાર કર્યા કરો છો ? ” ૧૦૧

શાન્તિદેવીને જોઈને એકાએક હેમાંગિનીના મનમાં વિચાર ઉપ્પત્ત થયો કે શાન્તિદેવી આનો પત્તા મેળવી શકશે. આ વૃદ્ધા દાસી ધણુ જુના વખતથી તેને ઘેર રહે છે. અધાં છોકરાંને તેણે મોટાં કર્યા છે; તે બાળકો ઉપર સગી માતાના જેટલો પ્રેમ રાખે છે. સુમતરાયના સસરાને ઘેર શાન્તિદેવી કરે એટલું જ થાય. ઘરનો માલીક પણ શાન્તિદેવીથી ડરે. તેનામાં પણ જે કોઈ વાર વાંક જોવામાં આવે તો દશ શબ્દો સબળાવી દે. હેમાંગિની તથા મુરારિ તેને શાન્તિમા કહીને બેલાવતાં હતાં. હેમાંગિનીને શાન્ત બેઠેલી જોઈને શાન્તિદેવી પુનઃ બોલી: “ અરે હેમા, તારી અમ્મલ ક્યાં ગઈ છે ? જમાધરાજ જમવા આવ્યા છે, અને તું અહીં બેસી રહી છે, જ તોમને ખાવા આપ. ”

પુનઃ તે મુરારિ પ્રત્યે બોલી: “ અરે ! મુરારિ ! જા, તું સમુદ્ધીરે સ્નાન કરી આવ. ”

• • • શાન્તિદેવીના બચથી મુરારિ સ્નાન કરવા આવ્યો ગયો.

હેમાંગિની શાન્તિદેવી પ્રત્યે બોલી: “ શાન્તિમા ! તમારે એક કામ કરવું પડશે. ”

“ અત્યારે આ બપોરને વખતે હું કયું કામકાજ કરી શકવાની નથી. બાપુ, ગઈ કાલે એકાદશી ગઈ છે, ને હજી મોઢામાં પાણી પડ્યું નાખ્યું નથી. ”

“ અત્યારે નહિ, સાંજે. ”

એમ કહીને હેમાંગિની સ્વામીને જમવાનું પીરસવા રસોડામાં ચાલી ગઈ.

ઘરનું બધું કામકાજ પૂરું થઈ રહ્યા પછી જમીને શાન્તિદેવી સહેજ આરામ લેવા માટે સૂતી. ચાર વાગ્યાને સમયે નિદ્રામાંથી જાગત થઈને તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે “ હેમા મને શું કામ કરવાનું કહેતી હતી ? ”

તે તુરંત જ ઉઠીને બહાર આવી અને આંખો મોં ઘોળીને હેમાંગિની ખાસે જઈને બોલી: “ હેમા, તું મને કયું કામ કરવાનું કહેતી હતી ? ”

હેમાંગિનીએ તેને અથડી તે ઇતિ સુધી બધી વાત કહીને છેવટે કહ્યું: “ શાન્તિમા, તે સ્ત્રીઓ કાણ છે, તેનો પત્તા તમારે મેળવવો જોઈએ અને તે રોજ તે સ્થળે શામાટે જાય છે, તેની પણ તપાસ કરવી. મુરારિ તેમનું ઘર તમને બતાવશે. તમારા જમાધરાજ અત્યારે ત્યાં જ બેઠા હશે. ”

શાન્તિદેવીએ હેમાંગિનીને હાથે કરીને મોટી કરી છે. આ બધી વાત હેમાંગિનીને મુખેથી સાંભળીને તેને અત્યંત ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તેણે મુરારિને બોલાવીને કહ્યું: “ ચાલ, બાઈ, મને તે ડાકણનું ઘર બતાવ. ”

મુરારિએ શાન્તિદેવીને સાથે લઈ જઈને સવિતાસુંદરીનું મકાન દેખાડી આપ્યું. શાન્તિદેવી મુરારિને પાછો ઘેર જવાનું કહીને બોલી: “ હેમાને કહેજે કે ઘેર આવતાં આવતાં મને લગભગ રાત્રિ પડી જશે, તેથી મારી કશી શીકર કરે નહિ. ”

સંધ્યાસમયે સુમંતરાય સવિતાસુંદરીના મકાનમાંથી બહાર નીકળ્યો. શાન્તિદેવીએ ગુપ્તગુપ્ત એક બાજુએ ઉભાં રહીને તે જોયું. તે મનમાં બોલવા લાગી કે: “ આ બન્ને રાક્ષસણીઓએ મારા જમાઇને વશ કરી લીધો છે, એમાં તો કશો સંદેહ નથી. ”

તેઓની ઉપર શાન્તિદેવીને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો, પરંતુ કયા ઉપાયવડે તે રાક્ષસણીઓને કબ્જે કરવી, તેનો તે નિશ્ચય કરી શકી નહિ. તેઓના મકાનમાં પ્રવેશ કરવાનો સુયોગ પણ તે દિવસે શાન્તિદેવીને પ્રાપ્ત થયો નહિ અને રાત્રિ પડી ગઈ, તેથી તે દિવસે તે પાછી ઘેર ગઈ. બીજે દિવસે શાન્તિદેવી વહેલી ઉઠી, ઘરનું કામકાજ આટાપીને પ્રાતઃકાળમાં તે સ્થળે ગઈ. આજે તેના ઉદ્દેશ કેટલેક અંશે સફળ થયો. સવિતાસુંદરીની દાસી સાથે શાન્તિદેવીને ઝાળખાણ થઈ. દાસીએ તેને જંગનાથજીનું મંદિર બતાવવા સંધ્યાસમયે આવવાનું કહ્યું. શાન્તિદેવીનો પ્રયાસ આજે સફળ થયો, આજે તે ડાકણીના મકાનમાં પ્રવેશ કરશે.

સંધ્યાસમય પહેલાં આવીને શાન્તિદેવીએ વાત-વાતમાં દાસીની પાસેથી સવિતાસુંદરી તથા વિમળાની બધી વાત જાણી લીધી. સુમંતરાયની સાથે વિમળાના સંબંધની વાત સાંભળતાં શાન્તિદેવીના માથા ઉપર આકાશ તૂટી પડ્યું ! અરે ! હેમાને તો શોક્ય છે ! ઝોઘ મા, હેમાનું લગ્ન શોક્યવાળા ઘેર કર્યું છે ! અરે ! પણ આ વાત તો અમે બિલકુલ જાણતાં જ નથી ! આ વિષેની કશી વાત કદિ અમારા સાંભળવામાં પણ આવી નથી ! આ વાત સાંભળીને હેમા કશું કરી એસં તો ? ના, હેમાને આ વાત જાણવા દેવી નહિ. મુરારિને કહીને તેનાં માથાપને અહીં બોલાવવાં, તેઓ આવીને જેમ તેમને યોગ્ય લાગે તેમ કરે. પછી હું મારી ફરજમાંથી છૂટું. જંગનાથજીના મંદિરમાં

જગદીશનાં દર્શન કરી, આરતિ જોઇને શાન્તિદેવી દાસીની પાસેથી વિદાયગિરિ લઇને ઘેર પાછી આવી. હેમાંગિનીએ તેને પ્રશ્ન કર્યોઃ “ કશા સમાચાર મળ્યા કે નહિ ? ”

શાન્તિદેવીએ કિતર આપ્યોઃ “ આટલી બધી ઉતાવળ કરે શું થાય બહેન? તેના ઘરની દાસીની સાથે વાતચીત કરી આવી છું, એ-આર દિવસની અદર સધળું જાણવામાં આવશે. ”

તે દિવસે રાત્રે હેમાંગિની સદ્ ગયા પછી શાન્તિદેવીએ મુરારિ પાસે પ્રતાપરાયને પત્ર લખાવ્યો. પત્રમાં મુરારિએ લખ્યું કેઃ “ હેમા બહેનને એક શાક્ય છે, માટે તમે મારીબાને સાથે લઇને ઝટ અહીં આવો. ”

હેમાંગિનીને શાક્ય છે, તે વાત હમણું કોઇને જાણાવવી નહિ, એમ શાન્તિદેવીએ મુરારિને કહી દીધું.

પ્રકરણ ૧૬ મું.

મજુર-ડીપો.

રામનારાયણ તથા ખીમ કેટલાક મજુરો મળી કુલ વીસ જણાએ મેજસ્ટ્રેટની પાસે “ અમે રાજપ્રુક્ષીથી શેરડીના બેટમાં જવા તૈયાર છીએ ” એમ કહીને કરારપત્રમાં સહીઓ કરી આપી. એ પ્રમાણે મજુરના કાયદાના નિયમ મુજબ પાંચ વરસને માટે શેરડીના વહેપારીઓનું કામ કરવાને તેઓ બધાં જ ચૂક્યા.

મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાંથી બહાર નીકળ્યા એટલે મજુરના દલાલ પ્રપંચરણે તે વીસે મજુર શેરડીના બેટના એજન્ટ એક યૂરોપિયનને સોંપી દઇને તેના કમિશનના રૂપીયા એકસો તેની પાસેથી ગણી લીધા અને વીસે મજુરના કરારપત્ર પણ તે જોરા સાહેબને સુપ્રત કરવામાં આવ્યા. મજુરના એજન્ટે પોતાના ચાર મુકાદમને તે વીસે મજુરો સોંપીને તેમને કાવીબંદર લઇ જવાનો હુકમ કર્યો. તે ઠેકાણે કંપનીના ઇમિગ્રેશન મજુરોના મુખ્ય અફે હતા. અનેક સ્થળોની મજુર-ડેપોમાંથી મજુરોને એકઠા કરીને એ સ્થળે મોકલવામાં આવતા હતા અને એ જ સ્થળેથી તેઓને વહાણમાં ચડાવીને શેરડીના બેટમાં મોકલવામાં આવતા હતા. એજન્ટના ચારે મુકાદમોએ તે વીસે મજુરને કાવીબંદર લઈ

જ્યા માટે સુરતના સ્ટેશને પોતાની સાથે આવવાનો હુકમ કર્યો. તે સાંભળીને રામનારાયણ બોલ્યો: “ ગાડી ક્યાં છે ? ”

ગાડીની વાત સાંભળીને ચારે મુકાદમ “ હોહો ” કરીને હસી પડ્યા અને તેમાંનો એક જણ બોલ્યો: આ ગૃહસ્થને માટે ઘોડા ગાડી મગાવી આપો. તે ગૃહસ્થ શેરડીના બેટમાં મજૂરી કરવા ગય છે, નેથી પગે ચાલીને જાય, તે સાફ દેખાય નહિ ! ”

બીજો એક જણ બોલ્યો: “ અત્યારે રમત કરવાનો વખત નથી કારણકે ગાડી આવવાનો વખત થઇ ગયો છે, માટે જલદી ચાલો. અહીંથી સ્ટેશન હજી લગભગ એક માઇલ દૂર છે. અર્થો કલાક તો સ્ટેશને પહોંચતાં થશે, માટે વિલપ્ત નહિ કરતાં જલદી ઉતાવળે ચાલો. ”

રામનારાયણ તેની પેટી માથે ઉચકાને સ્ટેશને જવાનું સાંભળીને બોલ્યો: “ હું તો માથે બાર લઇને ચાલવાનો નથી. ”

“ સાળા ! તું બાર નહિ ઉચકે તો કાણ તારો બાપ ઉચકશે ! ” એમ કહીને એક બીજા મુકાદમે સટાક દબને રામનારાયણની પીઠ ઉપર એક આમુક ચોડી દીધો.

રામનારાયણ આજસુધી ફાંકડો થઇને ફર્યો હતો, તે માર ખાઇને ચૂપ બેસી રહે તેવો ન હતો. તેણે એકદમ ગુસ્સે થઇને એક પાદપ્રહાર વડે તે મુકાદમને જમીન ઉપર પાડી દીધો. એ જોઇને બીજા ત્રણ મુકાદમોએ ત્રણ દિશાએથી દોડી આવીને લાતો અને દડાઓ મારીને રામનારાયણને પણ જમીન ઉપર પાડી દીધો. આ તોફાન જોઇને લોકો એકઠા થઇ ગયા. પહેરાવાળો, જમાદાર અને સાર્જન્ટ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એટલામાં અંગ્રેજ એજન્ટ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે મુકાદમને આ ગરબડનું કારણ પૂછ્યું. મુકાદમે જવાબ આપ્યો: “ સાહેબ, આ સાલો મજૂર સ્ટેશને આવવાની ના કહે છે અને અમારી સાથે ઝઘડો કરે છે. ”

“ એમ ! ” એમ બોલીને સાહેબે રામનારાયણને એક નેરથી પાદપ્રહાર કરીને કહ્યું: “ ઉઠ, સુઅર ! માથે પેટી મૂક. ”

પગમાં પહેરેલા બૂટવડે રામનારાયણની પીઠ ઉપર પાદપ્રહાર થવાથી, તે ઉઠીને બેસો થયો. બીજો મુકાદમ બોલ્યો: “ ચાલ, પેટી માથે મૂક ! ”

સાર્જન્ટ તથા જમાદારે ગોરા એજન્ટને જોઇને માથુંસેની બીડ ઝાંછી કરવાનો પહેરાવાળાને હુકમ કર્યો. રામનારાયણને પેટી માથે

ચકાવવાને અસમર્થ જોઇને બે મુકાદમોએ મળીને તે પેટી તેને માથે મૂકી. પછી બધા સ્ટેશન તરફ ચાલવા લાગ્યા.

શિશિરચંદ્રને ઘેરથી જ્યારે રામનારાયણને કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો, ત્યારે પણ તેને આ પ્રમાણે પેટી માથે ઉંચકીને ધરની બહાર નીકળવાની જરૂર પડી હતી, તેવી જ રીતે પાંચ વરસના કરારપત્રમાં સહી કરીને પરતંત્રતાનો સ્વીકાર કરવાથી આજે ફરીથી તે પેટી માથે ઉંચકીને રાજમાર્ગમાં ચાલવાની તેને જરૂર પડી. માત્ર ફેર એટલો જ કે તે પેટી પ્રથમના કરતાં આજે કાંઈક વધારે ભારે હતી. કોર્ટમાંથી બહાર નીકળીને થોડેક દૂર ગયા પછી રામનારાયણે રસ્તામાં બેસી જઈને પેટી જમ તેમ કરીને માથેથી નીચે ઉતારીને કહ્યું: “હું આ પેટી માથે ઉંચકીને સ્ટેશનસુધી ચાલી શકું તેમ નથી.”

— તેને રસ્તામાં બેસી જતો જોઇને એક મુકાદમ તેની પાસે આવ્યો. તે રામનારાયણના શબ્દો સાંભળીને બોલ્યો: “તારા બાપાને બોલાવ.”

રામનારાયણ દીન વાણીથી બોલ્યો: “મુકાદમ સાહેબ ! એક મજુરને બોલાવીને આ પેટી તેને માથે મૂકાવવાનો હુકમ કરો, હું તે ઉંચકી શકતો નથી.”

મુકાદમે એ પ્રમાણે રામનારાયણના અશક્તિસૂચક શબ્દો સાંભળીને કહ્યું: “મજુરને પૈસા કોણ આપશે ?”

“પૈસા હું આપીશ.” રામનારાયણે ઉત્તર આપ્યો.

મુકાદમે એક મજુરને બોલાવીને તે પેટી સ્ટેશને પહોંચાડવાની મજુરી પૂછી. મજુરે ચાર આના કહ્યા. રામનારાયણે તેટલી મજુરી આપવાની હા કહીને એક પાવલી તે મુકાદમના હાથમાં આપી. મુકાદમે પાવલી હાથમાં લઈને મજુરને કહ્યું: “ફક્ત બે આના મળશે, ચાલ, આવતું છે ?”

મજુર “ના” કહીને ચાલતો ગયો. મુકાદમે પછી બીજા ઓગણીસ મજુરોમાંના એક મજુરનો ઓછો ભાર હતો, તે રામનારાયણને આપીને રામનારાયણની પેટી તેને માથે મૂકી. મજુર “ના” કહેવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. થોડી વારમાં બધા સ્ટેશને પહોંચી ગયા. ગાડી પણ પ્લેટફોર્મ ઉપર આવી ગઈ હતી. કાવીન્દરની ચોવીસ ટીકીટો લઈને એજન્ટ સ્ટેશનના બારણામાં જ બિભો હતો. તેણે વીસ મજુરો

અને ચાર મુકાદમો મળીને કુલ ચોવીસ જણને એક ઇલાયદા ડયામાં બેસવાની જોગવાઈ સ્ટેશન માસ્તરને મળીને કરી આપી.

તેઓ બધા કાપીખંદરની મજુર-ડેપોમાં જઈ પહોંચ્યા. તે સ્થળે બીજા પણ દોઢસો મજુરો હતા. રામનારાયણ વગેરે વીસ મજુરો ડેપોમાં જઈ પહોંચ્યા એટલે થોડી વારમાં જ ખાવાનો ધંટ વાગ્યો. ડેપોમાંના દોઢસો મજુરો જેલખાતાના કેદીઓની માફક જાતિ-ધર્મના કશા ભેદ વિના બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ક્ષત્રિય અને મુસલમાન એ બધા એક સાથે અને એક જ પંક્તિમાં એકેકી ડીનની થાળી અને એકેકી માટીની લોટી લેઈને જમવા બેઠા. રામનારાયણ અને તેની સાથેના બીજા ઓગણીસ મજુરોને પણ એકેકી ડીનની થાળી અને એકેકી માટીની લોટી આપવામાં આવી. એ થાળીમાં ખાવાનું અને એ માટીની લોટી વડે પાણી પીવાનું તથા શૌચ-આચમનાદિ ક્રિયા કરવાનું હતું ! આ વીસ મજુરો મજુર-ડેપોમાં નવા આવેલા હોવાથી એમના હૃદયમાં હજીસુધી બધી જાતિઓ વિષે એક સામ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો ન હતો, તેથી એક પંક્તિમાં બોજન લેવાની તેઓએ ના કહી. બધા મજુરોને પીરસનારો નફ્ટલાલ નામનો માણસ એ સાંભળીને રામનારાયણ પ્રત્યે વિરમય પામીને બોલ્યો : “ આપ કંઈ જ્ઞાતિના છો ? ”

રામનારાયણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો : “ બ્રાહ્મણ. ”

નફ્ટલાલ હાસ્ય કરીને બોલ્યો : “ જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ છો અને શેરડીના બેટમાં મજુરી કરવા જાઓ છો, તો હવે પાંચ વરસને માટે તમારું એ બ્રાહ્મણપણું અહીં કોઈને ત્યાં ગીરો મૂકતા જાઓ. ત્યાંથી પાછા આવતીને છોડાવી લેજો. અહીં તમારું બ્રાહ્મણપણું ચાલશે નહિ. સૌની સાથે બેસીને ખાતું હોય તો ખાઓ, નહિતો ભૂખ્યા સહી રહો. ”

જે દોઢસો મજુરો ખાવા બેઠા હતા તેમાંનો એક બ્રાહ્મણ બોલ્યો : “ બાઈ, જ્યારે તમે મેજસ્ટ્રેટની સમક્ષ પાંચ વરસના કરારપત્રમાં સહી કરીને જણાવ્યું કે અમે રાજીખુશીથી શેરડીના બેટમાં મજુરી કરવા જઈએ છીએ ત્યારે તમે તમારા બ્રાહ્મણપણાનો જરાએ વિચાર ન કર્યો ? જ્યારે તમે પાંચ વરસના કરારપત્રમાં સહી કરીને પરત્વંતતા સ્વીકારી છે ત્યારે તેની સાથે જ તમારી જાતિ, તમારો ધર્મ, તમારી ધુનિજાત અને તમારો દેશ એ બધાંને તમે તિલાંજલિ આપી દીધી છે. હવે અત્યારે તમારી જાતિ અને તમારા ધર્મને તમે સંભારો એ આગ લાગ્યા પછી

કુલો ખોદાવવા જેવું છે. મેં પણ પ્રથમ તમારી માફક એક પકિતમાં લોજન લેવાની ના કહી હતી. આ લોકોએ મને ધણો સમજાવ્યો, પરંતુ કોઈ પ્રકારે હું સમત થયો નહિ, ત્યારે એક અંધારી કોટડીમાં પૂરીને આ દુષ્ટ લોકોએ મને એટલો બધો માર માર્યો કે તેનાં ચિન્હ હજી પણ મારા મોં ઉપર, હાથ ઉપર અને પીઠ ઉપર દેખાય છે; તે તમે જોઈ લ્યો.”

એમ કહીને તે આદાણુ રામનારાયણને તેના શરીર ઉપરનાં ચિન્હો દેખાડવા લાગ્યો. રામનારાયણની સાથેના ઓગણીશ મજુરો તો એ જોઈને બહી ગયા અને એક પકિતમાં જમવા બેસવાને સંમત થયા, પરંતુ રામનારાયણે થોડા પૈસા છાની રીતે મજુર ડિપોના ઉપરીને ચાંપી દીધા, એટલે તે નવા આવેલા વીસ મજુરોને જુદી પકિતમાં બેસારીને જમાડવાનો હુકમ ફરમાવવામાં આવ્યો. એ રીતે તે રાત્રિને માટે તો રામનારાયણ તથા તેના સાથીઓના જાતિ-ધર્મની રક્ષા થઈ.

...

પ્રકરણ ૧૭ મું.

નિર્વિકારચંદ્ર.

સાત વાગ્યાને સમયે ડિપોના મજુરોને તેઓનો સર-સામાન લઈને વહાણ ઉપર જવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. મજુરોના રક્ષક સાહેબે આતીને તેઓની ગણતરી કરીને તેઓને રવાના કરવા માટે વહાણુપર મોકલ્યા. આઠ વાગે બધા બંદર ઉપર આવી પહોંચીને વહાણુમાં ચડ્યા. બરાબર રાત્રિના દસ વાગ્યાને સમયે વહાણુ શેરડીના એટ તરફ ચાલતું થયું. બીજી ડિપોમાંથી પણ અનેક મજુરોને એ વહાણુમાં ચડાવવામાં આવ્યા હતા. બધી મળીને તેની કુલ સંખ્યા લગભગ છસો જેટલી હતી. દરેક ડિપોનો એકેક મુખ્ય સરદાર તેઓના ઉપરી તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો અને પ્રત્યેક ટુકડીનો એકેક ખાસ જુદો રસોઈઓ હતો. આપણા રામનારાયણને જે ટુકડીમાં રાખવામાં આવ્યો હતો, તે ટુકડીના ઉપરી સરદારનું નામ તાહરેખાં હતું. એ તાહરેખાંના તામામાં બાર મુકાદમ અને તે દરેક મુકાદમના હાથ નીચે બાર મજુરોને સોંપવામાં આવ્યા હતા. જે બાર ઘોડાને વહાણુમાં ચડાવવામાં આવ્યા હોય, તો તેઓને સાચવવા માટે બાર મનુષ્યોને રોકવાં જોઈએ. બાર બળદ હોય તો છ મનુષ્યને રોકવા જોઈએ, અને બાર ગધેડાં હોય, તો ત્રણ મનુષ્યને તેને સાચવવા માટે રોકવા જોઈએ.

બાર બકરાં હોય, તો પણ ઝોઝામાં ઝોઝા બે મનુષ્ય તેને સાચવવા માટે રોકવા જોઈએ. એથી ઝોઝા રાખી શકાય નહિ. કિન્તુ આ બાર મજુરોને એક રક્ષકના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યા. આ બાર મજુરવડે શેરડીના વહેપારીને બાર ઘોડાના જોટલું અથવા ચોવીસ બળદના જોટલું અથવા એકસો ગધેડાંના જોટલું કામ લેવાનું છે—છતાં એઓને માટે એક સોમા ભાગનું પણ ખર્ચ કરવાનું હોતું નથી ! તેથી ખેતીના કામમાં જો ઘોડા, બળદ અને ગધેડાને બદલે માણસો નીમવામાં આવે, તો ખેતીની પેદાશ લગભગ એકસોગણી વધારે થાય. પરંતુ એ પ્રમાણે માણસો રાખવાનું કામ ઘણું કડિન થઈ પડ્યું છે, કારણકે દાસત્વ-નિર્ધિક્ષકનો કાયદો થયો છે. કેટલાક દયાળુ પ્રાનઃસ્મરણીય મહાન પુરુષોએ પાળેલાં પશુઓના કરતાં પણ વેચાતા રાખેલાં દાસ અથવા શુદ્ધાઓની વધારે દુર્દશા થતી જોઈને મહાન પ્રયત્ન કરીને દાસત્વ-નિર્ધિક્ષક કાયદો પસાર કરાવ્યો છે. તોપણ શેરડીના વહેપારીઓ સરકારની આખોમાં ધૂળ નાંખીને બિચારા મજુરોને હિંદુસ્તાનમાંથી પરદેશમાં લઈ જાય છે અને ત્યાં તેમની પાસે ઢોરની માફક વૈતર કરાવે છે ! કાયદો મોટા માણસને માટે છે—ગરીબને માટે નથી.

કાવીબંદરની મજુર-ડિપોમાં જે બ્રાહ્મણ રામનારાયણને ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે બ્રાહ્મણ રામનારાયણની ટુકડીમાં હતો અને તે સિવાય રામનારાયણની સાથે આવેલા ઓગણીસ મજુરોમાંથી સાત મજુરો તેની ટુકડીમાં હતા. કાવીબંદરની મજુર-ડિપોમાં આપણે પૂર્વ-પરિચિત નરહટલાલ અને તેના બીજા બે સાથીઓ કે જેમાંના એકનું નામ વિશ્વનાથ અને બીજાનું નામ માણેકચંદ્ર હતું, તે ત્રણ વ્યક્તિઓ પણ રામનારાયણની ટુકડીમાં હતી. એ પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા બાર માણસોની ટુકડી બનાવવામાં આવી હતી. આ બાર માણસની ટુકડી જે મુકાદમને આગલા પ્રકરણમાં આપણા રામનારાયણે પાદપ્રહારથી જમીન ઉપર પાડી દીધો હતો, તેના કબજામાં સોંપવામાં આવી. નરહટલાલ આ ટુકડીને માટે રાંધવાનું કામ કરતો હતો અને તેના બે સાથીઓ વિશ્વનાથ અને માણેકચંદ્ર એ કામમાં તેને મદદ કરતા હતા. આ ટુકડીને હવેથી આપણે રામનારાયણની ટુકડી કહીને બોલાવીશું. જે બ્રાહ્મણ રામનારાયણને કાવીબંદરની ડિપોમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો, તેનું નામ નિર્વિકારચંદ્ર હતું; તે બી. એ. સુધી બચેલો હતો, પરંતુ

હુભાગ્યને લીધે બી. એ. ની પરીક્ષા પાસ કરી શક્યો ન હતો. નિર્વિકારચંદ્રે નોકરી શોધતો હતો, પરંતુ ક્યાંયથી માંગણી આવતી ન હતી. કેટલીક અગ્રેજી સ્કૂલોમાં અરજીઓ કરેલી પરંતુ જગ્યા ખાલી નહિ હોવાથી અરજીઓ ફાઇલ કરવામાં આવી હતી. એવામાં કંપટશંકર નામે મળુરોનો એક દલાલ તેને મળ્યો, તેણે તેને શેરડીના બેટમાં સારા પગારની સ્કેલમાસ્ટરની નોકરી અપાવવાનું કહ્યું. સારા પગારની વાત સાંભળીને નિર્વિકારચંદ્રનું મન લલચાયું. તેણે શેરડીના બેટમાં જવાનું હા કહી. મેજસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં કરારપત્રમાં સહી કરવા માટે તેને ખેલાવ્યો, જે વખતે દલાલ કંપટશંકર હાંફતો હાંફતો એકદમ દોડી આવીને ખેલ્યો: “ નિર્વિકારચંદ્ર, તમારા પિતા આવ્યા છે, તે તમને શોધે છે. ” નિર્વિકારચંદ્રે ખેલ્યો: “ હવે શો ઉપાય ? મારા પિતા મને શેરડીના બેટમાં જવાની રજા આપશે નહિ. ”

તેને આશ્વાસન આપીને કંપટશંકરે ખેલ્યો: “ કશી હરકત નહિ, તમે ગભરાશો નહિ. આ કરારપત્રમાં ‘ શેરડીના બેટમાં હું માલખુશીથી જવા તૈયાર છું ’ એમ લખી આપીને તમારી સહી કરી આપો. અમારું એજન્ટ સાહેબ આવ્યા છે, તેથી તમારે હવે કોર્ટમાં આવવાની જરૂર નથી. ”

દલાલના કહેવાથી નિર્વિકારચંદ્રે કરારપત્રમાં સહી કરી આપી. કોર્ટમાં ચોખ્ખ સમયે મળુરોને માલખુશીની સમક્ષ હાજર થવાની જૂમ પડી. એજન્ટ માલખુશીની આજુમાં એક ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. એક પછી એક એમ પાંત્રીસ મળુરોની સહી કરારપત્રમાં થઈ રહ્યા પછી એજન્ટ પોતાને હાથે નિર્વિકારચંદ્રને કરારપત્ર માલખુશીના હાથમાં આપીને ખેલ્યો: “ આ માલખુશી તેના કામ અગત્યના કામને માટે બહારગામ ગયો છે, તેથી તે આપની સમક્ષ હાજર થઈ શક્યો નથી. ”

માલખુશીએ કશો સંદેહ નહિ લાવતાં નિર્વિકારચંદ્રના કરારપત્રમાં સહી કરી આપી. તે જ દિવસે નિર્વિકારચંદ્રને ત્યાંથી બે ગાડી દૂર મળુર-ડીપોમાં મોકલી આપ્યો. તે ડીપોમાં પ્રવેશ કરતાં જ નિર્વિકારચંદ્રના માલખુશીમાં આવ્યું કે તેણે સત્યાનાશનું કામ કર્યું છે. હવે જાતિ-ધર્મનું રક્ષણ થવું મુશ્કેલ છે. ત્રણ દિવસ સુધી સખત માર માર્યા છતાં પણ જ્યાં નિર્વિકારચંદ્રે તે રથને પાણી પણ પીવાની ના કહી, ત્યારે ઉપરી સરદારે મોટી ડીપોમાં એજન્ટને તે સમાચાર જણાવ્યા. તેણે ખાનખાનામાં એક દૂર અને બચકર મુસલમાનને મોકલ્યો. તેણે આવીને

ખાવાના પદાર્થો જ્યારે તૈયાર થયા ત્યારે નિર્વિકારચંદ્રના હાથ, પગ અને મોઢું બાંધીને તેના હાથે અન્નના ગ્રામ તેના મોઢામાં ધોતી ધાલીને તેના જાતિ-ધર્મનો નાશ કરી પ્રવૃત્ત મને તે તેના સ્થાને આજ્યો ગયો. નિર્વિકારચંદ્રે મગ્નુર-ડીપોમાં પ્રવેશ કરીને કાયા, મન અને વાણીવડે જીડભજન મધુસૂદન ભગવાનની અનેક સ્તુતિ કરી, તોપણ તે તેના જાતિ-ધર્મની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયો નહિ, પરંતુ શ્રી મધુસૂદન ભગવાનની સ્તુતિ નકામી જાય નહિ. તેણે નિર્વિકારચંદ્રના જાતિ-ધર્મની રક્ષા કરી નહીં તોપણ તેની કૃપાના બળવડે નિર્વિકારચંદ્ર તદ્દન નિર્વિકાર બની ગયો. તેના હૃદયમાંથી આહાર એકદમ નાશ પામી ગયો અને એકાએક અહમ્મત પ્રાપ્ત થયું. તે જનોઈ તથા જાતિની પદવીનો ત્યાગ કરીને નામમાં તથા ક્રિયામાં તદ્દન નિર્વિકાર બની ગયો !

બીજે દિવસે નવ વાગ્યાને સમયે મગ્નુરોને ખાવાનો ઘંટ વાગ્યો. રામનારાયણની ટુકડીમાંથી રામનારાયણ તથા બીજી કેટલીક ટુકડીઓમાંના કેટલાક આહારોએ ખાવાની ના કહી. આજે તેઓના ઉપર કશો જીવન નુગ્ગરવામાં આવ્યો નહિ. કેટલાક ખટપટી દહાસોએ કમિશનના લોભને લઈ બિચારા કેટલાક આહારોને એવું સમજાવ્યું હતું કે તમે શેરડીનાં બેટમાં જઈને મગ્નુરોને ઘેર કથા-વાર્તા તથા યજ્ઞન-યાજ્ઞનાદિ કાર્ય કરશે તોપણ તમને સારી પેદાશ થશે. એવો જીવો લોભ દેખાડીને આહારોને દરરોજમાં સહીઓ કરાવીને શેરડીના બેટમાં રવાના કર્યા હતા. તે બિચારા આહારોએ નિર્વિકારચંદ્ર પાસેથી તેને માથે ગુજરેલી વાત સાંભળીને તેઓ તેમની સાથે લાવેલા શાસ્ત્ર-ગ્રંથો તથા જનોઈઓ વગેરેને સમુદ્રમાં ફેંકી દીધાં. કેટલાક આહારો તો પેતપોતાનાં શાસ્ત્ર-પુરાણો લઈને તુતક ઉપરથી સમુદ્રમાં કુદી પડ્યા. તેમાંના બે-ત્રણ જણને બચાવી ચકાયા, પરંતુ તેઓએ થોડી વારની અદર દેહલ્યાગ કરીને સમુદ્રમાં જળસમાધિ લીધી. આ સંબંધે હવે વધારે વાત કહીને વાચક જનોઈ હૃદયમાં મગ્નુરોનાં જીવન-ચારિત્રો અક્ષિત કરવાની કશી જરૂર નથી. વળી હું કાંઈ મગ્નુરોની કથા લખવા બેઠો નથી. મારી આ નવલકથાના સંબંધમાં જે જે વ્યક્તિઓની વાત જણાવવાની હતી, તેમનો પરિચય મેં કરાવી દીધો છે.

મગ્નુરોને સાત ભાગ પાણીની સાથે એક ભાગ ચોખા મેળવીને તેમાં મીઠું નાંખીને ચોખાની રાખ અથવા જને ઘેસ કહે છે, તે રાંધીને

અવસરવામાં આવતી હતી. સાથે સાથે દાળ નામે એક પ્રકારનું રાંધેલું
હળદરના રંગનું જળ પણ એક વાટકી બરીને આપવામાં આવતું.
આજરીના રોટલાનો એક કકડો પણ સાથે પીરસવામાં આવતો હતો.
દિવસમાં બે વાર આવા પ્રકારનું ભોજન મળુરોને ખાવા આપવામાં
આવતું હતું. શેરડીના વહેપારીઓ જોકે ઉપર જણાવેલો ખોરાક
આપવામાં કશુંસાધ કરતા નહિ, પરંતુ મળુર ઉપર દેખરેખ રાખનારાઓ એ
અંધુ ખાઈ જતા હતા, તેથી મળુરને પુરનો ખોરાક મળી શકતો નહિ.
શેરડીના વહેપારીઓ કાંઈ ચોખાની અંદર સાત ભાગનું પાણી મેળવીને
ઘેશ રાંધીને મળુરને અવસરવાનું કહેતા નહીં પરંતુ ઉપરી લોકો આ
પ્રમાણે જીવન કરતા હતા. શેરડીના વહેપારીઓ તો મળુરોને જોઈએ
નેટલો ખોરાક આપવાનું કમુલ કરતા હતા, પરંતુ વડાણમાંના વ્યવસ્થાપકો
એટલો બધો જીવન કરતા હતા કે ખોરાક પણ અમુક પ્રમાણમાં જ ખાવા
આપતા હતા. સાન ભાગ પાણીની સાથે એક ભાગ ચોખા મેળવીને રાંધેલી
• ઘેસ અર્ધા શેરને આશરે આપવામાં આવતી અને હરિદ્રવાર્ણ દાળનું પાણી
લગભગ પા શેરને આશરે પીરસવામાં આવતું. આજરીના રોટલાના ચાર
ભાગ કરીને તેમાંનો એક ભાગ આપવામાં આવતો. આટલી ચીજો એક
સાથે જ પીરસવામાં આવતી. ત્યારપછી કોને શું જોઈએ છે, તેનો કોઈ
ભાવ પૂછતું નહિ. કોઈ મળુર તેને જોઈતી ચીજ માગવાને ઈમેલ
પાડતો, તો કોઈ તેને જવાબ પણ આપતું નહિ. પીરમેલી ચીજો ખાઈ
રહેતા એટલે ખિચારા મળુરો હાથ મૂકી ઘોઘને ઉભા થઈ જતા હતા.
આપણો રામનારાયણ વગેરે કેટલીક વ્યક્તિઓએ પ્રથમ કેટલાક
દિવસ સુધી એક પંક્તિમાં બેસીને ખાવાની ના કહી, પરંતુ જઈર દેવતાની
શિક્ષાઓ તેઓ સહન કરી શક્યા નહિ, એટલે છેવટે ગાલાં ગમરાં
ખાળકોની માફક હક છોડી દધને જ્યાં બેસારે ત્યાં બેસીને ખાવા લાગ્યા.
એ પ્રમાણે એક માસ સુધી વડાણમાં મુસાફરી કરીને છેવટે તેઓ
શેરડીના બેટમાં જઈ પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

“હું હેમા, તમારી નાની બહેન.”

મુસરનો પત્ર વાંચીને પ્રતાપરાયને બહુ ચિંતા હતી. તે
ચિહ્નિને સાથે લઇને તે જ દિવસે જગન્નાથપુરી આવવાને હારથમાં

રવાના થયો. રાત્રિ દિવસ દ્રેનમાં મુસાફરી કરીને બરાબર છત્રીસ કલાકે તેઓ પુરી આવી પહોંચ્યાં. માતા-પિતાને આ પ્રમાણે અકસ્માત પુરીમાં આવેલાં જોઈને હેમાંગિનીના મનમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેણે વિચાર્યું કે: “શાન્તિદેવીએ પણ લખાવીને માતા તથા પિતાને અહીં બોલાવ્યા છે, પરંતુ શામાટે બોલાવ્યાં છે? આર-છ દિવસ પહેલાં પિતાનો પત્નિ આવ્યો હતો, તેમાં કાંઈ આવવાનું તો લખ્યું ન હતું, અને આ એકાએક આવવાનું કારણ શું? કાંતો સ્વર્ગને દરવાજો આવેલી તે અટ્ટહાસમાં જ એ સ્ત્રીઓ રહે છે, તેઓની સાથે શાન્તિદેવીને મેળાપ થએલા અને તેના જાણવામાં કાંઈક આવેલું તેથી તેણે કાગળ લખાવીને માતા-પિતાને અહીં બોલાવ્યાં હોય, એમ જણાય છે.”

શાન્તિદેવી માતા-પિતાની સાથે શી શી વાતો કરે છે. તે ગુપ્ત રીતે સાંભળી લેવાનું હેમાંગિનીએ તેના નોકર રાઘવને અગાઉથી કહી રાખ્યું. શાન્તિદેવી સુયોગ મળવાની રાહ જોતી હતી, કારણકે હેમાંગિનીને એ વાત જણાવવી ન હતી. અત્યારે હેમાંગિનીને તેના ઓરડામાં બેસીને મોઝ ગુપ્તી જોઈને શાન્તિદેવી પ્રતાપરાયને તથા તેની ગૃહિણીને ઇશ્વરનું કરીને નીચે લઈ ગઈ. પ્રથમ ગૃહિણી અને તેની પાછળ પાછળ પ્રતાપરાય શાન્તિદેવીની પામે ગયાં. રાઘવે આવીને હેમાંગિનીને જણાવ્યું કે. “તેઓ બંધાં દાદરવાળા ઓરડાની જોડેના ઓરડામાં બેસીને કાંઈ વાતચીત કરે છે.”

હેમાંગિની રાઘવને વિદાય કરીને બિચકુલ અચાજ કર્યા વિના આવીને દાદરની પાસેની બારીમાં બેઠી. તે રથજેથી તેઓની બધી વાત સ્પષ્ટ રીતે સાંભળી શકતી હતી. હેમાંગિની આવીને બેઠી કે તુરત જ તેની માતાનો કંકસર તેના સાંભળવામાં આવ્યો. તેની માતા બોલી: “અહો શાન્તિદેવી! શા સમાચાર છે? તેં એવી અસંભવિત વાત સાંભળી ક્યાંથી?”

“અસંભવિત નથી, મા, ખરી વાત છે. જેકે ઉંમરમાં તે હેમા કરતાં કાંઈક મોટી છે, પરંતુ દેખાવમાં બહુ સુંદર છે! સાક્ષાત્ જગદંબાનો અવતાર! જમાઈ બ્યારે તદ્દન નાના હતા, ત્યારે તેમના પિતાએ વલસાડમાં એ કન્યાની સાથે તેનું લગ્ન કરેલું, પરંતુ પાછળથી કાંઈ કારણને લીધે એક બીજને ઝગડો થવાથી જમાઈના પિતા ભારતમાં રહેવા આવ્યા અને આગલા લગ્નની વાત આપણને કોઈએ જણાવેલી નહિ, તેથી આપણે આજસુધી તદ્દન અજાણ્યાં જ રહ્યાં. અહો! પણ

શું તેનું સ્વરૂપ ! હું તો તેને જોઈને ભાન જ ભૂલી ગઈ ! એવી સુંદર સ્ત્રી હોવા છતાં જમાઈ તેને અહીં ઘરમાં લાવ્યા નથી, એ હેમાગિનીનું સદ્ભાગ્ય. એવી સ્ત્રીને કોઈ છોડી દે ? પરંતુ બાઈ બહુ બતી છે. જમાઈએ તેને અહીં ઘેર લાવવાની ઇચ્છા કરી હતી, કિન્તુ તેણે કહ્યું કે હેમાગિનીને કંઈ આપવાને હું ઇચ્છતી નથી. હું હેમાના શોક્ય પુત્ર એ વાત હેમા જાણતી નથી, માટે તેને તે વાત જણાવવી નહિ. તેણે જમાઈને એ વાત હેમાને નહિ જણાવવાનો આગ્રહ કર્યો છે. તેણે કહ્યું કે મારે જે થવાનું હતું, તે થઈ ચૂક્યું, પરંતુ તેના મનને નકામું શામાટે કંઈ આપવું જોઈએ ? ”

હેમાગિનીની મા બોલી. “ તેનું નામ શું ? ”

શાન્તિદેવીએ જવાબ આપ્યો : “ તેનું નામ વિમળા. ”

- • • હેમાગિની પ્રથમ તો આ બધી વાત સમજી શકી નહિ, પરંતુ પછી “ હેમાની શોક્ય ” એ શબ્દો તેને કાતે પડ્યા, એટલે તે બધું સમજી ગઈ. હવે તેને કશી વાત સાંભળવાની બાકી રહી નહિ. તે જાણી ગઈ કે તે બે સ્ત્રીઓમાંની એક તેની શોક્ય થાય અને તેનું નામ વિમળા છે. તેના માટે જ તે નિત્ય પ્રાતઃકાળે વહેલા ઉઠીને સમુદ્ર કિનારે જઈને બેસે છે અને બપોરે જમીને થોડી વાર આરામ લઈને તેની પાસે ચાલ્યા જાય છે. તેને બે સ્ત્રીઓ છે, એ વાત કોઈ જાણતું નથી, ફક્ત તે પોતે એક જ જાણે છે. પોતાને આ વાત આજસુધી નહિ જણાવેલી હોવાથી હેમાગિનીને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. પરંતુ શોક્યને એક વાર જોવાની તેના મનમાં પ્રબળ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે નીચે આવીને રાધવને એક ગાડી બોલાવી લાવવાનું કહ્યું. પરંતુ તે ગાડી ઘેર નહિ લાવતાં સમુદ્રના ઘાટ ઉપર લાવવાનું કહીને મુરારિની સાથે તે સાગર-સ્નાન કરવા સમુદ્રકિનારે ચાલી ગઈ. પ્રતાપરાયે ગૃહિણીની સાથે વાત-ચીત કરીને સંધ્યાસમય પછી વિમળાને મળવા જવાનું નક્કી કર્યું. તેની ખરી હકીકત જાણ્યા પછી હેમાગિનીને શોક્યની વાત કરવી, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

મુરારિની સાથે હેમાગિની સમુદ્રને ઘાટે પહોંચી-ન પહોંચી એટલામાં તો રાધવ ગાડી લઈને આવી પહોંચ્યો. હેમાગિની ગાડીમાં બેસીને બોલી : “ આવ, મુરારિ, મને તેનું મકાન બતાવી આપ. ”

વિરમ્ય પામીને મુરારિ બોલ્યો : “ કોનું મકાન બહેન ? ”

“ સવિતાસુંદરીનું મકાન. ”

“ તે મકાન જોધને તમારે શું કામ છે ? ”

“ મારે કામ છે, મારે તે સ્થળે જવું છે. ”

“ કેમ, તમારે તે સ્થળે શું કામ જવું છે ? તમે તેને ઝોળખનાં નથી, તેમ તમે તેને કદિ જોયાં પણ નથી ! ”

“ તે સગાહ બ્યારે હું તારી પાસે માંય ત્યારે તું મને આપજો. અહારે તો તું મારી સાથે આવે છે કે નહિ, બોલ ? નહિ નો સુધવને લઈને તે સ્થળે જાઉં. ”

ઝુગરિ ઇચ્છા નહિ છતાં તેની સાથે ગાડીમાં બેઠો. માડી સવિતાસુંદરીના મકાન પાસે આવીને ડાબી રહી કે તુરત જ આપણા પૂર્વ-પરિચિત જમાદાર ભૂપાલસિંહ એકદમ બોલો થઈ ગયો. હિમાંગિનીએ અડીમાથી નીચે ઉતરી ઝુગરિને બહાર થોડી વાર ડાબા રહેવાનું કહ્યું. મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. જરા પણ મનમાં સંકેત રાખ્યા વિના તે આંગણું પ્રસાર કરીને ઝોરડામાં દાખલ થઈ. જમાદારે ઝુગરિને પ્રશ્ન કર્યોઃ “ ક્યાંથી આવ્યા છો શેઠ ? ”

ઝુગરિએ જવાબ આપ્યો. “ અહીં શહેરમાંથી જ આવ્યા છીએ. ”

જમાદારે ઝુગરિને અંદર જઈને બેઠકખાનામાં બેસવાનું કહ્યું, પરંતુ ઝુગરિ અંદર જવાની ના કરીને બહાર જ બેઠો.

હિમાંગિની મકાનની અંદર દાખલ થઈ કે તુરત જ સવિતાસુંદરીની તરફીએ એક અજાણી સારા કુટુંબની સ્ત્રીને મકાનની અંદર દાખલ થતી જોધને વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો. “ આપ ક્યાંથી આવો છો ? ”

હિમાંગિનીએ ઉત્તર આપ્યોઃ “ હું અહીં શહેરમાંથી જ આવું છું. મારી બહેન ક્યાં છે, તે તમે કહી શકશો ? ”

“ આપની બહેન કોણ ? ”

“ વિમળા બહેન. ”

“ અહો ! માસીયાનાં તમે બહેન છો ! આવો-આવો અંદર આવો. ” એમ કહીને દાસી હિમાંગિનીને સાથે લઈને ઝોરડાની અંદર જઈને ઉંચા સ્વરથી બૂમ પાડીને બોલીઃ “ માસીયા ! તમારી બહેન તમને મળવા આવ્યાં છે, જલદી નીચે આવો. ”

વિમળા આ વખતે બીજા માળની અગાશીમાં તેના બીજાએલક જાટલાના વાળ છૂટા મૂકીને સૂકવતી હતી, તે દાસીનું આ બોલવું સાંભળીને

“હું હુમા, તમારી નાની બહેન.” ૧૧૫

એકદમ ચમકી ઉઠી. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગી: “મારી બહેન મને મળવા આવી છે! પરંતુ મારે તો બહેન છે નહિ! ત્યારે શું મારા મામાની દીકરી મુશીલા અહીં જગન્નાથપુરીમાં આવી છે? હા, તેમ જ હશે.”

તે એકદમ ઉનાવળે પગલે ઉપરથી નીચે આવી, પરંતુ મુશીલાને નહિ દેખવાથી વિસ્મય પામીને બોલી: “શું છે, મારી બહેન ક્યાં છે?”

દારી હસીને બોલી: “કેમ, દેખતાં નથી? આ બધાં છે તે!” એમ કહીને હુમાંગિની તરફ તેણે આંગળી કરી.

વિમળા આથી વધારે વિસ્મય પામી. હુમાંગિની પણ કશું બોલ્યા વિના તેની સામે જોઈ રહી. તે ક્ષણભર મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે: “શાન્તિદેવી કહેતી હતી કે તે સાક્ષાત્ જગદંબાનો અવતાર હોય, સર્વ સ્વરૂપવતી છે, એ વાત ખોટી નહિ.”

તે તેની શોધની સાથે ઝગડો કરવાના ધર્મિણી અહીં આવી હતી; પરંતુ વિમળાને જોઈને તેનો ક્રોધ એકાએક નાશ પામી ગયો. વિમળાની અંબીર મૂર્તિ જોઈને તેની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. તે બોલી: “તમે મારી બહેન છો.”

“બહેન, તમે કોણ છો? હું તો તમને ઓળખતી નથી!”

“હું હુમા, તમારી નાની બહેન.”

હુમાંગિનીના મોઢથી હુમા નામ સાંભળીને વિમળા એકાએક ચમકી ગઈ. તેણે તેના સ્વામીના મોઢથી હુમાંગિનીનું નામ સાંભળ્યું હતું. અત્યારે “હું હુમા” એ શબ્દ સાંભળીને તે સમજી ગઈ કે તેની શોધ તેને મળવા આવી છે. તેની પાસે જઈને હુમાંગિનીનો હાથ પકડીને “આવો બહેન, આવો” એમ કહીને આગ્રહપૂર્વક તે તેને પોતાની સાથે ઉપર લઈ ગઈ અને હુમાંગિનીને પોતાની પથારીમાં બેસાડીને તે તેની પાસે બેસીને બોલી: “તમે કેવી રીતે મારી વાત જાણી બહેન? મેં તો તમને મારી વાત નહિ જણાવવાનું તેમને કહ્યું હતું ને!”

“તેમણે મને કહ્યું નથી, કિન્તુ ખીજી રીતે હું જાણી શકી છું. તમને મળવાને માટે અને તમને મારી સાથે ઘેર લઈ જવાને માટે હું અહીં આવી છું.”

“મને તમારી સાથે ઘેર લઈ જવા માટે તમે અહીં આવ્યાં છો?”

“હા, બહેન, હું પ્રથમ બાણી ન હતી કે મારે એક બહેન છે, પરંતુ બ્યારે હું બાણી શકી છું, ત્યારે હવે હું એકલી શામટે રહું ? માટે તમને લેવા આવી છું.”

“તમે તમારી પોતાની ઇચ્છાથી મને ઘેર લઇ જવાને આવ્યાં છો કે ?”

“હા, બહેન, હું મારી પોતાની જ ઇચ્છાથી તમને લેવા આવી છું. કેમ, હું શોક્ય થાઉં છું, એટલે તમને તવાઇ લાગે છે બહેન ?”

ચિમળા શરમાઇ જઇને બોલી: “ના, ના, એમ નહિ.”

“ત્યારે શું હું શોક્ય થાઉં છું, તેથી મારી વાતપર તમને વિશ્વાસ આવતો નથી ? મારે એક શોક્ય છે, એ વાત જો મારા બાણવામાં આવે તો મને દુઃખ થાય, એટલા માટે તમારી વાત મને નહિ બાણ-વવાનું તમે સ્વામીને કહ્યું હતું, તે શું આશ્ચર્યની વાત નહિ ? તે શું તમને જાણે તેવું કામ તમે કર્યું હતું ? તેથી જ હું તમને લેવા આવું છું. બેસો, તેમાં તમને આશ્ચર્ય શું લાગે છે ?”

“ના, ના, એમ નહિ, હું કાંઈ આશ્ચર્ય પામતી નથી, કિન્તુ હું તો—”

“ના બહેન, એ કશું હું સાંભળવાની નથી. બહાર ગાડી બેસી છે, તેથી અત્યારે જ મારી સાથે ઘેર ચાલો.”

ચિમળા કોઇ પણ રીતે સંમત થઈ નહિ. હિમાંગિનીએ હઠ લીધી કે. “જ્યાંસુધી તમે મારી સાથે આવશો નહિ, ત્યાંસુધી હું ઘેર જ રહવાની નથી.”

ચિમળાએ કહ્યું: “હું વિચાર કરી રાખીશ, પણ તમને જોવો હશે તેવો જવાબ આપીશ.”

પરંતુ હિમાંગિની કોઇ પણ રીતે ચિમળાને સાથે લઇ ગયા વિના ઘેર જવાને સંમત થઈ નહિ. છેવટે “કાલે હું આવીશ” એમ કહીને મહા મુસીબને ચિમળાએ હિમાંગિનીને વિદાય કરી.

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વિચિત્ર ન્યાય.

શેરડીના દીપને જંદરે વફાણુ પહોંચું કે તુરત જ તે સ્થળના એજન્ટે આવીને લીસ્ટ પ્રમાણે મજુરોને ગણી લઇને શેરડીના વેપારીઓને તે સોંપી દીધા. તેઓને જુદા જુદા વિભાગોમાં મોકલવામાં આવ્યા. પ્રત્યેક વિભાગમાં મજુરોને રહેવાનું એકેક ગામડું અથવા અડો હોય છે. તે ગામડામાં મજુરોને રહેવા માટે પચાસ શીટ લાંબું અને વીસ શીટ પહોળું એવું એકેક ઈંટો અને માટીથી બાંધેલું સાધારણ ઉચાઇનું છાપરું હોય છે. એમાં સો સો છાપરાં એકેકી હારમાં બાંધેલાં હોય છે. એવી અનેક હારો એકેક ગામડામાં અડોમાં જોવામાં આવે છે. પ્રત્યેક છાપરાના દસ દસ ખંડ પાડેલા હોય છે અને તે દરેક ખંડની અદર જનિ-ધર્મને અનુસરીને ત્રણ ત્રણ મજુરોને રહેવાનો નિયમ હોય છે. માત્ર તેઓ સ્ત્રીઓને સાથે લઇને તે બેઠમાં ગયા છે, તેઓને જ ફક્ત સ્ત્રી-પુરૂષ વચ્ચે એકેકો સ્વતંત્ર ખંડ આપવામાં આવે છે. એકેક ખંડને એકેક બારણા સિવાય બારી કે એવું બીજું કશું હવા ઉત્તર આવવાનું સાધન હોતું નથી. છાપરા ઉપર એક જાનનું ઘાસ અથવા પરાળ છાએલું હોય છે. વરસાદના દિવસોમાં એ પરાળની અંદરથી ઘરમાં પાણી પડે છે, એથી કરીને વર્ષાઋતુમાં મજુરોને બહુ કષ્ટ અને અડચણ ભોગવવાં પડે છે. રાત્રિના એથા પ્રહરમાં ત્રણ વાગ્યાને સમયે પથારીમાંથી ઉઠીને રાંધી, જમીને બરાબર પાંચ વાગ્યે શેરડીનાં ખેતરો તરફ રવાના થવું જોઈએ. તે સ્થળે વરસાદના દિવસોમાં આખો દિવસ વરસાદમાં પલળતાં પલળતાં કામ કરવું પડે છે. સંધ્યા સમય પછી છુટી થતાં તેઓ પાછાં ઘેર આવે એટલામાં તો રાત્રિના નવ વાગી જાય છે. તે વખતે આવીને તેઓ રાંધવાની શરૂઆત કરે છે. એવામાં જો વરસાદ આવવા લાગે તો આખા ઘરમાં પાણી પાણી થઇ રહે છે. રાંધવાનો દેવતા હોલવાઇ જાય છે અને પથારીઓ બધી ભીંજાય જાય છે. આથી તે બિચારાંને આખી રાત્રિ ખાધા-પીધા વિના અને પથારીમાં સૂતા વિના-બિલકુલ નિદ્રા લીધા વિના વરસાદમાં પલળતાં પલળતાં કાઢવી પડે છે. બીજો દિવસે સવારે પાંચ વાગ્યે ફરીથી પાછાં ખેતરમાં જઈને પશુની માફક કામ કરવું પડે છે ! એ પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં શારીરિક અને માનસિક કષ્ટથી યોગ.

દિવસની અંદર જ તેઓની અનુભવ-શક્તિ, ચિન્તાશક્તિ, અને વિચારશક્તિ વગેરે ધીમે ધીમે ઓછી થઇને છેવટે તદ્દન નાશ પામે છે. તેઓ અનુષ્ઠાકારમાં અદ્ભુત પશુની સ્થિતિમાં ફેરવાઈ જાય છે !

રામનારાયણ વગેરે ૧૮૦ મળુરો અને ૧૫ મુકાદમોને લઇને ઉપરી સરદાર તાહેરખાં મી. હોંગના વિભાગમાં ગયો. શેરડીના બેટમાં પહોંચ્યા પછીથી છ માસ સુધી મળુરોને શેરડીના વહેપારીઓના ભંડારમાંથી ખાવા-પીવાની તથા પહેરવા ઓઢવાની સઘળી વસ્તુઓ લેવી પડે છે, પરંતુ તેઓને એક અડવાડીઆનો જે સામાન આપ્યો હોય, તે તેઓને પાંચ દિવસથી વધારે ભાગ્યે જ ચાલે, એટલે તેઓ પ્રમાણમાં ઓછો આપે. આઠ દિવસની ઓરાકી પાંચ દિવસમાં ખલાસ થઇ જવાથી છઠ્ઠે દિવસે તેઓ જ્યારે સીકું-સામાન લેવા ભંડારમાં જાય, ત્યારે મુકાદમો તેમને ચાપુકના માર મારીને દૂર કાઢી મૂકે. એ રીતે આખો દિવસ ખાધા-પીધા વિના ખેતરની અંદર કામ કરીને સધ્યાસમય પછી પાછાં ઘેર આવે, કિન્તુ ઘરમાં ખાવાનું તો કશું હોય નહિ ! તેથી મળુરો ગિયારાં ભૂખ્યાં સહ રહે છે. બીજો દિવસ પણ એ રીતે જ ગુજારવો પડે છે. એ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી બે દિવસ સુધી ખાધા-પીધા વિના મળુરી કરવાથી ત્રીજે દિવસે ઘણાખરા મળુરો પથારીને શરણ થાય છે એટલે માંદાં પડે છે. તે દિવસે રવિવાર હોવાથી કામ બંધ હોય છે. તે દિવસે બધાં મળુરોને પાછી આવના અડવાડીઆની ઓરાકીની ચીજો આપવામાં આવે છે. છંદ્રા બે દિવસની ભૂખ વેડેલી હોવાથી ગિયારાં મળુરો કાચા ને કાચા ચોખા ખાઇને તેઓની ભૂખ મટાડે છે !

રામનારાયણે કદિ શારીરિક મહેનત કરી ન હતી. વળી હિંદુસ્તાનમાંથી તે તેના કેદ જે ચીજો-ગાંજો તથા ચરીણ લઇ ગયો હતો, તે વસ્તુઓ પણ થઇ રહી હતી. તે ઉપરાંત બે દિવસના ઉપવાસ કરવા પડ્યા, તેથી તે એકાએક માંદો પડ્યો, સોપણ જઠરની જવાબદારી શાન્ત કરવા માટે સીકું-સામાન લેવા તે ગયો, પરંતુ આગસે દિવસે તે ખેતરમાં કામ કરવા જઇ શક્યો ન હતો, તેથી તેને એક દિવસનું કાપીને સીકું આપ્યું. બીજે દિવસે રામનારાયણ ખેતરમાં કામ કરવા ગયો, પરંતુ તેને બનાવેલા કામનું અર્ધું પણ તે કરી શક્યો નહિ. એ અડવાડીઆમાં તેનું ઓછું થએલું કામ બાદ કરતાં દ્રુત પાંચ દિવસનું

કામ થયું. તેથી અડવાડીયું પૂરું થતાં રવિવારને દિવસે સાત દિવસનાં રીધાંમાંથી જે દિવસનું કાપીને પાંચ દિવસનું રીધું આપવામાં આવ્યું. આથી કમનસીબે રામનારાયણને રાજ અર્થે ભૂખ્યું રહેતું પડતું. છ આસની અંદર તેને એક દિવસ પણ પૂરું પેટ ભરીને ખાવા મળતું નહિ !

- છ માસ સુધી રામનારાયણને અર્ધા ભૂખ વેડીને સખ્ત મજુરી કરવી પડી. સાતમે મહિનેથી રીધું મળતું બંધ થયું અને કરારપત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે દરેક અડવાડીએ રોકડી મજુરી મળવા લાગી. કરાર-પત્રમાં લખ્યા પ્રમાણે જેનું કામ પૂરું થાય, તેને દરેક અડવાડીએ ચાર રૂપીઆ મજુરી આપવામાં આવતી. એક અડવાડીઆની ખોરાકો લગભગ ત્રણ-સાડા ત્રણ રૂપીઆ લાગતી, પરંતુ બળવાન અને તંદુરસ્ત વ્યક્તિ ત્રિનાચ કોઇ પૂરું કામ કરી શકતું નહિ. પૂરું કામ કરનારાંની સંખ્યા બહુ ઓછી હતી. જે લોકો પૂરું કામ કરી શકતાં, તેઓને પૂરી મજુરી મળતી, બાકીનાને છ આના જેટલી માંડ મજુરી મળી શકતી. ચોરા દિવસનો અંદર રામનારાયણ અને બીજા કેટલાક મજુરોની તંદુરસ્તી એકાએક લથડી પડવાથી તેઓ ખેતરનું કામ કરવાને અશક્ત બન્યા. તેઓને પ્રથમના કરતાં જરા ઓછી મહેનતનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. રામનારાયણને ત્રણ કાદવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું, પરંતુ તે કામ કરવાની રામનારાયણે ના કહી, તેથી હુકમનું અપમાન કર્યાને દોષ તેને માથે મુકીને તેને કેદખાનામાં મોકલવામાં આવ્યો. તે કેદખાનાની સ્થિતિ તો એથી પણ વધારે ખરાબ હતી. દાકતરે રામનારાયણને વધારે મહેનતના કામને માટે અસમર્થ જણાવ્યાથી જેઈલના ઉપરીએ તેને મેકુ સાફ કરવાના કામ ઉપર નીમ્યો રામનારાયણને હવે તે કામ કર્યા વિના છૂટકો નહોતો, કારણકે જે ના કહે તો ચાખુકતો માર પડે, તેથી કશી આનાકાની નહિ કરતાં તે કામ તે કરવા લાગ્યો ત્રણ માસ પછી એ કામમાંથી તેને છુટી મળી. હવે તે તંદુરસ્ત થવાથી પાછો તેને ખેતરના કામમાં જોડવામાં આવ્યો.

ત્રણ વરસ પૂર્ણ કોઇ કારણને લીધે મી. હોંગે પચાસ મજુરોને શેરડીના બીજ વહેપારીના વિભાગમાં મોકલવાની ઇચ્છા કરી, તેથી તે વહેપારીના માણસોએ આવીને સારા સારા મજુરોની પરીક્ષા કરીને રામનારાયણ વગેરે પચાસ મણસોને પસંદ કર્યા. એ પચાસમાં ત્રીસ પુરો અને વીસ સ્ત્રીઓ હતી. તેઓમાં કેટલાક મજુરોને તેઓની

સ્ત્રીઓની સાથે અને કેટલાકને તેઓની સ્ત્રીઓથી જુદા પાડીને બીજા વિભાગમાં મોકલવામાં આવ્યા. સ્ત્રી-પુરુષોનાં જોડાંને એક સાથે રાખવાને મી. હૅગને અનેક વિનનિઓ કરવામાં આવી, પરંતુ તેણે તે તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપ્યું નહિ. બિચારાં સ્ત્રી-પુરુષો આંખોમાં અશ્રુની ધારાઓ વરસાવતાં વરસાવતાં એક બીજાથી જુદાં પડ્યાં. નિર્વિકારચંદ્રને પણ તેઓની સાથે બીજા જગ્યાએ મોકલવામાં આવ્યો.

જે વીસ રમણીઓને જુદા વિભાગમાં મોકલવામાં આવી હતી, તેઓમા મંગળા નામે એક યુવાન મજુર-રમણી હતી; તેને તેના સ્વામીથી વિખૂટી પાડીને લઇ જવામાં આવી હતી. મંગળા જેકે અચંત સ્વરૂપવતી ન હતી, તોપણ તદ્દન કુરૂપ પણ ન હતી. તે શરીરે તંદુરસ્ત તથા સારા બાંધાની હોવાથી તે નવા વિભાગના ઓવરસીઅર મી. ઑસ્ટનની નજરે પડી. મી. ઑસ્ટનની ઇશારતથી મજુરના ઉપર્ય મુકાદમો પ્રથમ તેને ઓછી મજુરીનું કામ આપીને નાના પ્રકારની લાલચો બતાવીને મી. ઑસ્ટનની અક-શાયિની કરવાને પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા, પરંતુ તે કોઇ પણ રીતે સંમત નહિ થવાથી તેઓ તેના પ્રત્યે અનેક પ્રકારના અત્યાચારો શુભરવા લાગ્યા. તેને પુરુષ-મજુરનું કામ કરવાનું મોંપવામાં આવ્યું અને મી. ઑસ્ટન પોતે પણ તેની સાથે બહુ ખરાબ રીતે વર્તવા લાગ્યો. પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારે તેની ખરાબ માગણીને સ્વીકાર કરવાને તે સમત નહિ થવાથી સાહેબે બીજા ઉપાયનું અવલંબન કર્યું. મી. હૅગની આજ્ઞાથી મજુર-રમણીઓને રહેવા માટે બપોળે સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકેક ખંડ આપવામાં આવ્યો હતો. એક દિવસ મંગળાએ રાત્રે ખેતરમાંથી આવીને જોયું તો તેની સાથે રહેનારી સ્ત્રી ઘરમાં ન હતી. તેણે પ્રથમ તો મનમાં એમ ધાર્યું કે કાંઇ કામને માટે તે બહાર ગઇ હશે, તેથી હમણાં પાછી આવશે. એમ બિચારીને તે રાંધવાનું કામ કરવા લાગી. દાળ-બાત રાંધીને જમી લીધા પછી તેના જાણવામાં આવ્યું કે આજુબાજુનાં ઘરમાંથી પણ કોઇ મનુષ્યનો અવાજ સાંભળવામાં આવતો નથી. તેથી તેના મનમાં સદેહ ઉત્પન્ન થયો. પ્રથમ તો તેણે આજુબાજુનાં સઘળાં ઘરની સન્મુખ જઇને તપાસ કરી તો બધાં ઘરને તાળો લગાવેલાં હતાં. કોઇ પણ મકાનની અદર કોઇ પણ મનુષ્ય ન હતું. તેથી તે મનમાં અત્યંત બય પામવા લાગી. તે એકદમ તેના ઘરનું બારણું બંધ કરી સાંકળ ચડાવીને શંકાવાળા મનથી સ્તી. બરાબર

મંચ રાત્રિએ એક ભયંકર અવાજ થવાથી તે એકદમ ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠી. તેણે જોયું કે કોઈ એક દુષ્ટ માણસે ઘરનું આગણું ભાંગીને તેના ઘરની અંદર પ્રવેશ કર્યો છે ! તે ભયથી એકદમ જૂમો પાડવા લાગી. એટલામાં “ ચૂપ રહે, સુઅર ! જૂમ કેમ પાડે છે ? ” એમ કહીને નૈના આવરસીયર મી. ઓસ્ટને તેને એ હાથમાં પકડી લીધી. પરંતુ મંગળા જૂમો ઉપર જૂમો પાડવા લાગી. મી. ઓસ્ટન લાકડી મારીને જમીનપર પાડી દબને તેને નવત્તી કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. રમણી છવના જોખમે પોતાનાં વસ્ત્ર શરીરને લપેટતી લપેટતી આતંનાદ કરવા લાગી. તેની જમો સાંભળીને અણમાંના બધા મજુરો જાગી ઉઠ્યા અને નિર્વિકાર વગેરે કેટલાક મજુરો દોડીને તેને ઘેર આવી પહોંચ્યા. મી. ઓસ્ટનનો પોતાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાથી મંગળાનો ત્યાગ કરીને તેના ઘરનાં બધા બહાર નીકળી ગયો. બીજે દિવસે મંગળાએ એજન્ટની પાસે બેઠને ઓસ્ટનના નામ ઉપર ફરીયાદ રજુ કરી, પરંતુ એજન્ટે તે ફરીયાદ ગ્રહણ કરી નહિ. ત્યારે તેણે કોર્ટમાં ફરીયાદ રજુ કરવાની સલાહ માગી, પરંતુ તે સલાહ પણ આપવામાં આવી નહિ. એજન્ટની અનુમતિ સિવાય ફરીયાદ કરવાથી કોર્ટની શી સાડાસાત રૂપિયા આપવા પડે છે. મી. હુઘના વિભાગમાંથી જે પચાસ મજુરો આ વિભાગમાં આવ્યા હતા તેઓએ ગુસ્સે રીને દરેક મજુર પાસેથી થોડા થોડા પૈસા ઉઘરાવીને મંગળા મારફત મી. ઓસ્ટન ઉપર કોર્ટમાં ફરીયાદ કરાવી.

કોર્ટમાં કેસ ચાલવાના દિવસને આગલે દિવસે તે અણમાંના બધા મજુરોને દસ ગાઉ દૂર કોઈ બીજા વિભાગમાં મોકલી આપ્યા, માત્ર તાવ આવવાથી એકલો નિર્વિકારચંદ્ર જ તે અણમાં રહ્યો હતો.

ન્યાયાધીશે મંગળાને સાક્ષી લાવવાનું કહ્યું, ત્યારે તે બોલી: “ હું સાક્ષી ક્યાથી લાવું ? મી. ઓસ્ટને બધા મજુરોને અહીંથી બીજા કોઈ જગ્યાએ મોકલી આપ્યા છે. ફક્ત એક જણ તાવ આવવાથી જઈ શક્યો નથી, તે માત્ર અહીં છે. કહો તો તેને બોલાવી લાવું. ”

ન્યાયાધીશે નિર્વિકારચંદ્રને બોલાવી લાવવાની આજ્ઞા કરી, નિર્વિકારે આવીને મંગળાની ફરીયાદ ખરી છે, એમ કહીને સાક્ષી આપી.

મી. ઓસ્ટને કહ્યું: “ ફરીયાદ તદ્દન જુઠી છે, એ સાલા ગુજરાતી લોકો બહુ જુઠામોલા અને બદમાશ છે. ”

ન્યાયાધીશે જજમેન્ટ આપ્યું કે “ આ સ્ત્રીએ તદ્દન જુઠી ફરીયાદ

નોંધાવી છે, તેથી મંગળાને ચાર માસની અને જુડી સાક્ષી પુરવાને માટે નિર્વિકારને ત્રણ માસની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવે છે. ”

ન્યાયાધીશનો હુકમ થતાં જ એ બંને જણાંને કેદખાનામાં મોકલી આપવામાં આવ્યાં !

પ્રકરણ ૨૦ મું.

છાયા અને કાયા.

એ ત્રણ મહિનાની કેદખાનાની શિક્ષાથી નિર્વિકારનું પ્રાવશિત પૂરું થઇ ગયું. મિ. ચંદ્ર-હવે આપણે મિ. ચંદ્રને શિશિરચંદ્ર કહીને ઓલાવાયું-શિશિરચંદ્ર મી. સ્ટુઅર્ટની સાથે એક દિવસ જોલની તપાસ કરવા ગયો. ત્યાં નિર્વિકારને જોઈને કોણ જાણે શા કારણથી તેના મનમાં સદેહ કલ્પન થયો કે આ કોઈ ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલું સારા ગૃહસ્થનું સત્તાન હોય એમ લાગે છે. નિર્વિકાર તે વખતે કેદાઓને જોજન પીરસતો હતો. જોજન પીરસી રહ્યા પછી જમાદારે આવીને નિર્વિકારને કહ્યું: “ સાહેબ તમને ઓલાવે છે. ”

નિર્વિકાર આખો એટલે શિશિરચંદ્રે તેનું નામ પૂછ્યું: નિર્વિકારે ઉત્તર આપ્યો: “ મારું નામ નિર્વિકારચંદ્ર હતું, પરંતુ હાલમાં ફક્ત નિર્વિકાર જ નામ છે. ”

શિશિરચંદ્રે વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો: “ તમને કેદખાનાની શિક્ષા કેમ થઈ ? ”

“ ન્યાયાધીશ સાહેબને સાચી વાત કહી, તે અપરાધથી. ”

“ તમે શું મારી સાથે મસ્કરીની વાત કરો છો ? ”

“ ના જી, મસ્કરીની વાત કરતો નથી; કિન્તુ સત્ય કહું છું કે સાચી વાત કહેવાથી મને કેદખાનામાં પૂર્યો છે. જે દિવસથી મજુરોના દલાલની કપટગળમાં ફસાઈને મજુરોની ટુકડીમાં મેં નામ લખાવ્યું. તે દિવસથી મેં મારા સર્વસ્વનો ન્યાય કરી દીધો છે. ” એમ કહીને નિર્વિકારે એક લાળો નિસાસો નાંખ્યો.

“ તમે સાચેસાચું કહી દેા કે તમને કેદખાનાની શિક્ષા શા માટે થઈ ? ”

“ હું એક સાધારણ મજૂર હોવાથી ન્યાયાધીશે મારા કહેવા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ અને ગોરી ચામડીવાળા એવરસીયરનું કહેતું સત્ય માનીને જુદી ફરિયાદી કરી છે, એમ કહીને ફરિયાદ કરનાર બાધ મંગળાને ચાર માસની અને જુદી સાક્ષી આખ્યાનો દોષ આપીને મને પણ માસની કેદની શિક્ષા કરી છે.”

નિર્વિકાર અને મંગળાનાં નામ લખી લઈને શિશિરચંદ્રે બહાર આવીને એમના મુકદ્દમાની તપાસ કરવાનું કામ એક વડીલને સોંપી દીધું. તપાસ કરવાને પરિણામે ખરી હકીકત શિશિરચંદ્રના જાણવામાં આવી. તે બ્રાહ્મણને માટે તેના મનમાં બહુ કષ્ટ ઉત્પન્ન થયું. તેણે મજૂરોના વહેપારી પાસેથી નિર્વિકાર અને મંગળાની માંગણી કરી. વહેપારીએ તે માંગણી માન્ય રાખીને તેઓની પાસે જે કાંઈ પૈસા લહેણ નીકળતા હતા, તેના આંકડો શિશિરચંદ્રને મોકલી આપ્યો.

શિશિરચંદ્રે તેના આંકડાના પૈસા ચુકવી આપ્યા. હવેથી નિર્વિકાર તથા મંગળા તેના તાબામાં આવ્યાં. કેદખાનામાંથી તેઓને મુક્ત કરીને શિશિરચંદ્રની પાસે મોકલી આપ્યાં. નિર્વિકાર પાસેથી શિશિરચંદ્રે આદિથી તે અત સુધી બધો ઇતિહાસ સાંભળી લઈને તેને મજૂરોના કામમાંથી મુક્ત કરીને એક ગૃહસ્થ માણસની માફક પોતાની પાસે રાખ્યો, અને મંગળાની માંગણીથી શિશિરચંદ્રે તેના સ્વામીને પણ મી. હાંગના કચ્છમાંથી છોડાવીને પોતાના કચ્છમાં લીધો. મંગળા અને તેના સ્વામી લીખાને શિશિરચંદ્રના દાસી અને નોકરના કામમાં નીમવામાં આવ્યાં.

જે પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો શેરડીના બેઠમાંથી અનેક મજૂરોને એકત્ર કરી શકાય તેમ છે, એવું નિર્વિકાર પાસેથી સાંભળીને મી. સ્કુઅર્ટ તથા શિશિરચંદ્રે તેને કરાર-પત્રમાંથી મુક્ત થએલા મજૂરોને એકઠાં કરવાનું કામ સોંપ્યું. હવે પછી સ્કુઅર્ટચંદ્રની કંપનીને હિંદુસ્તાનમાંથી મજૂરોને લાવવાની જરૂર રહેી નહિ. જે વિભાગમાં જે જે મજૂરોના કરાર-પત્રમાં લખવા મુજબ પાંચ વરસની બંધી પૂરી થઈ રહેતી, તે બધા મજૂરોનાં દેવાં ચુકવીને નિર્વિકાર તેઓને સ્કુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં દાખલ કરી દેતો. ધીમે ધીમે શેરડીના બેઠમાં પાંચ વરસની બંધીથી બંધાઈને ગએલા તમામ મજૂરો તેઓની પાંચ વરસની બંધી પૂરી થતાં આ કંપનીમાં દાખલ થઈ ગયા. સ્કુઅર્ટચંદ્રની કંપનીમાં મજૂરોને દોષ

પણ પ્રકારની બંધી કરવામાં આવતી નહિ. મરણ પડે તો રહે અને મરણ પડે તો બંધ એવી તેઓને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી. વળી જે મજુરો જેટલું કામ સહેલાઈથી કરી શકે તેટલું જ કામ તેમને સોંપવામાં આવતું હતું. વધારે કામ કરાવીને તેઓને બિલકુલ ત્રાસ આપવામાં આવતો નહિ. શેરડીના બીજ વહેપારીઓ કરતાં મજુરી પણ લગભગ દોઢી-બમણી આપવામાં આવતી હતી. તે ઉપરાંત ખાવા-પીવાની તથા પહેરવા ઓઢવાનાં દરેક ચીજો વેચવા માટે સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપની તરફથી એક મોટી દુકાન બોલવામાં આવી હતી, તે સ્થળેથી મજુરોને દરેક ચીજ સસ્તે ભાવે તથા સારી મળી શકતી હતી. ત્યાં છેતરાવાની ફરી બહુક ન હતી. વળી જે મજુરોને હિંદુસ્તાનમાં પોતાને ઘેર પાછા જવાની ઇચ્છા થઈ હોય, તેઓને તે કંપની પોતાને ખર્ચે તેમને ઘેર પહોંચાડતી. કમંસજોગે જે મજુરો માંદા પડે, તેઓની સારવાર કરવાને માટે દરેક મજુરના ગામડામાં એકેક હોસ્પિટલ બાંધવામાં આવી હતી અને ત્યાં સારા સારા દાકતરોને મોટા પગાર આપીને રાખવામાં આવ્યા હતા. તે બધું ખર્ચ સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપની પૂરું પાડતી હતી. દરેક હોસ્પિટલના દર્દીઓની અકબાડીઓમાં એક વખત મિ. ચંદ્ર જાને મુલાકાત લેતો હતો. મિ. ચંદ્રની આવી ઉદારતાથી તથા આવા ધર્માત્માપણાથી લક્ષ્મીદેવી તેના પર બહુ જ પ્રસન્ન થઈ હતી. શેરડીના આખા ખેટમાં સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપની બધા વહેપારીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ અને પૈસાદાર થઈ પડી. બીજા વહેપારીઓની સરખામણીમાં આ કંપનીની પેદાશ અનેકગણી વધી ગઈ. આ બધાં કામમાં નિર્વિકારની કાર્યદક્ષતા જોઈને મી. સ્ટુઅર્ટ તથા મિ. શિશિરચંદ્ર બહુ રાજ થયા. તેને શેરડીના બધા વિભાગોમાં ફરીને તપાસ રાખવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. નિર્વિકાર કાર્યકુશળ, વિદ્યાનુ, સચ્ચરિત્ર, અને સુશિક્ષિત હોવાથી જોમ જોમ સુયોગ પ્રાપ્ત થતો ગયો, તેમ તેમ તે પોતાની કાર્ય-દક્ષતાનો પરિચય પોતાના શોકને કરાવતો ગયો. કેટલાંક વરસ સુધી મજુરનું કામ કર્યોથી તેનું શરીર કામથી હવે બિલકુલ કંટાળતું નહિ. તે કદિ પણ નિશ્ચિંત થઈને બેસતો ન હતો. નિર્વિકારનું કાર્ય જોઈને મી. સ્ટુઅર્ટ કહ્યું: “મિ. ચંદ્ર, નિર્વિકારની કિંમત મારી અને તમારી બન્નેની કિંમત એકત્ર કરીએ તો એક સરખી થાય, એટલી છે.”

કેટલાંક વર્ષો પછી શિશિરચંદ્રે નિર્વિકારને એક દિવસ કહ્યું:

“ નિર્વિકાર, શું, તમારી મરણ દેશમાં જવાની થતી નથી ? તમારે શું ત્યાં કોઈ નથી ? ”

“ જ્યારે હું મળુર થઈને અહીં આવ્યો હતો, ત્યારે મારે બધું ઝૂંટું, કિન્તુ હવે હું નથી, તેથી મારે પણ કોઈ નથી. છે, તોપણ તેમના સમાચાર લેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. ”

“ નથી કેમ ? ” શિશિરચંદ્રે આશ્ચર્ય પામીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ જે દિવસે મળુર-ડીપોમાં મારા હાથ, પગ, મ્હોં વગેરે બાંધીને મારા મ્હોંમાં અનના આમ મુમલમાનના હાથવડે મુકવીને મારા અતિન્ધર્મનો નાશ કર્યો, તે દિવસથી હું નથી. ત્યારપછી શેરડીના બેટમાં આવીને વિવેક, ખુદ્દિ, વિચાર અને ચિન્તા એ બધાનો નાશ થયો, ત્યારથી હું પણ તેની સાથે મરી ગયો છું. ભગવાનની કૃપાથી અત્પની નગરે પડવાથી હું હવે મનુષ્યની ગણતરીમાં આવ્યો છું, પરંતુ ને ફક્ત છાયારૂપ મનુષ્ય છું. આ છાયાના મનુષ્યની સાથે કાયાના મનુષ્યનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. કરાર-પત્તી પાંચ વરસ સુધી બંધાઈને આવેલા મળુરોને દાસત્વમાંથી છૂટા કરવા એ જ મારા આ છાયા જીવનનું માત્ર એક લક્ષ્ય-ચિંતુ છે. મેં પોતે જે દુઃખ વેઠ્યું છે, તે ઉપરથી મારા મનમાં ખ્યાલ થાય છે કે બધણીમાં બંધાઈને આવેલા મળુરો કરતાં ઘેર પાળેલાં પશુઓ પણ સુખી હોય છે. આ મળુરોના શેક-શેરડીના વહેપારીઓ એઓ શું મનુષ્ય છે ? એઓ પૈસાને માટે મળુરોનાં ગળાં ચૂસીને લોહી પીએ છે ! એ મળુરોના લોહીનો એકત્ર થએલો રાક્ષસી પૈસો તેઓને શું સુખી કરવાનો હતો ? મારા વર્તમાન શેક મી. સ્ટુઅર્ટ તથા મી. શિશિરચંદ્ર એઓની વાત કરતો નથી-એઓ તો મનુષ્ય નહિ, કિન્તુ દેવ છે. ”

શિશિરચંદ્રે નિર્વિકાર પ્રત્યે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો : “ તમે એક વાર ઘેર જઈ આવશો નહિ ? ”

“ ના, ના, માફ કરૈ; આ મુખ હવે મારાં માતા-પિતા તથા સમાંસંબંધીઓને યત્નાવવાને હું ઇચ્છતો નથી. અત્યાચારથી ભરેલી મળુરોની જીવનકથની હું હવે કોઈની પાસે વર્ણવવાને ઇચ્છતો નથી. હું તો હવે આ સ્થળે જ રહીને જે ભગવાન સહાય કરે તો મળુરો પ્રત્યે જે અત્યાચાર ગુનારવામાં આવે છે, તે અત્યાચાર બંધ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. એ જ કામમાં મેં મારું આ જીવન અર્પણ કર્યું છે ! ”

“ તમે ક્યા ઉપાયોથી એ અત્યાચાર બંધ કરાવશે ? ”

“ ભગવાને મને આપની પાસે આણ્યો છે, માટે ઉપાય વધુ ને જ બતાવશે ! ”

પ્રકરણ ૨૧ મું.

લેઈ પ્રકટ થયો !

પ્રતાપરાય, તેની ગૃહિણી અને શાન્તિદેવી એ બધા આજે મહા ઉદ્વિગ્ન બની ગયાં છે, કારણકે આઠ વાગ્યાને સમયે હિમાગિની મુગરિને સાથે લઈને સાગર-સ્નાન કરવા ગઈ છે, તે અત્યારે અગીઆર વાગ્યા જોપણ હજુ પાછી આવી નથી. રાધવને તેની ખબર કાઢવા માટે સમુદ્રકિનારે મોકલ્યો હતો, તે પાછો આવ્યોને બોલ્યો: “ તેઓ લાં નથી. ”

એટલામાં સુમતરાય સ્નાન કરીને પાછો આવ્યો. તે સસરા તૈયા સાસુને જોઈને અત્યંત વિસ્મય પામ્યો, પરંતુ તે કાંઈ પૂછે, તે પહેલાં તો તેની સાસુ બોલી: “ બાપુ સુમતરાય, હિમા તથા મુગરિ સવારના આઠ વાગ્યાને સમયે સ્નાન કરવા જઈએ છીએ એમ કહીને સમુદ્રઘાટે ગયા છે, લાંથી હજુ પાછાં આવ્યાં નથી. ”

સુમતરાય બોલ્યો: “ શું ? સમુદ્રઘાટે તો મેં તેઓ કોઈને જોયાં નહિ ! હું તો સવારનો સમુદ્ર-ઘાટે જ હતો. ”

“ તો પછી તેઓ ક્યાં ગયા હશે ? ”

સુમતરાયે ચિંતાતુર વદને ઉત્તર આપ્યો: “ હું કશું જાણતો નથી. ”

રાધવ એ વખતે બોલી કહ્યો: “ તેઓ નરેન્દ્ર-પુષ્કરણીમાં સ્નાન કરવા ગયાં છે. ”

રાધવની એ વાત સાંભળીને સુમતરાયે તેને પ્રશ્ન કર્યો: “ તે શા ઉપરથી જાણ્યું ? ”

રાધવે ઉત્તર આપ્યો: “ મેં સવારમાં તેમને ગાડી લાવી આપી હતી, તે ગાડીમાં બેસીને તેઓને તે દિશા તરફ જતાં મેં જોયાં છે. ”

સુમતરાય બોલ્યો: “ નરેન્દ્ર-પુષ્કરણીમાં સ્નાન કરવા જાય તોપણ આટલી બધી વાર કેમ લાગે ? ”

હિમાગિનીની મા બોલી: “ હું પણ એ જ કહું છું કે આ પરદેશની અંદર અજાણી જગ્યામાં તેઓ એકલાં ગયાં છે, વધી તેઓ

હજી બન્ને બાળક કહેવાય, તેથી મને બહુ શીકર થાય છે. ”

પ્રતાપરાય અત્યારસુધી કશું બોલ્યો ન હતો, તે હવે બોલ્યોઃ
“ એટલી બધી શીકર શામાટે કરે છે ? મુરારિને સાથે લઇને ગઈ છે
તેથી કશી હરકત નહિ. વળી તે હવે બાળક નથી, તોપણ, આપણે
શોધ કરવી ખરી. ”

એટલું કહીને તે સુમંતરાય પ્રત્યે બોલ્યોઃ “ બાપુ સુમંતરાય, હવે
તમે ભીંગએલાં કપડાં પહેરીને ઊભા ન રહો. એ કપડા કાઢી બીજાં
સૂકાં કપડાં પહેરીને જમી લ્યો અને રાધવ, જા, તું જલ્દી એક
ગાડી લઇ આવ. ”

સુમંતરાયે ઘરની અંદર પ્રવેશ કર્યો. સાથે સાથે તેની સાસુ પણ
ઘરમાં ગઇ. રાધવ ગાડી લેવા ગયો એટલામાં થોડી વારની અંદર એક
ગાડી આવીને તેના મકાનની સામે ઊભી રહી. ગાડીનો અવાજ સાંભળીને
સુમંતરાયે વસ્ત્ર પહેરતાં પહેરતાં બહાર આવીને જોયું તો તે સચિતાસુંદરીની
ગાડી હતી અને તે ગાડીમાં એસીને હિમાગિની તથા મુરારિ આવ્યાં.
આથી તે આશ્ચર્યથી તે તરફ જોઇ રહ્યો. એટલામાં હિમાગિની તથા
મુરારિ ગાડીમાંથી નીચે ઉતર્યા. કોયમેને પ્રશ્ન કર્યો. “ ગાડી પાછી લઇ
જાઉં સાહેબ ? ”

મુરારિએ “ હા ’ કહીને હિમાગિનીની સાથે ઘરની અંદર પ્રવેશ
કર્યો, એટલામાં રાધવ પણ ગાડી લઇને પાછો આવ્યો. એ જોઇને
પ્રતાપરાય બોલ્યોઃ “ ચાલો, ત્યારે આપણે પણ સમુદ્ર-સ્નાન કરી આવીએ.
મુરારિ, તે સ્નાન કયુ છે ? ”

“ ના, હ. ”

“ ત્યારે તુ પણ અમારી સાથે ચાલ. ” એમ કહીને પ્રતાપરાય,
ગુહિણી તથા પુત્રને સાથે લઇને સાગર-સ્નાન કરવા ગયો.

હિમાગિની આવીને સુમંતરાયની પાસે ઊભી રહી, ત્યારે સુમંતરાયની
ચમક લાગી. તે બોલ્યોઃ “ તમને આટલી બધી વાર કેમ લાગી ? ”

“ તમને જ્યારે પ્રાતઃકાળના ચાર વાગ્યાથી તે અગીઆર વાગ્યા
સુધી સ્નાન કરવાં વખત લાગે, ત્યારે અમને આટલો વખત લાગ્યો, એ
શું કાંઇ વધારે કહેવાય ? ”

હિમાગિનીનું એ બોલવું સાંભળીને તે મનમાં શરમાઇ ગયો,
પરંતુ તે ભાવ દાખી દઇને બોલ્યોઃ “ હું રોજ સવારમાં સમુદ્રને કિનારે

આમતેમ ફરું છું અને પછો કોઈ ઝાડની નીચે બેસીને સમુદ્રનાં ઉછળતાં મોજાં જોયાં કરું છું. વળી તે સાથે તાજાં વાયુનું પણ સેવન કરાય છે. એટલું કર્યા પછી સ્નાન કરીને ઘેર આવું છું, તેથી એટલો વિલાંબ થાય છે.”

હિમાંગિનીને સવિતાસુંદરીની ગાડી ક્યાંથી મળી, તે જાણવાને માટે સુમંતરાય અત્યંત આતુર બની ગયો હતો, પરંતુ તે વાત સ્પષ્ટ રીતે પૂછતાં તેને શરમ આવતી હતી. તેણે જાણણપે પ્રશ્ન કર્યો: “તમને એ ગાડી ક્યાંથી મળી ?”

હિમાંગિની જાણે કશું જાણતી ન હોય, તેવો ભાવ પ્રકટ કરીને બોલી: “કંઈ ગાડી ?”

“જે ગાડીમાં તમે પાછાં આવ્યાં, તે ગાડી.”

“એ ગાડી તો અમે ભાટે કરીને લઈ ગયાં હતાં.”

“એ ભાડાની ગાડી ન હતી, પરંતુ કોઈના ધરની ગાડી હતી.” કુટિલ કટાક્ષ વડે સ્વામીની સામે દૃષ્ટિ ફેંકીને હિમાંગિની હાસ્યયુક્ત વદને બોલી: “હશે.”

સુમંતરાયે કહ્યું: “હિમા !”

હિમાંગિનીએ ઉત્તર આપ્યો: “કેમ, શું છે ?”

હિમાંગિનીના મુખમાં સરલતાયુક્ત હાસ્ય અને આંખોમાં આનંદની જ્યોતિઃ જોઈને સુમંતરાય તેને જે કહેવા જતો હતો, તે કહી શક્યો નહિ.

હિમાંગિનીએ તેને ચૂપ રહેલો જોઈને તેના બન્ને હાથ પોતાના હાથમાં પકડીને કહ્યું: “મારાથી છાનું રાખવામાં તમને શું કાંઈ લાભ થાય છે ?”

સુમંતરાય એકાએક ચમકી જઈને બોલ્યો: “શું ?”

“મનમાં વિચાર કરી જુઓ કે તમે મારાથી કાંઈ છાનું રાખ્યું છે કે નહિ ? !”

“ના, મેં તો તારાથી કશું છાનું—”

“જુઓ, જુહું બોલશે નહિ, હું બધું જાણું છું.”

સુમંતરાયને ભય ઉત્પન્ન થયો કે શું હિમાંગિની વિમજાની વાત જાણી ગઈ છે ? પરંતુ કેવી રીતે જાણી ? જે તેણે એ વાત ના જાણી હોય તો સવિતાસુંદરીની ગાડી તેને ક્યાંથી મળે ?

સુમંતરાય એકાએક કશું બોલી શક્યો નહિ. તેને ચૂપ રહેલો જોઈને હિમાંગિની બોલી: “હવે છાનું રાખીને શું કરશો ? હું મારી બેનને જોઈ આવી પણ ખરી.”

વિહ્વળ કંઠે સુમંતરાય બોલી ઉઠ્યો: “ હિમા ! ”

હિમાંગિની તેના બંને હાથે સુમંતરાયને ગળે આઝી પડીને તેના સુખ સામે અશ્રુપૂર્ણ નયને જોઈ રહી. પછી તે બોલી: “ હું શું માણસ નહિ ? હું શું તમારી સ્ત્રી નહિ ? તમે નિરંતર કશું બોલ્યા વિના કંઈક વિચાર કર્યા કરો અને ઉદાસ રહ્યા કરો, તે શું હું પાપાણી છું કે તમારી જીવી સ્થિતિ જોઈને નિશ્ચિંત રહી શકું ? ”

સુમંતરાય શું બોલે ? તેને બોલવાનું હવે કશું રહ્યું ન હતું. તે અપરાધી હતો. વિમળાની પાસે અપરાધી હતો અને હિમાંગિનીની પાસે પણ અપરાધી હતો. વિમળાની પાસે તે જે અપરાધી હતો તેમાં તેનો દોષ આના કરતાં ઓછો હતો. પરંતુ હિમાંગિનીને તો તેણે ઇચ્છાપૂર્વક વિમળાના કહેવાથી તદ્દન છેતરી જ હતી. વિમળાની વાત હિમાંગિનીના જાણવામાં આવી, પરંતુ તેથી તે ગુસ્સે નહિ થતાં પોતે ખાસ શોક્યને મળવા માટે ગઇ હતી. તે સ્વામી થઇને તેનું જે દુઃખ જાણી શક્યો નહિ, તે દુઃખ હિમાંગિની તેની શોક્ય થઇને જાણી શકી ! ભાગ્યવાન પુરૂષને જ આવી બંને સ્ત્રીઓ મળી શકે છે. બીજાના નસીબમાં આવી સ્ત્રીઓ હોય નહિ. હિમાંગિની તેના સ્વામીના હૃદયમાં સુખ સંતાડીને બોલી: “ હું મારી બહેનને લેવાને ગઇ હતી, કિન્તુ તેમણે કાલે આવવાનું કહ્યું છે. તમે આજ જ્યારે હાં જાઓ, ત્યારે તેમને તમારી સાથે લેતા આવજો. ”

અશ્રુપૂર્ણ નયને અને ગદગદ કંઠે સુમંતરાય બોલ્યો: “ હિમા, તું માનવી નહિ, પણ દેવી છે ! ”

“ હું દેવી નહિ પણ મારી બહેન દેવી છે. મારે એક શોક્ય છે, એવું જાણવામાં આવતાં મારા મનમાં કદ ઉત્પન્ન થાય, એટલા માટે આ જન્મમાં સ્વામી-સુખથી સદાને માટે વચિત રહેવાની જેમણે ઇચ્છા કરી, તે દેવી નહિ, તો બીજું શું ? ”

હિમા હવે વધારે કશું બોલી શકી નહિ. તે સ્વામીના વક્ષમાં સુખ રાખીને રડવા લાગી.

સુમંતરાય હિમાંગિનીનાં આંસુ લૂછતો લૂછતો બોલ્યો: “ હિમા, હિમા, તમે બંને દેવીઓ છો ! મારા જેવો આ જન્મમાં કોઇ ભાગ્યવાન નહિ હોય, કે જેના ઘરમાં તમારા જેવી દેવીઓ વિરાજમાન થઇ રહી છે ! ”

પ્રકરણ ૨૨ મું.

હરિમતી.

રામનારાયણ કેટલાંક વર્ષો પછી ઘટનાચક્રના યોગે ફરીથી પાછો આપણા પૂર્વપરિચિત નફટલાલની ભેગો થયો. વિધાત્રીચક્રના યોગે નફટલાલ હવે પરણ્યો હતો. શેરડીના ખેટમાં મજૂરીનું કામ કરતી એક કન્યા કે જેનો પિતા મુકાદમ-ઉપરીઓના મારથી મરણ પામ્યો હતો અને જેની માતા ભૂખની પીડાથી પથારીને શરણ થઈ હતી, તેની દસ વરસની કન્યા હરિમતીની સાથે નફટલાલે લગ્ન કર્યું હતું. અત્યારે હરિમતીની ઉંમર લગભગ ઓગણીસ-વીસ વર્ષની થવા આવી હતી. તે અત્યારે સંપૂર્ણ યુવાન હતી, પરંતુ નફટલાલ અત્યારે વૃદ્ધ અને રોગથી ઘેરાઈ ગયેલો હતો. તે હવે બિલકુલ કામ કરી શકતો નહિ. હરિમતી મજૂરી કરીને માંડ માંડ તેનું પૂરું કરતી હતી. રામનારાયણના ઘરની પાસે જ નફટલાલને રહેવાનું ઘર મળ્યું હતું. હરિમતી સવારમાં વહેલી ઉઠીને ખેતરમાં કામ કરવા જતી હતી અને નફટલાલ મહા મુસીબતે રાંધવાનું કામ કરતો હતો. તે વહાણમાં પણ રાંધવાનું જ કામ કરતો હતો અને શેરડીના ખેટમાં આવ્યા પછી પણ કેટલાક દિવસ સુધી તે રસોડાયાનું જ કામ કરતો હતો. તેથી હવે તે રાંધવામાં સૈરંધ્રી સમાન બની ગયો હતો. રામનારાયણે નફટલાલના રાંધેલા ભોજનના લોભથી કહો કે નફટલાલની સ્ત્રી હરિમતીના લોભથી કહો પણ નફટલાલની સાથે ખાવા-પીવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. થોડા દિવસની અંદર નફટલાલ પથારીને શરણ થયો એટલે ખેતરમાંથી આવીને રામનારાયણ તથા હરિમતી બન્ને મળીને રાંધવાનું કામ કરવા લાગ્યાં. નફટલાલ કોઈ દિવસ ખાઈ શકતો અને કોઈ દિવસ ખાઈ શકતો પણ નહિ. ધીમે ધીમે તેનો રોગ વધવા લાગ્યો એટલે રામનારાયણે તેને હોસ્પિટલમાં જવાનું કહ્યું, પરંતુ નફટલાલે તેની જીવાન સ્ત્રીને એકલી મૂકીને હોસ્પિટલમાં જવાની કોઈ પણ પ્રકારે હા કહી નહિ. થોડા દિવસમાં તો નફટલાલની પીડા બહુ વધી ગઈ એટલે એક મુકાદમ-ઉપરી આવીને તેને પરણે હોસ્પિટલમાં લઈ ગયો.

બીજે દિવસે ખેતરથી આવીને રાંધતાં રાંધતાં હરિમતીએ રામના-

રાયણુને કહ્યું: “ મુકાદમ પાસેથી આજે મેં સાંભળ્યું છે કે આજ રાત્રે ઉપરી સરદારે મને બોલાવી છે. ”

“ ત્યારે હવે શું કરશો ? જશો કે નહિ ? ”

“ ના, હું જવાની નથી. ”

“ તો પછી શું કરશો ? ”

“ જે થવાનું હશે, તે થશે; નહિ તો મંગળાની માફક તો થશે ? ”

“ મંગળાની વાત તમને યાદ છે ? ”

“ હા, સારી રીતે યાદ છે, તે વખતે હું કાંઈ તદ્દન બાળક ન હતી. ”

“ ત્યારે તમારે માથે જે કરે, તે બધું તમે સહન કરી શકશો ? ”

બહુ વાર સુધી વિચાર કરીને હરિમતી બોલી: “ ના, મારાથી એવું બધું તો સહન થઈ શકે નહિ ! ”

રામનારાયણે કહ્યું: “ ચાલો ત્યારે ન્હાસી જઈએ. ”

“ ન્હાસીને ક્યાં જઈશું ? ”

“ સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં. મારે બંધણી નથી, તેમ તમારે પણ બંધણી નથી. કેટલાક પૈસાનું દેવું મારે માથે છે, એટલે નિરપાય છું અને તેથી આ અત્યાચાર સહન કરું છું, નહિતો આજ કેટલાયે દિવસથી હું સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં જઈને બેઠો હોઉં. ”

“ દેણાના પૈસા કેવી રીતે વાળી શકાય ? આ લોકોની પાસેથી એક વાર કાંઈ ઉધાર લીધું, તો તે પાછું વાળી જ શકાતું નથી. કોણ જાણે કેવોએ હિસાબ રાખે છે. મેં એક વાર જ્યારે એમને મંદવાડ બહુ વધી ગયો હતો, ત્યારે ફક્ત દસ રૂપીઆ ઉધાર લીધેલા, ત્યારપછી આજ ત્રણ વરસ સુધી દરેક અઠવાડિયાએ જ્યારે પગાર થાય ત્યારે મારા પગારની જે રકમ આવે, તેમાંથી ચોથા ભાગની રકમ હું દેવા પેટે જમે કરાવું છું, તોપણ હજી મારી પાસે તેના પંદર-વીસ રૂપીઆ હજી હોવાનું તે ગમે વખતે કહેતો હતો. ”

“ જ્યાંસુધી તમે જીવનાં રહેશો, ત્યાંસુધી એ દેવું તમે વાળી શકશો નહિ, હું પણ દેવામાંથી છૂટું તેમ નથી. ”

કેટલીક વાર પછી હરિમતી બોલી: “ તો પછી હવે શું કરવું છે, બોલો ? ”

“ ન્હાસી ગયા વિના બીજા કશો ઉપાય નથી. ”

રામનારાયણ સ્ટુઅર્ટચંદ્રની વાત જાણતો હતો. શેરડીના

એટના બધાં મજુરો જાણતાં હતાં અને બધેણી પૂરી થતી કે તુરત જંટુઅર્થચંદ્રની કપનીનો આશ્રય લેતાં હતાં. રામનારાયણ પણ એક વાર ત્યાં ગયો હતો, પરંતુ ઓળખાઈ જવાની બહીકે તે નહાસી આવ્યો હતો. અત્યારે હરિમતીની વિપત્તિ જોઈને તે વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “શિશિરચંદ્ર મને કદિ પણ ઓળખી શકશે નહિ અને કદાચ ઓળખી કાઢશે, તોપણ શી હરકત છે? હું પાછો આવ્યો આવીશ કિન્તુ હરિમતી તો બચી જશે!”

હરિમતી એ વખતે ભાતનું વાસણ ચૂલાપરથી નીચે ઉતારતી ઉતારતી બોલી: “ત્યારે હવે આપણે કેવી રીતે જાણશું?”

રામનારાયણ બોલ્યો: “તેની વ્યવસ્થા હું કરું છું, તમે ભાત ટોપલીમાં કાઢીને ઓસામણ નીચે જરી જવાંદો, ત્યારપછી એક કપડામાં ભાતને બાંધીને ચાલો રસ્તે પડીએ. ભાત રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં ખાઈશું. જંટુઅર્થચંદ્રનો વિભાગ અહીંથી લગભગ બાર કોસ દૂર છે. રાત્રે તે રાત્રે ત્યાં પહોંચી જવું જોઈએ.”

એક ક્ષણ વારની અદરહરિમતીએ કપડાંમાં ભાત બાંધીને રામનારાયણને આપ્યો અને પોતે એક જળનું વાસણ ખરી લઈને બહાર નીકળી. હરિમતીએ જળથી ભરેલું માટીનું વાસણ માથે લીધું અને રામનારાયણ ભાતની પોટલી હાથમાં લઈને તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો. ચોટી-ચહેરાવાળા, મજુરો રાંધવા અને ખાવાના કામમાં પડેલા છે એમ ધારીને બેઠકાર રહ્યા. ત્રણ દીનની થાળીઓ, બે માટીનાં વાસણ, એક ફાટી તૂટી ગોઠડી, બે ફાટેલી કામળી અને એક ચટાઈ એટલી વસ્તુઓ તેની માથા-મિલકતમાં હતી, તેમાં ચટાઈ તો રામનારાયણની હતી. રામનારાયણ નિત્ય તે ચટાઈ ઉપર સૂતો અને એક ફાટેલો કામળો ઓઢતો. જેલખાનાના કેદીઓને પણ બે કામળા મળે છે, પરંતુ આ કમનસીબ મજુર એક કામળો પણ પૈસા ખરચીને ખરીદી શક્યો ન હતો. એ મધી માલ-મિલકતનો ત્યાગ કરીને ગામની પાછળ યકને તે બન્ને જણા જંટુઅર્થચંદ્રની કપનીના વિભાગ તરફ એકદમ ઉતાવળે પગથે ચાલવા લાગ્યાં.

બે કલાક પછી બધા મજુરો વાળુ કરીને સૂઈ ગયાં એટલે મુકાદમે આવીને હરિમતીના ઘરને બારણે હાથ દીધો, તો બારણું મુઠ્ઠું હતું. તે સહેજ ધીમે અવાજે “હરિ, હરિ” કહીને બોલાવવા લાગ્યો, પરંતુ કોઈએ જવાબ આપ્યો નહિ. તેથી તે અધકારમાં ઘરમાં પ્રવેશ કરીને પગલે

સ્થળનો નિર્ણય કરતો કરતો ધીમે ધીમે આગળ ચાલવા લાગ્યો. એક ખાલી હાંદી તેના પગ સાથે અફળાવાથી ભાંગી ગઈ. હજી પણ આગળ ચાલતાં તેના પગને ગોદડીનો સ્પર્શ થયો; એટલે તે “હરિ, હરિ” એમ બોલતો બોલતો ગોદડી ઉપર આવ્યો, પરંતુ ગોદડી ખાલી હતી. તેમાં હરિમતી સૂતી ન હતી. પછી તે ગોદડીની આરે તરફ પગ મૂકીને તપાસ કરતો હતો, એવામાં એકએક તેનો પગ ચૂલામાં પડ્યો. ચૂલામાંનો દેવતા હજી હોલવાઈ ગયો ન હતો. તે પગમાં દાઝવાથી એકદમ ધરની બહાર નીકળવા જતો હતો, એવામાં દીવાલની સાથે તેનું માથું ભેરથી અફળાવાથી તે ચૂલા ઉપર પડ્યો. આથી તે હરિમતી ઉપર બહુ જ ગુસ્સે થઈ ગયો. તે ધીમે ધીમે ધરની બહાર નીકળીને તેને ઘેરથી બત્તી લાવીને જીએ છે, તો ધરમાં કોઈ નથી ! માળામાંથી પક્ષી ઉડી ગયું છે ! તોપણ તેને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેણે મનમાં ધાર્યું કે તે કદાચ બહાર કાંઈ કામ સારું ગઈ હશે. ત્યાંથી હમણાં પાછી આવશે, એમ ધારીને તે તેની રાહ જોવા લાગ્યો. આ તરફ સરદાર સાહેબ બહુ વિજબ થએલો જોઈને અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થિતે હરિમતીને ઘેર આવ્યો. તેણે મુકાદમને તે જગ્યાએ એકલો એકલો જોઈને બ્રહ્મ કર્યો: “આટલી બધી વાર કેમ લાગી ? તે ક્યાં ગઈ છે ?”

“તેને નહિ દેખવાથી હું બત્તી લઈ આવ્યો. પરંતુ તે તો ધરમાં છે નહિ.”

“ક્યાં ગઈ છે ?”

“મેં ધાર્યું હતું કે તે બહાર ગઈ હશે, પરંતુ અર્ધા કલાકથી હું અહીં બેઠો છું, તોપણ તે હજી આવી નહિ.”

“નહાસી તો નહિ ગઈ હોય ?”

“કોણ જાણે, ખબર નથી.”

“તપાસ કરો, તપાસ કરો, બીજા મુકાદમોને પણ બોલાવીને મજુરોની ગણતરી કરો.”

તે મધ્ય રાત્રિએ મજુરોના અડ્ડામાં ભારે ગરમડ મચી રહી. મુકાદમ ભોટો હાથમાં બત્તી લઈને દરેક છાપરાના દરેક ખંડમાં મજુરોની ગણતરી કરવા લાગ્યા. થોડી વારની અંદર માત્ર રામનારાયણ અને હરિમતી સિવાય બીજા બધા મજુરો હાજર છે એમ તેઓના ગણવામાં આવ્યું. મુકાદમે સરદારને કહ્યું કે: “રામનારાયણ તથા હરિમતી એક સાથે એક જ ખેતરમાં કામ કરતાં હતાં અને રાંધવા તથા ખાવાનું કામ પણ બેયું જ કરતાં હતાં.”

એ સાંભળીને સરદાર બોલ્યો: “હાં, ત્યારે તો એ બદમાશ તેને લઇને ક્યાંક નહાસી ગયો. તમે બે જણા મુકાદમ અને બે ચોકીદારો હાથમાં બત્તી લઇને તેમની પાછળ પડો. તેઓ સ્ટુઅર્ટચદ્રની કંપનીના વિભાગ તરફ ચાલ્યાં જતાં હશે, તેઓ ત્યાં પહોંચે તે પહેલાં તેમને પકડી પાડો.”

મુકાદમ તથા ચોકીદારો તુરત જ હાથમાં બત્તી લઇને ઉતાવળે પગલે સ્ટુઅર્ટચદ્રની કંપનીના વિભાગ તરફ દોડવા લાગ્યા. પરંતુ રામનારાયણ તથા હરિમતી એ ત્રણ કલાકની અંદર લગભગ પાંચ ગાઉ રસ્તો પસાર કરી ગયાં હતાં, તેથી ગમે તેટલા ઉતાવળા ચાલે તોપણ તેઓ તેમને પકડી શકે તેમ ન હતાં.

રામનારાયણ તથા હરિમતી પ્રથમ બહુ જ ઉતાવળાં ચાલ્યાં હતાં, પરંતુ પાછળથી હરિમતી થાકી જવાથી તેઓ ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યાં, તેથી રાત્રિની અંદર તેઓ ધારેલે રથને પહોંચી શક્યાં નહિ. જે જગ્યાએ પ્રભાત થયું, તે જગ્યાથી સ્ટુઅર્ટચદ્રની કંપનીના વિભાગ લગભગ બે ગાઉ દૂર હતો. પ્રભાત થવાથી તેઓ રસ્તો છોડીને શેરડીના ખેતરમાં દાખલ થઇને ધીમે ધીમે ધારેલા રથના તરફ ચાલવા લાગ્યાં. સીમાડાથી લગભગ અર્ધો ગાઉ દૂર રહ્યાં એટલામાં બપોર થઈ ગયા. તેઓ હવે આગળ નહિ ચાલતાં શેરડીના ખેતરમાં આખો દિવસ સતાઇ રહ્યાં અને સંધ્યાસમય પછી ખેતરમાંથી બહાર નીકળીને સ્ટુઅર્ટચદ્રની કંપનીના વિભાગમાં દાખલ થયાં.

તેઓની પાછળ આવનારા ચોકીદારો તથા મુકાદમો રામનારાયણ તથા હરિમતીનો કશો પત્તો નહિ લાગવાથી પ્રભાત થતાં પાછા ફર્યા.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

મૃત્યુલોકની બે સતીઓ.

મુખંતરાય આજે વિમળાને પોતાને ઘેર લઈ આવવાનો હતો. હુમાંગિનીએ પણ તેમ કરવાનો તેને બહુ આગ્રહ કર્યો હતો, પરંતુ વિમળા આવવાની હા કહેશે નહિ નો? તે શું તેનું વચન પાળશે? જોકે વિમળા તેની સ્ત્રી ખરી, પરંતુ તેના પર તેનો કશો દાવો ન કહેવાય. મુખંતરાય મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે: “વિમળાએ તેની વાત

હિમાની પાસે પ્રકટ કરવાની ના કહી હતી, છતાં હિમા તે વાત જાણી મઠ છે. વિમળા મનમાં એમ ધારશે કે મેં જ તેને વાત કરી છે ! પરંતુ હિમા કેવી રીતે આ વાત જાણી શકી હશે ? વળી મારા સસરા પણ મારી સાસુને લઈને એકાએક અહીં કેમ આવ્યા હશે ? શું હિમાંગિનીએ તેમને પત્ર લખીને અહીં બોલાવ્યા હશે ? ”

સુમંતરાય જ્યારે મનમાં આવા પ્રકારના વિચારો કરતો હતો, ત્યારે હિમાંગિનીએ તેની માને વિમળાની વાત કરીને કહ્યું : “ થોડા દિવસ પહેલાં તમારો પત્ર આવ્યો હતો, તેમાં મોટો ભાઈ માંદો છે, એમ લખ્યું હતું, છતાં તમે શા માટે તેને મૂકીને અહીં આવ્યાં આવ્યાં ? ”

“ પુત્રી ! તને મળવા માટે માફ મન ધણુ દિવસથી જાંખ્યા કરતું હતું, તેથી મનમાં વિચાર થયો કે ચાલો હિમાને એક વાર મળી આવું. આમ વિચાર થતાં તારા પિતાને સાથે લઈને તને ખાસ મળવા માટે આવી છું. તું જાણે છે ની, કે જ્યારે દીકરીને મળવાની ઇચ્છા માને થાય, ત્યારે તેને ક્યાંય એન પડે નહિ. ”

“ દીકરીને માટે આવી ફેફટ ચિન્તા કરીને શું કરશો બા ? મારા ભાગ્યમાં શોક્યની સાથે ધર કરવું ભગવાને લખેલું છે, તે કરવું પડશે. તોપણ શોક્ય સગી બહેનના જેવી પ્રેમાળ મળી છે, એટલું માફ સદ્ભાગ્ય. હું ધારું છું કે મારી શોક્યની સાથે મારે કદિ ઝગડો થશે નહિ. ”

“ હા, સાંભળ્યું છે કે તે બહુ સારા સ્વભાવની છે, તને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે તો તેણે સુમંતરાયને તારી પાસે તેની વાત પ્રકટ નહિ કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો ! ”

“ હા, હું પણ એ વાત સાંભળીને તેને જોવા માટે ગઈ હતી. પ્રથમ તો મારા મનમાં તેની પ્રત્યે બહુ ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો હતો અને તેથી તેની સાથે ઝગડો કરવા માટે ગઈ હતી, પરંતુ બા, તેનું પવિત્ર સુખ જોઈને મારી આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં હતાં. અહો ! તે બિચારી આત્માવસ્થાથી દુઃખી છે. ”

ઉદાસ બાવે તેની માં બોલી : “ સારી હોય તો સાફ, પુત્રી ! ”

“ મેં તેને આજે જ ઘેર બોલાવી લાવવાનું તેમને કહ્યું છે. ”

“ સાફ કર્યું, બેટા ! ”

એટલામાં પિતાને આવતો જોઈને હિમાંગિની તેની મા પાસેથી ઉઠી ગઈ. ચૂંકણી પાસેથી પ્રતાપરાયે બધી વાત સાંભળીને કહ્યું : “ તો ”

પછી આપણને અહીં રહેવાની હવે જરૂર શી છે ? ચાલો, આપણે આજે જ જઈએ. એઓને ઓળખાણ પિછાણ થઈ ગઈ છે, એઓનો ઘર-સંસાર રાજી ખુશીથી તથા સંપ સલાહથી ચાલે એવું લાગે છે. તેથી હવે આપણને અહીં રહેવાની જરૂર નથી, કારણકે આપણે અહીં રહીશું તો તેઓને અનેક પ્રકારની અડચણ નડશે. ”

ગૃહિણીએ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો, કારણકે પુત્રને વહુની સંભાળ નીચે માંદો મૂકીને તેઓ આવ્યાં હતાં.

સુમંતરાય વિમળા પાસે જવા માટે બહાર જતો હતો, પરંતુ પ્રતાપરાયે તેને બોલાવીને કહ્યું, “બાપુ સુમંતરાય, અમે આજે સુરત પાછાં જવાનાં છીએ, તમે ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં અમને સ્ટેશને આવીને બેસાડી જાઓ. ગાડી લેવાને મેં રાધવને મોકલ્યો છે. ”

સુમંતરાયે વિસ્મય પામીને પ્રશ્ન કર્યો: “ આજે જ જવું છે ? ”

“ હા બાપુ, તમને મળવાને અમારું મન બહુ વ્યગ્ર બની ગયું હતું, તેથી એકાએક અમે ચાલ્યાં આવ્યાં હતાં. વળી નરેન્દ્રનું શરીર હાલમાં સાફ રહેતું નથી. તેને વહુની સારવાર નીચે મૂકીને આવ્યાં છીએ, તેથી રોકાઈ શકીએ એમ નથી. ”

માતા-પિતા આજે જ પાછાં ઘેર જાય છે એ સાંભળીને સુરારિએ પણ તેમની સાથે ઘેર જવાની હક લીધી. સુમંતરાયે તેને ધણો સમજાવ્યો, હિમાંગિનીએ પણ ના કહી, માએ પણ અનેક શિખા-મણા આપી અને પિતાએ તિરસ્કાર પણ કર્યો, પરંતુ સુરારિ કોઈ પણ પ્રકારે રહેવાને સંમત થયો નહિ. તેથી નિષ્પાયે પ્રતાપરાય સુરારિને પણ સાથે લઈ ગયો. સુમંતરાયે તેઓની સાથે સ્ટેશને જઈને તેમને ગાડીમાં બેસાડી દીધાં અને ગાડી ઉપડ્યા પછી સ્ટેશનની બહાર નીકળીને સવિતાસુંદરીના મકાન તરફ જવા માટે ડાબી બાજુનો રસ્તો છોડીને જમણી બાજુને રસ્તે તે ચાલવા જતો હતો એવામાં એકાએક ચક્ર આવવાથી તેનું માથું ભ્રમવા લાગ્યું અને આંખે અધારાં આવવાં લાગ્યાં, તેથી તે જીભો નહિ રહી શકવાથી મૂર્ચ્છિત થઈને રસ્તામાં પડી ગયો. એકાએક તેને રસ્તા ઉપર એવી રીતે પડી જતો જોઈને રસ્તે જતાં આવતાં લોકો ભેગાં થઈ ગયાં અને બે સારા માણસોએ તેને ઉંચકી લઈને રસ્તાની એક બાજુએ ધાસ ઉપર સલાડ્યો. બે જણ પાણી લાવવા દોડ્યા અને એક જણ ઝડપે મોટું પાંદડું તોડી લાવીને તેને પવન નાંખવા લાગ્યો.

સુમંતરાય તેનાં સાસુસસરાની સાથે જ ગાડીમાં બેસીને રોડને ગયો હતો, તે જ ગાડી તે વખતે પ્રભુકૃપાથી રોડનેથી પાછી આવતી હતી. કાચમેન સુમંતરાયને જોઇને ઝોળખી ગયો અને ગાડી ઊભી રાખીને બોલ્યો: “ શેઠનું ઘર મેં જોયું છે. ”

“ બહુ સાફ ત્યારે, આ ગાડીની અંદર બેસાડીને તેને ઘેર મોકલી આપીએ. ” એમ કહીને બધાએ તેને ઉંચકીને ગાડીમાં બેસાડ્યો. બે દયાળુ મનુષ્યો તેની જોડે ગાડીમાં ચડી જઈને તેને પકડી રાખીને બેઠા.

અચેતન અવસ્થામાં સુમંતરાયને ગાડીમાંથી ઉતારીને ઘરમાં લઈ જઈને પથારીમાં સ્થાપ્યો. સુમંતરાયની આવી સ્થિતિ જોઈને હિમાંગિનીના માથા ઉપર આકાશ તૂટી પડ્યું ! તે વિચાર કરવા લાગી કે: “ પિતા તથા માતા અત્યારે હાજર હોત તો સાફ ચાત. હકીલો સુરારિ પણ આ વિપત્તિને વખતે આલ્યો ગયો. નસીબમાં શું લખ્યું છે, તે ભગવાન જાણે. ”

શાન્તિદેવી સુમંતરાયના માથા તથા મુખ ઉપર પાણી છાંટીને પંખાવડે પતન નાંખવા લાગી. હિમાંગિનીને આશ્વાસન આપીને તે બોલી: “ બધ પામવાનું કશું કારણ નથી બહેન ! અશક્તિને લીધે આમ થયું. હશે. તું દાકતર સાહેબને બોલાવવા માટે રાધવને મોકલ. ”

હિમાંગિનીએ રાધવને દાકતર સાહેબને બોલાવી લાવવાનું કહ્યું; ત્યારે તે બોલ્યો: “ હું દાકતર સાહેબને ઘેર જઈ શકીશ નહિ, કારણકે સાહેબને ઘેર મોટા મોટા બે કુતરા છે, તે જ જાય તેની સામે ધુરકીને દોડે છે. ”

હિમાંગિનીએ વિમળાને પત્ર લખીને રાધવને તે આપવા માટે સવિતાસુંદરીને ઘેર મોકલ્યો.

“ બહેન, સત્યાનાશ વળી ગયું છે. મારાં માતા-પિતાને ગાડીમાં બેસાડીને ત્યાંથી પાછાં આવતી વખતે તે રસ્તામાં બેશુદ્ધ થઈને પડી ગયા હતા. રસ્તાના બોકો ગાડી કરીને તેને ઘેર લાવ્યા છે. દાકતરને બોલાવવા મારી પાસે ફ્રેંચ માણસ નથી. હું એકલી છું. તમે જલ્દી આવો. ”

“ સિ. હિમાંગિની. ”

પત્ર વાંચતાં જ વિમળાના મસ્તકમાં વજનો ધા વાગ્યો. તે સવિતાસુંદરીને પત્ર આપી, દાકતરની વ્યવસ્થા કરવાનું કહીને તુરત જ ગાડી બોલાવીને રાધવની સાથે સ્વામીને ઘેર ગઈ. વિમળાને જોઈને હિમાંગિની એકદમ દોડી આવીને બે હાથે તેને વળગી પડી અને “ હવે

શું થશે બહેન ?” એમ બોલીને રડી પડી. તેને રડતી જોઈને વિમળાને પણ રડવું આવ્યું, પરંતુ તે-અનેક કષ્ટે આત્મસંવરણ કરીને હેમાગિનીના જોવામાં ન આવે તેમ પોતાનો આંખોમાંથી અશ્રુ-બિંદુઓ લૂછી નાંખીને બોલી: “ગભરાશો નહિ બહેન, દાકતરને બોલાવી લાવવાનું કહીને આવી છું. શરીર છે, તે સાચું-માંદુ પણ સાચું, તેમાં ભય રાખવાનું કશું કારણ નથી, એકાદ દિવસમાં સાફ થઈ જશે.” એમ કહીને વિમળા હેમાગિનીને લઈને સ્વામીની પથારીની પાસે બેઠી. થોડી વારની અંદર દાકતરને લઈને સવિતાસુંદરીનો મહેતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો દાકતરે દર્દીના દર્દની પરીક્ષા કરીને કહ્યું: “આ તો એપોપ્સેક્સિસ-ભયકર સાંધાતિક આક્રમણ છે. આ રોગમાં હું કોઈ પણ પ્રકારની આશા આપી શકતો નથી, તોપણ બનતો પ્રયત્ન કરીશ ખરો.”

અગ્રેજીમાં સવિતાસુંદરીના મહેતાને એ પ્રમાણે કહીને દાકતર સાહેબે કાગળ તથા કલમ માગી. શાન્તિદેવીએ કાગળ તથા કલમ લાવીને આપ્યાં એકે દાકતર ઔષધ લખી આપીને જોવા આવવાની ફી લઈને વિદાય થયો. જતી વખતે તે કહી ગયો કે: “સધ્યાસમય પછી હું પાછો દર્દીને જોવા આવીશ અને હોસ્પિટલમાંથી એક અનુભવી નર્સને મોકલી આપીશ.”

કૃત્રિમ કોપાયવડે સુમંતરાયને ઔષધ ખવરાવવા માડ્યું, પરંતુ તેની તબિયતમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ. સધ્યાસમય પછી સવિતાસુંદરી તેને જોવા આવી, દાકતર સાહેબ પણ આવ્યા, પરંતુ દર્દીની તબિયતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થયો નહોતો તેમના જોવામાં આવ્યો નહિ. દાકતર સાહેબે એસડ બદલીને બીજું આપ્યું અને સવિતાસુંદરીના મહેતાને બોલાવીને કહ્યું: “દર્દીના જીવનની કોઈ પણ પ્રકારે આશા નથી.”

દાકતર સાહેબને રાત્રે ત્યાં હાજર રહેવા માટે ઘણો આયત્ન કરવામાં આવ્યો પરંતુ તે બોલ્યા: “નફામો પૈસાનો વ્યય કરીને મને અહીં રાખવાનું કોઈ પ્રયોજન નથી. હું અહીં રહીશ, તોપણ કશું ફળ આવવાનું નથી. સતમાં દર્દીની તબિયતમાં કશો ફેરફાર થવાનો નથી. વળી સવારમાં હું પાછો આવીશ; તેમ છતાં જો રાત્રે તબિયતમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ફેરફાર થયો જોવામાં આવે, તો મને સમાચાર કહેવાશે એટલે હું તુરંત આવીશ.”

દાકતરનું કહેવું ખરું હતું. રાત્રિની અંદર સુમંતરાયની પ્રકૃતિમાં

કશો ફેરફાર થયો નહિ. બીજા દિવસે સવારમાં ફરીથી દાકતરે આવીને ઔષધમાં ફેરફાર કરી આપ્યો. દર્દીની અવસ્થા હજી તેવી જ તેવી જ રહી હતી. અનુભવી નર્સ હાજર રહેવા છતાં વિમળા અને હિમાંગિની આખી રાત્રિ દર્દીની પથારીની પાસે જ બેસી રહી. બીજા દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સવિતાસુંદરી આવીને હિમાંગિની તથા વિમળાને પરાણે ઉઠાડીને પોતે પથારી પાસે બેઠી. શાન્તિદેવી તેમને સ્નાન કરાવીને કાંધક અવરાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી, પરંતુ બેમાંથી કોઈએ કશું મોકલ્યું નહિ. ફરીથી બન્ને જણીઓને આવીને પથારી પાસે બેઠેલી જોધને સવિતાસુંદરી બોલી: “વિમળા બહેન! તમારા બેમાંથી એક જણુ થોડી વાર ઉઘ લ્યો, બન્ને જણીઓને એક સાથે પથારી પાસે રહીને ઉબગરા કરવાની જરૂર નથી; એમ કરવાથી બન્ને જણીઓ એક સાથે થાકી જશે.”

વિમળાએ હિમાંગિનીને ઉઘ લેવાનું કહ્યું, પરંતુ હિમાંગિની બોલી: “મારે ઉઘ લેવી નથી, અને મને ઉઘ આવશે પણ નહિ.”

એમ કહીને તેણે વિમળાને ઉઘ લેવાનો આગ્રહ કર્યો. એકાએક સવિતાસુંદરીને યાદ આવ્યું કે ઘણું કરીને હિમાંગિનીનાં માતા-પિતાને આ સમાચાર મોકલ્યા નથી. તેણે હિમાંગિનીને પૂછી જોયું, ત્યારે હિમાંગિની બોલી: “ના, તેમને સમાચાર મોકલ્યા નથી. હું તદ્દન ભૂલી જ ગઈ છું. તેઓ હજી ગઈ કાલે ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં રવાના થયાં છે, નેથી ઘેર તો પહોંચ્યાં નહિ હોય, રસ્તામાં હશે; તો કયે રથળે તેમને સમાચાર મોકલવા ?”

સવિતાસુંદરી બોલી: “ગઈ કાલે ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં તેઓ રવાના થયાં છે, તો અત્યારે તેઓ ઘણું કરીને મુંબઈની આ બાજુએ મુસાફરી કરતાં હશે. આપણે અહીંથી મુંબઈના રેશન માસ્ટરને તાર કરીને જણાવો કે આખી લાઇનમાં ગમે તે રથળે તેઓ મુસાફરી કરતાં હોય, ત્યાં તેમને આ તાર પહોંચાડવો.”

તુરંતજ પ્રતોપરાયને તાર કરવાનો બંદોબસ્ત કરીને સવિતાસુંદરી મહા મહેનતે બહુ જ આગ્રહ કરીને વિમળાને સૂવાડીને બેસાર પોછી પાછી આવીશ એમ કહીને ઘેર ગઈ. વિમળા સતી ખરી, પરંતુ તેને ઉઘ આવી નહિ. તે મનમાં મનમાં પોતાને હિમાંગિની પથારીને વિચાર કરવા લાગી કે: “હું ધારું છું કે ઘણું કરીને મારા કમનસીબને લીધે જ

સ્વામીને આ સાંધાતિક પીડા ઉત્પન્ન થઇ છે !”

બપોર પછી પાછી સવિતાસુંદરી આવી. તેણે ધરેથી આવતાં પહેલાં વિમળા તથા હેમાંગિનીને માટે દૂધ મોકલી આપ્યું હતું. તેણે ધાર્યું હતું કે દૂધ સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ તેઓ ખાધ શકશે નહિ. કોઈ પણ વસ્તુ તેને ગળે ઉતરી શકશે જ નહિ, માટે થોડું થોડું દૂધ પીએ તોપણ સારું. તે આવીને ઊભી રહી કે તુરત જ તેની ઘસી દૂધ લઇને આવી પહોંચી. તેણે બળપૂર્વક તેઓ બંનેને થોડું થોડું દૂધ પીવરાવ્યું અને સધ્યા સમયસુધી ત્યાં બેસીને પાછી કાલે સવારે આવીશ એમ કહીને ઘેર ગઇ.

દાકતર વચ્ચે વચ્ચે આવીને જોઇ જતો હતો, પરંતુ દર્દીની પ્રગતિમાં કશો ફેરફાર થતો નહિ. એ પ્રમાણે બીજો દિવસ પણ આદ્યો ગયો. ત્રીજો દિવસે પ્રાતઃકાળે પ્રતાપરાય અને તેની ગૃહિણી મુરારિને સાથે લઇને આવી પહોંચ્યાં. તેઓ મુંબઈ તરફ મુસાફરી કરતાં હતાં એવામાં એકાએક એક નાના સ્ટેશને તેઓને તાર મળવાથી તેઓ મુંબઈ જઈને ત્યાંથી બે મોટા દેશી દાકતર અને એક અંગ્રેજ દાકતરને લઇને જગન્નાથપુરીમાં આવી પહોંચ્યાં. નવા આવેલા ત્રણ દાકતરોએ રક્ત-મોક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા કરી, પરંતુ જગન્નાથપુરીના મોટા દાકતરે તેઓને તેમ કરતાં અટકાવીને કહ્યું: “એપોપ્લેક્સિમાં રક્ત-મોક્ષણની ચિકિત્સા સત્તરમા સૈકા સુધી પ્રચલિત હતી, પરંતુ હાલમાં આ રોગ ઉપર એ ચિકિત્સા બંધ કરવામાં આવી છે; તેથી એ પ્રકારની ચિકિત્સા કરવાને હું કોઇ પણ પ્રકારે સંમત થતો નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ જો ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય તો સારું, અને નહિતો કૃત્રિમ ઉપાય વડે ચૈતન્ય લાવવાથી રોગીના મૃત્યુને હાથે કરીને જલદી બેલાવી લાવવા જેવું થાય છે. જોકે હું તો રોગીની કોઇ પણ પ્રકારે જીવવાની આશા રાખતો નથી છતાં કદાચ આજ રાત્રે દર્દીને ચૈતન્ય આવશે.”

પુરીના દાકતરની એ વાત સાંભળીને મુંબઈના દાકતરે તે દિવસે રાહ જોવાને સંમત થયા. તેઓએ કહ્યું: “આજે જો દર્દીને ચૈતન્ય ન આવે, તો પછી કાલે રક્ત-મોક્ષણની વ્યવસ્થા કરીશું.”

પુરીના દાકતરનું કહેવું ખરું પડ્યું. રાત્રિના દસ વાગ્યાને સમયે મુખંતરાયને ચૈતન્ય આવવા લાગ્યું, કિન્તુ સાથે સાથે તેના નાકમાંથી અને મુખમાંથી પણ લોહી બહાર વહેવા લાગ્યું. દાકતરોએ અનેક ઉપાયો

કર્મા તોપણ તેને બંધ કરી શક્યા નહિ. રાત્રિના એક વાગ્યે લોહી નીકળતું બંધ થયું એટલે સુમંતરાયને શુદ્ધિ આવી. તેણે આંખો ઉઘાડીને પ્રથમ “ વિમળા ” કહીને પછી કહ્યું: “ હેમાંગિની ક્યાં છે ? ”

દાકતરો, નર્સ, પ્રતાપરાય અને તેની ગૃહિણી વગેરે બધાં ધરમાંથી બહાર નીકળી ગયાં. સુમંતરાય એક હાથમાં વિમળાનો હાથ પકડીને અને બીજા હાથમાં હેમાંગિનીનો હાથ ધારણ કરીને બોલ્યો: “ હેમા, આ તારી બહેનની સામે જો. ” પછી વિમળા પ્રત્યે તે પુનઃ બોલ્યો: “ વિમળા, આ હેમા બાળક છે, તેને હું તારા હાથમાં સોંપી જઈ છું. માઈ દુર્ભાગ્ય કે તમારા જેવી સ્ત્રીઓ મળ્યા છતાં તમારી સાથે સંસાર ચલાવી શક્યો નહિ. ”

સુમંતરાયના મુખમાંથી વધારે શબ્દો નીકળી શક્યા નહિ. વિમળાએ તેના શરીરને હાથ અડકાડ્યો તો તેમાં શીતળતા પ્રવેશ કરતી જણાઈ. હેમાંગિનીની માતા અંદર દોડી આવી અને તેણે સુમંતરાયનો શ્વાસ હેઠો બેસતો જોયો. એકદમ ચોમેર ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. દાકતરે નાડી તપાસી તો નાડી અનિયમિત અને અતિ મંદ જણાઈ. તેણે કહ્યું: “ હવે મને કશી આશા નથી. એકાદ-બે મિનિટથી વધારે જીવન બાકી નથી. અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાની તૈયારી કરો. ”

દાકતરના મુખમાંથી આ શબ્દો સાંભળતાં જ ચોમેર રોક્કળ આવી રહી. વિમળા સ્વામીના મસ્તક પાસે બેસીને અને હેમાંગિની સ્વામીના પગ પાસે બેસીને કલ્પાન્ત કરવા લાગી. બહાર પ્રતાપરાય, સવિતાસુંદરી, હેમાંગિનીની માતા, શાન્તિદેવી વગેરે સૌ કોઈ રડવા લાગ્યાં. પરંતુ એ કલ્પાંત શું યમદેવનાં પગલાં પાછાં વાળી શકવાને સમર્થ હતું ?

પરંતુ વિમળા અને હેમાંગિનીનું સૌભાગ્યતિલક હજી અત્યંત બળવાન હતું. સુમંતરાયે નબળે શરીરે બોલવાનો યત્ન કરવાથી તેને બહુ પરિશ્રમ પડ્યો હતો અને તેથી તેના હૃદયની ગતિ નરમ પડી ગઈ હતી. મૃત્યુના જેવો જ વિકાર દાકતરને જણાયો તે પણ એ હૃદયની ગતિને આભારી હતો.

એકાદ ઘટિકા પછી તેનામાં ચૈતન્યસંચાર થતો જણાયો અને તેણે આંખો ઉઘાડી, અને ‘ વિમળા ! હેમા ! ’ એ શબ્દો તેના મુખમાંથી સ્ફુર્ત્યા. સૌ ચમક્યા અને કલ્પાંત બંધ કરી સુમંતરાયના વદન બંધી જોવા લાગ્યા. સૌના હૃદયમાં પુનઃ આશાનો સંચાર થયો.

દાકતર તો નિરાશાના ઉદ્ગાર કાઢીને તુરત બહાર ચાલ્યો ગયો હતો. બીજા દાકતરો પણ હવે ત્યાં રહેવાનું વાળખી નહિ માનતાં ચાલ્યા ગયા હતા. પુરીના દાકતરને બોલાવવાને માણસ મોકલવામાં આવ્યો હતો તે આવ્યો. તેણે નાડી તથા હૃદયની ગતિ જોઈને આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યું. તે બોલ્યો: “હું બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો છું. આવો ચમત્કારિક કેસ મેં કદી જોયો નથી. મૃતદેહમાં ચૈતન્ય આવ્યું હોય એવો જ વિલક્ષણ આ કેસ છે. કોઈ દૈવી સત્તાએ નવા જીવનનો સંચાર કર્યો હોય એવું લાગે છે. મારી ખાત્રી છે કે હવે સુમંતરાયને ઉની આંધ્ર પણ આવશે નહિ. માત્ર તેમના નળજા શરીરને સારી રીતે સાચવવું પડશે.”

સવિતાસુંદરીની આંખમાં જે રોદનનાં ઉનાં આંસુ હતાં તે હવે હર્ષનાં શીતળ આંસુ બની ગયાં હતાં! તે બોલી: “ખરેખર, મૃત્યુલોકની આ બે સતી સ્ત્રીઓના કલ્પાંતથી દયાળુ પ્રભુએ સુમંતરાયના દેહમાં જીવનસંચાર કર્યો છે!”

આ વખતનો દાકતરનો અભિપ્રાય સાંભળીને સૌના અંતરમાં આનંદના ધ્રુવાર ઉડવા લાગ્યા.

યોગ્ય ઔપધોષચારથી સુમંતરાય કંટલેક દિવસે સાજો થયો. જમાઈને લગવાને નવો અવતાર આપ્યાથી તેની સાસુ તથા સસરા પ્રભુનો ખરા અત્કરણથી આભાર માનીને થોડા દિવસ રહી પાછાં ઘેર ગયાં.

સુમંતરાયનો ગૃહસંસાર હવે પ્રથમના કરતાં વધારે સુખમાં વ્યતીત થવા લાગ્યો. વિમળા તથા હિમાંગિની પરસ્પર સગી બહેનો કરતાં પણ વધારે સ્નેહ રાખવા લાગી. પતિ કાંઈ વસ્તુ માગે તો હાનરો કામ પડ્યાં મૂકીને બંને જણીઓ તેની સેવામાં હાજર થતી.

કેટલાક દિવસ પછી સુમંતરાયની રળ પૂરી થવાથી તેની મૂળ જગ્યાએ નોકરીપર જવાને તૈયાર થયો, પરંતુ સવિતાસુંદરીએ તેને સાતસો રૂપીઆનો પગાર આપવાનું કમલ કરીને મંદિર તથા આશ્રમની દેખરેખ રાખવાના કામ ઉપર રાખી લીધો. રણછોડરાયને અનેક કામમાં ધ્યાન રાખવું પડતું હતું, તેથી સુમંતરાયની મદદ મળવાથી તેને હવે જગન્નાથપુરી વારત્તાર જવા આવવાની તકલીફ ઓછી થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૨૪ મું.

સ્મૃતિ-વ્યથા.

કેટલાક દિવસથી રાત્રિને વખતે જંગલી હુકરો બહુ ઉપદ્રવ કરવા શરૂ થયા હતા. હુકરોનાં ટોળાં ને ટોળાં રાત્રિ પડતાં પહાડમાંથી નીચે ઉતરી આવીને શેરડીનાં ખેતરોમાં દાખલ થઈ જઈને શેરડી ખાઈ જતાં હતાં અને શેરડીના અનેક સાંઠા ભાંગી નાંખીને બહુ નુકસાન કરતાં હતાં. એટલા માટે આજ ત્રણ દિવસથી કેટલાક શિકારી માણસો સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં હાથમાં બંદૂકો લઈને ફરતા હતા. ગઈ રાત્રિએ સાત-આઠ હુકરો માર્યા ગયાં હતાં.

રામનારાયણ તથા હરિમતી રસ્તો છોડીને શેરડીનાં ખેતરમાં દાખલ થયાં હતાં, ત્યાં તેમને અચાનક સંધ્યાસમયના અધિકારમાં રસ્તો હાથ લાગતો ન હતો. તેઓ સ્ટુઅર્ટચંદ્રના વિભાગમાં દાખલ થઈને ચોડે દૂર ગયાં ન ગયાં એટલામાં તો શેરડીના ખેતરમાં થઈને શેરડીને ભાંગતાં ભાંગતાં અને કેટલાક છોડવાઓનો કચ્છરવાણ વાળતાં વાળતાં જાણે કોઈ તીર વેગે તેમના તરફ દોડી આવતા હોય, એમ તેઓને લાગ્યું. તેઓ એકાએક બચભીત થઈને એક બાજુએ ખસી જઈને ઊભાં રહ્યાં; કે તુરત જ ત્રણ-ચાર મોટાં જંગલી હુકરો તેઓની પાસે થઈને દોડી ગયાં. સારપછી તુરત જ ત્રણ-ચાર બંદૂકોના અવાજ થયા. સાથે સાથે રામનારાયણ “ઓ આપરે ! મરી ગયો !” એમ એકાએક બૂમ પાડીને જમીનપર પડી ગયો.

“શું થયું ? શું થયું ?” એમ બોલતી હરિમતી તેની પાસે એસી ગઈ. રામનારાયણ બોલ્યો : “ગાળી લાગી છે-પેલી તરફ માણસો છે, તેમને બોલાવો.”

હરિમતી બૂમો પાડીને તેઓને બોલાવવા લાગી, એટલે તેને કંડસ્વર શિકારીઓના સાંભળવામાં આવવાથી તેઓ જે દિશામાંથી અવાજ આવતો હતો, તે દિશા ધ્યાનમાં રાખીને હાથમાં બત્તી લઈને શોધતાં શોધતાં તેઓની પાસે આવી પહોંચ્યા. તેઓએ આવીને રામનારાયણને જમીનપર પડી ગયેલો જોઈને પૂછ્યું : “તમે આ અધિકારમાં રાત્રિને વખતે ક્યાંથી આવો છો ?”

રામનારાયણે જવાબ આપ્યો: “ અમે ચાટારિસ સાહેબના વિભાગમાંથી નહાસી આવીએ છીએ, એવામાં અહીં આવતાં મારી કમ્મરમાં ગોળી વાગવાથી હું પડી ગયો છું. ”

શિકારીઓ એરંડાનું એક ઝાડ ભાંગી લાવી તેના લાકડાના છેડા સાથે એક કપડું બાંધી ઝાળી બનાવીને તેમાં રામનારાયણને સવાડીને મળુરોના પાસેના એક ગામડામાં લેઈ ગયા. હરિમતી પણ શોકાતુર વદને તેની પાછળ પાછળ ગઈ. વાંચક જનોને યાદ હશે કે સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીના વિભાગમાં આવેલા દરેકે દરેક મળુરોનાં ગામડામાં એકેકી હોસ્પિટલ બાંધવામાં આવી હતી અને તે દરેક હોસ્પિટલમાં મોટા પગારનો એકેક સારો દાકતર રાખવામાં આવ્યો હતો. શિકારીઓએ રામનારાયણને બિલકુલ વિલંબ કર્યા વિના હોસ્પિટલમાં લઈ જઈને દાકતરને ખબર આપ્યા. દાકતરે આવીને રામનારાયણની તપાસ કરીને કહ્યું: “ રાત્રે કશું થઈ શકશે નહિ, કાલે સવારે બરાબર જોઈને જે યોગ્ય લાગશે તે ઉપાય કરવામાં આવશે. ”

એમ કહીને રામનારાયણને વાગેલે સ્થાને મજબૂત પાટો બાંધી દઈને તે ઘેર ચાલ્યો ગયો. દર્દીની સારવાર કરવા માટે હરિમતી તેની પાસે રહી. બીજે દિવસે સવારે દાકતરે રામનારાયણનો જખમ જોઈને કહ્યું: “ ગોળી જે બહાર કાઢીએ તો હમણાં જ રોગીનું મૃત્યુ થશે અને જે ગોળી બહાર ન કાઢીએ તોપણ મૃત્યુ થશે, પરંતુ એક-એ દિવસનો વિલંબ થશે. ”

રામનારાયણે ગોળી બહાર કાઢવાની ના કહીને દાકતરને કહ્યું: “ હું એક વાર મિ. ચંદ્રને મળવાની ઇચ્છા કરું છું. ”

મિ. ચંદ્રનું નામ સાંભળીને દાકતર એકાએક ચમકી જઈને બોલ્યો: “ મિ. ચંદ્રને મળવાની તમારી ઇચ્છા છે ? ”

“ જી હા, મારે એક અગત્યનું કામ છે. હું તેમના દેશનો અને તેમના ગામનો માણસ છું, તેથી હું તેમને એક અગત્યની બાબતના સમાચાર આપવાને ઇચ્છું છું. મારું મૃત્યુ થતા પહેલાં તેમનો મેળાપ આવેલી વ્યવસ્થા કરો. ”

“ મિ. ચંદ્ર તો એક રાજા કરતાં પણ અધિક વૈભવશાલી મહાન પુરૂષ છે, તેમને હું કશું વધારે કહી શકું નહિ, ફક્ત તમારા સમાચાર તેમને મોકલી શકું. ”

“ આપ ફક્ત એટલા સમાચાર મોકલાવો કે સુરતમાં તમારે ઘેર રામનારાયણ નામે જે એક માણસ રહેતો હતો, તેને તમારી સાથે છેવટનો મેળાપ કરવો છે અને તમને ૩૫૩માં એક અગત્યની વાત કહેવાની છે. ”

દાકતર મિ. ચંદ્રને એ પ્રમાણે જરૂર સમાચાર મોકલી આપવાની હો કહીને રામનારાયણની પીડા કાંઈક ઓછી થાય એવી વ્યવસ્થા કરીને ચાલ્યો ગયો.

દાકતરનો પત્ર વાંચીને શિશિરચંદ્રને રામનારાયણની વાતનું એકા-એક સ્મરણ થઈ આવ્યું. રામનારાયણનો પત્ર વાંચીને તેના સુખનું નંદનવન ભયંકર સ્મશાનના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયું હતું, તેના જીવનની સુખ-શાન્તિ સદાને માટે નષ્ટ થઈ ગઈ હતી, તે રામનારાયણના સમાચાર ફરીથી આટલે વરસે આ વિશાળ સમુદ્ર ઓળંગીને તેની પાછળ પાછળ દોડી આવ્યા ! ના, હવે તે તેના સમાચાર સાંભળવાને ઇચ્છતો નથી. આર વર્ષો પૂરા થયા આવ્યા છે, રામનારાયણના નિધુર પત્રથી તેના જીવનનું તેજ હવે હોલવાઈ ગયું છે, મનુષ્ય જીવનનું સર્વથી શ્રેષ્ઠ સુખ જે શાન્તિ છે, તે સદાને માટે અલોપ થઈ ગઈ છે. આટલા દિવસ થયા તોપણ તે સાંઘાતિક આઘાતથી તેના હૃદયમાં જે ભયંકર જખમ થયો છે, તે હજી રૂઝાયો નથી. તેની જીંદગી રહેશે, ત્યાસુધી એ જખમ રૂઝાવાનો પણ નથી. એ જખમ બહુ ભયંકર અને મહા ઝેરી છે ! તેની સવિતાસુદરી કે જેના પર તેને બહુ માત અને બહુ પ્રીતિ હતી, તે સવિતાસુદરીને આજ આટલા દિવસ થયા તોપણ તે હજી વિસરી શક્યો નથી ! તે શું જીવતી છે, શું સુખી છે, એ ભગવાન જાણે ! તે બહુ વ્યથા પામવાથી તેને છોડીને અહીં આવતો રહ્યો છે. આટલે દૂર આવવાથી તેની વ્યથા શાન્ત થશે એમ ધારીને તે અહીં આવ્યો છે, પરંતુ શું તેની વ્યથા દૂર થઈ ? શું તેને તે ભૂલી શક્યો ? ના, ના, આ જીવનમાં તેની વ્યથા દૂર થવાની નથી, આ જીવનમાં તેની વાત તે ભૂલી શકવાનો નથી. ત્યારે શું મૃત્યુ પામવાથી તે વાત તે ભૂલી શકશે ? મૃત્યુ પામવાથી શું તે સ્મૃતિ નાશ પામશે ? કેણુ જાણે ? જો નહીં તે જાણી શકે તો હાસ્ય કરતાં કરતાં તે મૃત્યુને આલિંગન કરવાને પણ તૈયાર છે ! મનુષ્યો મૃત્યુથી ભય શામાટે પામતાં હશે ? દેહમાંથી પ્રાણવાયુ બ્યારે બહાર નીકળે, ત્યારે જોકે દેહને કાંઈક પીડા તો થતી

હશે, પરંતુ તે તો બહુ થોડીજ વારને માટે. પ્રાણુવાયુ દેહમાંથી બહાર નીકળતી વખતે જે દુઃખ થાય છે, તે દુઃખ જેમ અલ્પ ક્ષણની અંદર નાશ પામે છે, તેમ તે દેહના દુઃખની સાથે મનનું દુઃખ પણ શું નાશ પામતું હશે ? કોણ જાણે ? જન્મવાની અને મરવાની આ જે પ્રણાલિકા જગતની અંદર ચાલતી આવી છે, તેને કોઈ તોડી શકે ખરું ? ના, ના, સારે શું જન્મ ધારણ કરવો એ માત્ર દુઃખ ભોગવવાને માટે જ નિર્માણ કરેલો છે ! શું એ દુઃખનું નિવારણ મૃત્યુ કરી શકતું હશે ખરું ?

એ પ્રમાણે નાના પ્રકારની માનસિક ચિન્તાને વશ થઈને શિશિરચંદ્ર નિદ્રાને અધીન થયો, પરંતુ ઉઘમાં પણ તેની માનસિક ચિન્તા વિરામ પામી નહિ. તેને ઉઘમાં સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યું કે જાણે સવિતાસુંદરી ગળે કપડું વીડીને કાયા, મન અને વાણી-વડે તેની સામે ખેસીને તેની પૂજા કરે છે, પૂજન પૂરી થઈ રહ્યા પછી જાણે તે શિશિરચંદ્રના પગ ઉપર માથુ મૂકીને દીન વાણીથી તેની પ્રાર્થના કરે છે કે : “ આવો, આવો, હે પ્રાણુપતિ ! એક વાર આવો, હે મારા હૃદયના આધાર ! એક વાર આવો, હે સ્વામિન ! એક વાર આવો, હે મારા પ્રભુ ! તમે એક વાર અહીં આવીને મને દર્શન દઈ જાઓ. તમે નકામો સંદેહ લાવીને મનમાં દુઃખ ભોગવો છો ! એક વાર આવીને જોઈ જાઓ કે તમારી સવિતા અવિશ્વાસિની નથી, કિન્તુ સંપૂર્ણ વિશ્વાસિની છે, ને તમારી જ છે-સદાને માટે તમારી જ છે ! આવો, આવો, જલદી આવો, વિલંબ કરશો તો મેળાપ થશે નહિ; મેં આજસુધી તમારી રાહ જોઈને પરાણે પ્રાણુ ટકાવી રાખ્યો છે, પરંતુ હવે હું રાખી શકુ તેમ નથી, પ્રભો ! માટે જલદી આવો. ”

ઘોર નિદ્રામાં શિશિરચંદ્રની આંખોમાંથી અજસ્ર ધારે અશ્રુપાન થવાથી તેણે જોડેલું કપડું ભીંજી ગયું ! તે ઉઘમાંથી એકાએક જાગી ગયો, તોપણ સવિતાસુંદરીનો તે કંઈજાનક ધ્વનિ સારે દિશાઓમાંથી જાણે હજી પણ તેના કાનમાં પ્રતિધ્વનિત થતો હોયની ! તેમ તેને લાગ્યું. તેના કંઈજાનક કંઠે બોલેલા “ આવો, આવો, ” શબ્દો જાણે હજી પણ સ્પષ્ટ રીતે તેના કાન સાથે અથડાતા હોયની ! એમ તેને લાગ્યું. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ શું થયું ? આટલા દિવસ પછી શું હું નશ્તો ઉન્મત્ત બની ગયો ? “ સવિતા, સવિતા, છેવટે શું તે મને પામત બનાવી મૂક્યો ? ” એમ બોલીને શિશિરચંદ્ર મનમાં ઉભરો આવવાથી રડી પડ્યો !

પ્રિય વાયક ! ખરેખર સવિતાસુંદરી અત્યારે જગન્નાથપુરીમાં તેના બધાવેલા મંદિરમાં સગેમરમરની બનાવેલી તેના સ્વામીની મૂર્તિ પધરાવીને તેની પૂજા કરતી હતી. પૂજા સમાપ્ત કરીને શિશિરચંદ્રની મૂર્તિનાં પગલાં પર તેનું માથું રાખીને કાયા, મન અને વાણીવડે તેના પતિને જોલાવતી હતી. તેની આંખોમાંથી અજસ્ર ધારે અશ્રુનો પ્રવાહ વહેવાથી મૂર્તિનાં બન્ને પગ ભીંજાઈ ગયા હતા ! તેના ને વ્યાકુળ આહ્વાનથી આપ્ત વાયુમંડળ કપાયમાન બની ગયું હતું ! સતીના તે સંતમ અશ્રુજળથી ધરિત્રી-પૃથ્વી મહા સંતાપિત થઈ ગઈ હતી અને તેથી અનંત સાગરની પેલી મેર હોવા છતાં શિશિરચંદ્ર સતીનો તે કશ્ચાનક ધ્વનિ સાંભળી શક્યો હતો. કેટલી વાર પછી શિશિરચંદ્રે રડતું બધ કરીને એક લાંબો નિસાસો નાંખ્યો. પછી તે પલંગમાંથી ઊભો થઈને આમતેમ ફરવા લાગ્યો.

ધીમે ધીમે ઉપારાણી પોતાનું આગમન જાહેર કરતી કરતી આગળ આવવા લાગી. પ્રભાતની શીતળ વાયુલહરિથી શિશિરચંદ્રનું ઉત્તમ મસ્તક શાન્ત અને શીતળ થયું. પછી તે હોસ્પિટલમાંની મરણપથારીમાં પડેલી વ્યક્તિને મળવા જવાનો નિશ્ચય કરીને સ્ટેશન તરફ ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

ચાપીનો પશ્ચાત્તાપ.

રામનારાયણની સ્થિતિ જોઈને દાકતરે કહ્યું હતું કે જો ગોળી શરીરમાંથી બહાર ન કાઢવામાં આવે, તો દર્દી બે-ત્રણ દિવસ સુધી જીવી શકે ખરો. એ ઉપરથી ગોળી બહાર કાઢવાની દર્દીએ ના કહી હતી. ત્રીજે દિવસે સંધ્યાસમયે રામનારાયણની પ્રકૃતિ વધારે મંદ થવા લાગી. તે વચ્ચે વચ્ચે બેથુક થઈ જતો હતો. બ્યારે પાછી શુદ્ધિ આવતી, ત્યારે તે મિ. ચંદ્ર આવ્યા છે કે નહિ, એમ પ્રશ્ન કરતો હતો, પરંતુ પ્રત્યુત્તરમાં “ ના, હજી આવ્યા નથી ” એમ સાંભળીને ધીમે ધીમે તેની અસ્થિરતા વૃદ્ધિ પામતી હતી. થોડી વાર પછી અકસ્માત્ તે બોલવા લાગ્યો : “ મા, મા, જગદ્ગત્રી મા ! સવિતા મા ! હું તમારો બાળક છું, મને ક્ષમા કરો મા ! હું પ્રથમ જાણતો ન હતો કે સતીના મનને કંઈ

આપવાથી જીવતાં અને મરતાં એકસરખી રીતે મહા દુઃખભોગવતું પડે છે ! અરે રે ! બળી ગયું, બળી ગયું, માફ હૃદય બળીને ભરમ થઈ ગયું ! તમને દયા નથી આવતી, આ અભાગી જીવ પ્રત્યે તમને દયા નથી આવતી મા ! આ શું, આ શું ! માફ દુઃખ જોઈને તમે રડો છો ! ના ના, તમે રડો નહિ, આ પાખંડીને માટે તમારી એ પવિત્ર આંખોમાથી આંસુ પાડો નહિ. અહો ! આ શુ ! આ આંખોનું જળ નહિ. પરંતુ આ તો શાન્તિ આપનાર જળ છે ! એ જળથી મારા હૃદયની સઘળી જ્વાળા હોલવાઈ ગઈ છે ! મા, મારા માથા ઉપર તમારા એ પવિત્ર ચરણનો સ્પર્શ કરો. એમ કરવાથી મારાં સઘળાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે !”

એમ બોલીને તે ક્ષણવાર ચૂપ રહ્યો. તુરત બીજી જ ક્ષણે તેના હૃદયમાં શાન્તિ થઈ હોય તેમ એક લાંબો નિસાસો નાંખીને “ હાશ !” કહીને તે ઉઠી ગયો.

રામનારાયણ સ્તુઅર્ચનના જે વિભાગમાં ન્હારી આવ્યો હતો, તેનું નામ રાસ્નાનો વિભાગ હતું. તે વિભાગ સર્વથી છેલ્લો આવેલો હતો. તે બેટના અગ્નિખૂણને છેડે આવેલો હતો. રોજ સવારમાં રાસ્નાથી એક રેલ્વે ગાડી રવાના થઈને બીજો દિવસે સવારે બરાબર ચોવીસ કલાકે બદરે પહોંચતી અને એક બીજી ગાડી બદરેથી રવાના થઈને બીજો દિવસે સવારમાં રાસ્ના પહોંચતી. તે ગાડીમાં જવાથી હોસ્પીટલમાંના દર્દીનો મેળાપ થઈ શકશે નહિ એમ ધારી શિશિરચંદ્રે રાસ્નાની ગાડી છૂટવા પહેલાં પોતાને માટે એક સ્પેશિયલ ગાડી આપવાનું કહ્યું. એક કલાકની અંદર સ્પેશિયલ ગાડી શિશિરચંદ્રને લઈને નિયમિત ગાડી છૂટવા પહેલાં અર્ધા કલાક પૂર્વે રાસ્ના તરફ છૂટી. શિશિરચંદ્રે ગ્રાહ્યરતે “ કુલ સ્પીડે ” ગાડી ચલાવવાની આજ્ઞા કરી. ગ્રાહ્યર પોતાના માલીકને પોતાની કાર્યકુશળતા બતાવવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયેલો જોઈને ચોવીસ કલાકનો રસ્તો સોળ કલાકની અંદર પસાર કરીને રાત્રિના દસ વાગ્યાને સમયે ગાડીને રાસ્ના પહોંચાડી દીધી. શિશિરચંદ્ર ગાડીમાંથી ઉતરીને હોસ્પીટલમાં ગયો. દાકતર હોસ્પીટલમાં જ હતો. તેણે ધાર્યું હતું કે મિ. ચંદ્ર એક સાધારણ મજૂરના કહેવાથી કદિ તેને મળવા આવશે નહિ, પરંતુ અત્યારે મિ. ચંદ્રને ત્યાં આવી પહોંચેલો જોઈને વિસ્મય પામીને બોલ્યો : “ આપ આવશો, એવી મેં આજ્ઞા રાખી ન હતી અને કક્ષય દર્શાવે વશ થઈને આવો, તોપણ આજ કદિ પહોંચી શકશો નહિ, એમ મેં ધાર્યું હતું.”

“હા, તમારૂં કહેતું ખરૂં છે. સાધારણ ગાડીમાં આવ્યો હોત તો ન પહોંચી શકત, પરંતુ હું સ્પેશિયલમાં આવ્યો છું. વાર, તમારા દર્દીને કેમ છે ?”

“દર્દીની સ્થિતિ સારી નથી. સધ્યાસમય પછીથી તે બહુ જ દુઃખાકુળ થઈ ગયો છે. અત્યારે થોડી વારથી ઉઘે છે ખરો, પરંતુ પ્રત્યેક નિઃશ્વાસની સાથે તેની જીવનશક્તિ બહાર નીકળી જાય છે; આજની રાત્રિ કાઢશે કે કેમ, એ એક શકા છે.”

“આલો, તેને જોઈએ.” એમ કહીને શિશિરચંદ્રે દાકતરની સાથે દર્દીના ઓરડામાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો પથારીમાં એક જર્ણ થઈ ગયેલાં મેલા અનેક છિદ્રોવાળા વસ્ત્રવડે ઢાંકેલા દેહ એક ક્ષીણ અને બહુ જ સૂકાઈ ગયેલો વૃદ્ધ ઉઘે છે ! શિશિરચંદ્ર તેની પથારી પાસે આવ્યો કે તુરત જ તેની નિદ્રાનો ભગ થયો. તેણે આંખો ઉઘાડી કે તુરત જ તેની દૃષ્ટિ શિશિરચંદ્રના મુખ ઉપર પડી. તે તેને ઓળખી જવાથી બોલ્યો: “તમે આની પહોંચ્યા કે ! આપે બહુ કૃપા કરી !”

પછી દાકતર તરફ નજર કરીને તે બોલ્યો: “તમે બધા બહાર જાઓ.”

તુરત જ ઓરડામાંથી બધા બહાર નીકળ્યા એટલે રામનારાયણ બોલ્યો: “શિશિરચંદ્ર, મને આપ ઓળખી શકો છો ?”

માથું ધુણાવીને ઉત્તર આપ્યો: “હા, હું તમને ઓળખી શકું છું; પણ તમે મને શી રીતે ઓળખ્યો ?

“હું પોતે જ દુટ્ટ રામનારાયણ.” રસ્તામાં અકસ્માત ફેણ ઉઘી કરીને એટલા કાળા નાગને જોઈને જેમ કોઈ મનુષ્ય એકદમ પાછો પગલે દૂર ખસી જાય, તેમ શિશિરચંદ્ર રામનારાયણના મુખેથી એ શબ્દ સાંભળીને તેની પાસેથી દૂર ખસી ગયો, પરંતુ તુરત જ ફરીથી પાછો તેની પાસે આવીને બોલ્યો: “પણ તમારી દશા આવી કેમ ?”

“સતીના મનને કદાચ આખું હતું અને સંજ્ઞાનના મનને દુભાવ્યું હતું, તેના ફળવડે દેશનો ત્યાગ કરીને દસ વરસથી આ શેરડીના એટમાં મગ્નુરપણું કરું છું. એટલાથી એ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પૂરું થયું છે કે નહિ, તે હું જાણતો નથી; તોપણ મા આવ્યાં હતાં, તે મારા મસ્તકે તેમના પવિત્ર ચરણનો સ્પર્શ કરી ગયાં છે, તેથી મારી અસહ્ય પીડા કાંઈક ઓછી થઈ છે.”

શિશિરચંદ્રે ધાર્યું કે સન્નિપાતમાં તે બકવાદ કરે છે. તે બોલ્યોઃ
“તમે મને મળવાની શામાટે ઇચ્છા કરી હતી?”

“આપની પાસે ક્ષમાની માંગણી કરવા માટે. જોકે હું જાણું છું કે હું ક્ષમાને પાત્ર નથી, પરંતુ આપ એક દેવ છો, તેથી મને હજી પણ વિશ્વાસ છે કે જો મેં માગ્યું મને ક્ષમા કરી, તેમ તમે પણ મને ક્ષમા કરશો.”

શિશિરચંદ્રે કશું સમજી શક્યો નહિ. તેણે પૂછ્યું : “તમે શો અપરાધ કર્યો છે કે હું તમને ક્ષમા કરું?”

“મેં માને નામે જોડું કલક દબને આપને પત્ર લખ્યો હતો.”

“માને નામે જોડું કલક શું વળી? કંઈ તમારી મા?”

“મારી મા, આપની સહવર્તિણી સવિતાસુંદરી દેવી.”

“સવિતાસુંદરીને નામે જોડું કલક ચડાવીને એ પત્ર શું તમે લખ્યો હતો? કેમ, શા માટે લખ્યો હતો? જોડો પત્ર લખવાનું કારણ શું? બોલો, જલદી બોલો, નહિતો હમણાં તમારું ખૂન કરી નાંખીશ.”

“આ પાપિષ્ઠને અડકીને હવે તમારો હાથ કલંકિત કરશો નહિ. હું બધી વાત તમને કહું છું. આપને બધી વાત કહેવાને માટે જ હું અત્યારસુધી જીવતો રહ્યો છું. હું આપની પાસે બધી વાત કહી શકું, તેટલા માટે તો ખાસ મારી મા જગદ્ધાત્રીએ આવીને મારી બધી વ્યથા દૂર કરી દીધી છે.”

“બોલ, તું જલદી બોલ, એ કામ તે શામાટે કર્યું હતું?”

“મારી મા જ્યારે તેમને પીયર ગયાં હતાં, ત્યારે આપની સાથે એક દિવસ આપના સવાના ઓરડામાં હું આવ્યો હતો. તે ઓરડામાં મારી માની છાત્રી હતી, તે છાત્રીમાં મારી માનું ભુવનમોહિનીના જેવું અલૌકિક સ્વરૂપ જોઈને મારા પાપી મનમાં પાપી વિચારનો ઉદય થયો. હું નિરંતર મારી માના તે સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવા લાગ્યો, પરંતુ મારા તે પાપી વિચારનું કશું પરિણામ નહિ આવે એવું જાણવા છતાં એ પાપી વિચારનો હું ત્યાગ કરી શક્યો નહિ. પાપી આશામાં ને આશામાં નિરંતર મારું મન નિમગ્ન રહેવા લાગ્યું, પરંતુ મારી તે પાપી અભિલાષા પ્રકટ કરવાની હિંમત ચાલી નહિ. મેં ધાર્યું કે જો કોઈ પ્રકારે આપનાથી મારી માનો વિયોગ થાય એવી કોઈ ઘટના રચવામાં આવે, તો મારી આશા પૂર્ણ થાય એમ વિચારીને હું નિરંતર એવો

“ નાથ ! આવો, આવો, એકવાર આવો ! ” ૧૫૧

સુયોગ શોધતો હતો, પરંતુ વસંતકુમાર તેની સ્ફૂલ્ભમાં રમ્મ પડવાથી જ્યાંસુધી તમારે ઘેર ન આવ્યો, ત્યાંસુધી કોઈ સુયોગ મને પ્રાપ્ત થયો નહિ. છેવટે ઉનાળાની રમ્મમાં વસંતકુમાર જ્યારે તમારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે મને એ સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી મેં આપને તે જુદો પત્ર લખ્યો હતો. પાપ અને ખોટી આશાથી મેં તે કામ કર્યું હતું. હું મહા-પાપી અને ક્ષમાને અયોગ્ય છું, તોપણ મારી મા સ્વપ્નામાં મને દર્શન દઈને તેમના ચરણની પવિત્ર રજ મારા મસ્તક ઉપર ચોપડી ગયાં છે. તેમની આંખોમાંનું એક જળનું બિંદુ શાન્તિવારિ રૂપે મારા હૃદયનો અગ્નિ શાન્ત કરવા માટે મને આપી ગયાં છે ! હવે ફક્ત આપ જો ક્ષમા કરો તો હું સુખેથી મરી શકું ! ”

શિશિરચંદ્ર એ હાથે તેનું મુખ ઢાંકીને માંડમાંડ ઊભો હતો. તેનું હૃદય જાણે સેંકડો જખમ વાગવાથી ચારે દિશાએ તૂટી પડતું ન હોય, તેમ અત્યંત વ્યથા પામતું હતું. તે ધીમે સ્વરે બોલ્યો : “ સવિતા, સવિતા ! વિના દોષે તને આટલું બધું દુઃખ આપ્યું છે. મારા એ પાપનું કોઇ પણ પ્રકારે પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ શકે તેમ નથી. સતી ! તારા આ હૃતમાગ્ય સ્વામીને ક્ષમા કર. મેં મારા આ જીવનમાં ભગવાનને કદિ કોઇ પણ પ્રકારની પ્રાર્થના કરી નથી, પરંતુ આજે આ મારી પહેલી અને છેલ્લી પ્રાર્થના છે કે હે પ્રભુ ! હું પાછો ઘેર પહોંચું ત્યાંસુધી મારી સવિતાને જીવતી રાખજે. હું તેને એક વાર જોવાને ઇચ્છું છું. ”

પછી તે મુખ ઉપરથી તેના બન્ને હાથ લઇ લઇને બોલ્યો : “ રામનારાયણ, હું તને માફ કરું છું પરંતુ તારા કરતાં હું પાપી વધારે છું. તારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થઇ ચૂક્યું છે, પરંતુ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ થતું મુશ્કેલ છે. ”

એમ કહીને શિશિરચંદ્ર હોસ્પિટલમાંથી બહાર નીકળીને આવ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

“ નાથ ! આવો, આવો, એક વાર આવો ! ”

કેટલાક મહિના પછી સવિતાસુંદરીના સ્વામીનું મંદિર તથા અનાયાત્રમ બંધાવવાનું કામ કામ પૂરું થઇ રહ્યું. મંદિરની અંદર

શિશિરચંદ્રની મૂર્તિ કે જે ઇંદાલીના એક પ્રખ્યાત કારીગરે ત્રણ વરસની સુલ્લતામાં તૈયાર કરીને મોકલી આપી હતી, તે સુમંતરાયની દેખરેખ નીચે સવિતાસુંદરીએ પધરાવીને મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. અહીંનું સુમંતરાયનું કામ પૂરું થઇ રહ્યા પછી રણછોડરાયને તેમની જરૂર પડવાથી ત્યાં તેને મોકલી આપ્યો. રણછોડરાયને ત્રણ-ચાર કારખાનાં ઉપર નજર રાખવી, પડતી હોવાથી, તેમાંનાં બે કારખાનાં ઉપર નજર રાખવાનું કામ તેણે સુમંતરાયને સોંપ્યું. આ પ્રદેશમાં સુમંતરાયને પહેલવહેલું આવવાનું હોવાથી વિમળા તથા હેમાંગિનીને સાથે નહિ લાવતાં પુરીમાં જ મૂકીને તે આવ્યો હતો. સવિતાસુંદરીને એકલું રહેવું ગમે નહિ, તેથી તેણે પણ તેમજ કરવાનો આયત્ન સુમંતરાયને કર્યો હતો.

સવિતાસુંદરી હવે તેણે બંધાવેલા અનાથાશ્રમમાં જ રહેતી હતી. વિમળા તથા હેમાંગિનીને પણ તે ત્યાં તેની સાથે જ લઇ ગઇ હતી. ભૂપાલસિંહ જમાદારને રજા આપવાની સવિતાસુંદરીએ ઇચ્છા કરી, પરંતુ તે બોલ્યો: “ માજી, મારા શેઠ સાહેબ તમારું રક્ષણ કરવાનું કામ મને સોંપી ગયા છે, તેથી જ્યાંસુધી તે પાછા ન આવે ત્યાંસુધી હું તમને છોડીને જઇ શકીશ નહિ. હું એવો બેઠમિની થવા માંગતો નથી. શેઠ સાહેબ આવ્યા પછી હું છૂટો થઈશ, ત્યારપહેલાં કદિ નહિ. ”

ભૂપાલસિંહની એવી ભક્તિ તથા કર્તવ્યનિષ્ઠા જોઇને સવિતાસુંદરીની આંખોમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. ભૂપાલસિંહને તેણે વધારે કંઈ કહ્યું નહિ.

થોડા સમયની અંદર સવિતાસુંદરીના અનાથાશ્રમમાં અનેક અનાથ સ્ત્રીઓ આશ્રય ગ્રહણ કરીને રહી. સવિતાસુંદરી તેઓની સેવા-બરદાસ્તનો બધો ભાર પોતાને માથે ગ્રહણ કરીને પોતાને ધન્ય માનવા લાગી.

શિશિરચંદ્રને નહાસી ગયાને એક પછી એક એમ અગીઆર વર્ષો તો વીતી ગયાં હતાં અને હવે બાર વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે શાસ્ત્રાનુસારે ધાસની મૂર્તિ બનાવીને અને તેને અગ્નિસંસ્કાર કરીને પછી તેનું શ્રાદ્ધ કરવું જોઇએ અને ત્યારપછી સવિતાસુંદરીએ વિધવાનો વેશ ધારણ કરવો જોઇએ. આ પ્રમાણે રિવાજ હોવાથી તેની ચિન્તામાં સવિતાસુંદરી બહુ દુઃખ પામવા લાગી. તે મનમાં બોલવા લાગી: “ મારા સ્વામી હજી જીવતા છે, છતાં કેવી રીતે તેમને મરી ગએલા ધારીને તેમની કુશ્મૂર્તિ બનાવીને

“નાથ ! આવો, આવો, એક વાર આવો ! ” ૧૫૩

સળગાવી દેવી ? અને જીવતા મનુષ્યને મરી ગએલા ધારીને તેમનું કેવી રીતે શ્રાદ્ધ કરવું ? પરંતુ શાસ્ત્ર-વિધિનું ઉલ્લંઘન કેવી રીતે થઈ શકે ? આનો કોઈ સારો ઉપાય નહિ હોય ? છે, ઉપાય છે, પતિને ન્હાસી ગયાને બાર વર્ષ પૂરાં થયાં પહેલાં જો મારું મૃત્યુ થાય, તો મારે શાસ્ત્ર-વિધિનું પણ ઉલ્લંઘન કરવું ન પડે અને મારા સ્વામીની કુશ-મૂર્તિ યનાવીને તેને અગ્નિસંસ્કાર પણ કરવો ન પડે; પરંતુ એમ કરવાથી મારા સાવિત્રી-વ્રતનું ઉદાપન કરી શકાશે નહિ ! ના, ના, એમ તો કદિ અને જ નહિ. સાવિત્રી-વ્રતનું ઉદાપન તો મારે જરૂર કરવું જ જોઈએ, કારણકે વ્રતનું ઉદાપન ન કરવામાં આવે તો વ્રત લીધેલું નકાસું જાય છે. આ લીધેલું વ્રત હું કદિ નકાસું જવા દઈશ નહિ. પરંતુ સાવિત્રી-વ્રતના ઉદાપનને દિવસે જ મારા સ્વામીને ન્હાસી ગયાને બાર વર્ષ પૂરાં થાય છે, તેનું કેમ કરવું ? તેનો શો ઉપાય કરવો ? ઉપાય માત્ર એક જ છે, તે એ કે સાવિત્રી-વ્રતના ઉદાપનની સાથે સાથે મારા જીવન-વ્રતનું ઉદાપન પણ કરી નાંખવું ! જો હું તે જ દિવસે મારા જીવનનો અંત ન આણું, તો મારે મારા જીવતા સ્વામીની કુશ-મૂર્તિ યનાવીને બાળી દેવી પડે ! તે હું કોઈ કાળે કરવાને તૈયાર નથી, તેમ શાસ્ત્ર-વિધિ પણ ઉલ્લંઘન કરવાને હું તૈયાર નથી. યસ, બીજો ઉપાય નથી—તે જ દિવસે મારે મરવું, એ એક જ ઉપાય છે. એ વ્રત કરવાથી સાવિત્રીદેવીએ તેના મરી ગએલા પતિને પાછા મેળવ્યા હતા, અને હું મહાપાપિષ્ટા મારા જીવતા પતિને પણ એ વ્રતના પ્રભાવથી પાછા મેળવી ન શકું ! ? તો પછી મારે જીવવાની શી જરૂર છે ? શું હું મારા જીવતા પતિની કુશ-મૂર્તિ યનાવીને સળગાવી દઉં અને જીવતા પતિના પિડ આપીને શું હું જીવતી રહું ? ના, ના, કદિ પણ નહિ. માત્ર વ્રત-ઉદાપન કરવાને માટે જ હું જીવતી રહીશ અને વ્રત-ઉદાપનને દિવસે જ હું મારો દેહત્યાગ કરીશ.”

અહો ! સવિતાસુંદરી ! તે બહુ મોટી આશા રાખી હતી કે મૃત્યુ પામ્યા પહેલાં એક વાર તો નક્કી સ્વામીનો મેળાપ થશે જ; પરંતુ જેમ જેમ વરસ, ઉપર વરસ ચાલ્યા જવા લાગ્યા, તેમ તેમ તારી એ આશા ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થઈ ગઈ; તોપણ હજી તને આશા છે—આશા કેમ ? તને હજી દૃઢ વિશ્વાસ છે કે મૃત્યુ પહેલાં સ્વામીની સાથે નક્કી એક વાર મેળાપ થશે ! શું એ વિશ્વાસ કળશે ?

સવિતાસુંદરી એ દૃઢ વિશ્વાસ હૃદયમાં ધારણ કરીને પતિને મળવાની આશામાં ને આશામાં આટલું બધું દુઃખ ભોગવવા છતાં તે હજી જીવતી રહી છે, પરંતુ હવે તેના એ વિશ્વાસ નિરાશાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો છે. તેની આશાનો હવે અંત આવી ગયો છે. આશા છે, તે જગતમાં મનુષ્યોને માત્ર એક આશ્રયસ્થળ છે. અહા! પ્રભુની કેવી માયા છે કે મનુષ્યને માથે દુઃખ ઉપર દુઃખ પડે છે, હૃદય ભાંગી જાય છે અને સેંકડો વાર આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ જાય છે, તોપણ લુચ્છી આશા દુઃખીને કદિ મરવા દેતી નથી ! જોને આશા નથી તેને જીવન પ્રત્યે કોઈ પ્રકારની મમતા પણ નથી અને કોઈ પણ કામમાં તેને આસ્થા પણ રહેતી નથી, તો પછી તે મનુષ્ય જીવી પણ શકતું નથી. તેવી રીતે સવિતાસુંદરીને પણ હવે આશાનો અંત આવી ગયો છે, કર્મનો પણ અંત આવી ગયો છે અને તેથી તેના જીવનનો પણ અંત આવી ગયો છે. સાવિત્રી-વ્રતનું ઉદ્ધાપન કરવું એ હવે તેના જીવનનું એક છેલ્લું કામ અને છેલ્લી આશા છે. તે આશા અને તે કામ સમાપ્ત થયેથી તેની આશા અને તેના કામનો અંત આવશે અને તેની સાથે તેના જીવનનો પણ અંત આવશે ? ના, ના, તેના સ્વામીની સાથે તેને મેળાપ થવાની આશા તો તેના મરણની સાથે જ લોપ થશે, તે પહેલાં તે આશાનો કદિ લોપ થઈ શકશે નહિ.

સવિતાસુંદરી મનમાં મનમાં કાયા, મન અને વાણીવડે સ્વામીની પૂજા કરીને તેને પ્રાર્થના કરતી કે : “ હે સ્વામિન, હે મારા ઉપાસ્ય દેવ, મારા મુખ તરફ એક વાર નજર કરીને જુઓ, હું અવિશ્વાસિની નથી. હું પવિત્ર છું, હું જીવતાં અને મરતાં તમારી જ છું બીજા કોઈની નથી. મારા આ લોકનો આશ્રય તમેજ છો, પરલોકની મારી કામના પણ તમેજ છો, માફે સર્વસ્વ તમેજ છો અને મારા ઇશ્વર પણ તમેજ છો. શું હું તમારો વિશ્વાસ કદિ પણ નષ્ટ કરી શકું ? ”

સવિતાસુંદરી મંદિરની અંદર તેના પતિની સ્થાપન કરેલી પથરની મૂર્તિના પગ પાસે બેસીને તેના સ્વામીની પૂજા કરીને રોજ ઉપર પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતી હતી.

તે પુનઃ પ્રાર્થના કરવા લાગી : “ હે મારા હૃદયના દેવ, હે મારા સ્વામિન, તમે અસારે ક્યાં છો ? હે પ્રાણાધિક પ્રિય પતિ, આવો, એક વાર આવો ! હે મારી સાધનાનું ધન, મારી તપસ્યાનું ફળ, મારા જીવનના

આનંદ, મારી આંખોના મણિ! હે મારા નાથ, તમે ક્યાં છો? આવો, એક વાર આવો. મેં પાપિયાએ પૂર્વ જન્મમાં કોઇ સતીનું મન દુલબ્ધું હતો, અને તેનું આ ફળ ભોગવતી હોઇશ અને તેથી જ હું મારા હૃદયદેવતાને સંતુષ્ટ કરી શકતી નહિ હોઉં. આવો, મારા પ્રાણાધાર, આ તમારી દાસી તમારા વિના બહુ વ્યાકુળ બની ગઇ છે! આવો, પ્રભુ! એક વાર આવીને આ દાસીની કામના પૂર્ણ કરી જાઓ. હવે આપની આ દાસી વધારે વાર સુધી આપની રાહ જોઇને જીવી શકે તેમ નથી! આવો, આવો, વિલંબ કરશો તો મેળાપ થશે નહિ. તમારા દર્શનની આશાથી આ દાસીએ જોર કરીને આટલા દિવસ સુધી દેહ ટકાવી રાખ્યો છે, હવે વધારે વાર ટકાવી રાખી શકું તેમ નથી. નાથ! આવો, આવો, એક વાર આવો. ”

સવિતાસુંદરીની આ કરુણાજનક પ્રાર્થનાથી પ્રકૃતિદેવી સંતાપિત થઇને ઘણે દૂર વિશાળ સાગરની પેલી મેર શિશિરચંદ્રની પાસે આ પ્રાર્થના લઇ ગઇ હતી! શિશિરચંદ્ર એ વખતે ઘોર નિદ્રામાં સૂતો હતો, તે આ પ્રાર્થના સાંભળીને એકાએક વ્યાકુળ બની ગયો હતો.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

સ્વદેશ તરફ રવાના.

હોસ્પિટલમાંથી બહાર નીકળીને શિશિરચંદ્રે ઉન્મત્તની માફક સ્ટેશને જઇને સ્ટેશન માસ્તર તથા ડ્રાઇવરને કહ્યું: “ ગમે તેમ કરે પણ સવારે સાત વાગ્યા પહેલાં મારે બંદરે પહોંચવું જોઇએ. બે એન્જનને સ્ટીમ કરીને એક સાથે બે એન્જન ગાડીને જોડી દો અને આખી લાઇનમાં લાઇન ચોક્ખી રાખવાને માટે તાર કરી દો. મારી ગાડી સ્પેશિયલ તરીકે કુલ સ્પીડે જશે. ”

એ પ્રમાણે આજ્ઞા આપીને તે ગાડીમાં બેઠો. શિશિરચંદ્રની મૂર્તિ જોઇને સ્ટેશન માસ્તર વજેરે બધા બચ પામી ગયા. તેને પ્રથમ કોઇએ આવી રીતે અસ્થિર અથવા અધીરો બની ગયેલો જોયો ન હતો. તેના હુકમ પ્રમાણે ગાડીને બે એન્જન જોડીને કુલ સ્પીડમાં ગાડી રવાના થઇ. શિશિરચંદ્ર ઉન્મત્તની માફક ગાડીમાં વારંવાર બોલવા લાગ્યો: “ અહો !

મેં કેટલું બધું ખોટું કામ કર્યું ? સવિતાસુંદરી શું આજસુધી જીવતી હશે ! ? હે ભગવાન, મારી સવિતાને તમે જીવતી રાખજો. મને એક વાર તેની પાસેથી મારી માંગી લેવા દેજો. તે બિચારી મારી મૂર્ખતાને લીધે તથા મારા અપરાધને લીધે બાર વરસથી મારા વિયોગરૂપી ભયંકર વેદના સહન કરે છે ! તે શુ આજસુધી જીવતી હશે ? ના, હું ધારું છું કે જીવતી નહિ હોય. હવે મને તેનો મેળાપ નહિ થઈ શકે. તે સાધ્વી સ્ત્રી આટલું બધુ દુઃખ ભોગવીને શામાટે જીવતી રહે ? ”

બાર વરસ પહેલાં શિશિરચંદ્ર એક દિવસ આ પ્રમાણે સધ્યા-સમયના અંધકારમાં રેલગાડીમાં બેસીને મહાભયકર ચિન્તા કરતો હતો. આજે ફરીથી તે જ રેલગાડી, તે જ સધ્યાસમય અને તે જ મહા ભયકર ચિન્તા ! બાર વરસ પહેલાં તેના મનમાં એમ થયું હતું કે પત્નીના અ-વિશ્વાસથી તેના સસારનું બધું સુખ નાશ પામ્યું છે. તે વખતે સેંકડો વીંછીની વેદનાથી તેનું હૃદય મહાવ્યથા પામતું હતું. તેવી જ રીતે આજે પણ સેંકડો વીંછીની વેદનાથી તેનું હૃદય ચિરાઈ જવા લાગ્યું છે. તે સરલા, પતિપરાયણ, નિરપરાધી પત્નીનો વિના દોષે જુદી આશકાથી છોડીને અહીં આવ્યો હતો.

તે મનમાં બોલવા લાગ્યો : “ સવિતા, એ મારી મધુરભાવિણી સવિતા, તું મારે સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખે હતી. મારે આનંદે તું આનંદ પામતી હતી અને મારી ચિન્તાએ તું ચિન્તા કરતી હતી. સવિતા ! એક વાર જ્યારે હું માંદો પડ્યો હતો, ત્યારે તું તારું બધું કામકાજ છોડીને રાત્રિ-દિવસ મારી પથારીની પાસે જ બેસી રહી હતી. બે દિવસ સુધી એક ક્ષણવાર પણ તું મારી પથારી છોડીને જરા પણ દૂર ગઈ ન હતી. ત્રીજે દિવસે જ્યારે તારી મા આવી, ત્યારે તું પથારી પાસેથી ઉઠી હતી. એવી તું પતિના સુખમાં સુખ માનનારી અને પતિને દુઃખે દુઃખી થનારી હોવા છતાં તને અવિશ્વાસિની ધારીને હું તને છોડીને અહીં આવતો રહ્યો છું—ધિક્ છે મને ! ”

પ્રિય પાદક ! તને યાદ હશે કે આજથી બાર વર્ષ પહેલાં શિશિર-ચંદ્ર રેલ્વે ગાડીમાં બેસીને સવિતાસુંદરીને નહિ ભૂલવા માટે પોતાને ધિક્કાર આપતો હતો અને આજે તેને મળવાને માટે કેવો વ્યાકુળ બની ગયો છે !

તે વિચાર કરે છે એવામાં એકાએક ચારે દિશામાં જ્યાં જોઈએ

ત્યાં આવી રહેલાં શેરડીનાં ખેતરોમાંથી સવિતાસુંદરીની મૂર્તિ જાણે શિશિરચંદ્રની સામે જોઇ રહી હોય એમ તેને લાગ્યું. તેને જોઇને “ સવિતા ! ” એમ ખૂબ પાડીને તે એકાએક મૂર્ચ્છિત થઇને પડી ગયો.

- જ્યારે તેની મૂર્ચ્છા ભાગી, ત્યારે પ્રભાત થયું હતું. ગાડી બંદરના ષ્ટેશનની નજીક આવી પહોંચી હતી. ગાડી આવીને તેને પૂછ્યું: “ ગાડી ષ્ટેશનમાં લઈ જાઉં, કે બંદર ઉપર ? ”

શિશિરચંદ્રે ગાડી સમુદ્રકિનારે લઈ જવાનું કહ્યું. સમુદ્રકિનારાના ટરમિનસે ગાડી આવી એટલે શિશિરચંદ્ર ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને સ્ટીમરની એણીસમાં ગયો. ત્યાં જઈને સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટને કહ્યું કે: “ મારે આજે અહીંથી સુરત જવા રવાના થવાનું છે, તો લૌન્ય તૈયાર કરતાં કેટલો વખત લાગશે ? ”

- સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ બે કલાકની અંદર લૌન્ય તૈયાર થઈ શકે, પરંતુ લૌન્યનો વ્યવહાર હવે લગભગ અંત પડી ગયો છે. લૌન્યની અંદર અત્યારે બે ત્રણ માણસો સિવાય નાવિક કે ખસાસી કોઈ નથી. ”

શિશિરચંદ્રે કહ્યું: “ માર્સેલ્સ વહાણમાંથી કસાન, નાવિક અને ખસાસીઓને ખોસાવીને લૌન્ય એકદમ તૈયાર કરવાનો હુકમ કરો. હું દસ વાગ્યાને સમયે અહીંથી રવાના થવા માંગું છું. ”

“ માર્સેલ્સ વહાણ માલથી ભરેલું છે, તે આજ સાંજે ખાલી થશે, ત્યાંસુધી ત્યાંના માણસોને અહીં શી રીતે ખોસાવી શકાય ? ”

“ બીજું કોઈ વહાણ આવે ત્યારે તેમાંથી માણસો લઈને માર્સેલ્સ વહાણમાં મોકલી આપજો, પરંતુ મારે માટે અત્યારે લૌન્ય તૈયાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. ”

“ નાગાસાકીની ખાંડનો કોન્ટ્રેક્ટ રાખેલો છે, તેથી આજે ત્યાં એક વહાણ જે ન મોકલવામાં આવે, તો કોન્ટ્રેક્ટ રદ જાય તેમ છે અને તેથી નાણાનું પણ નુકસાન લાગે તેમ છે. ” સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટે જણાવ્યું.

“ કોન્ટ્રેક્ટને સળગાવી દો અને માર્સેલ્સ વહાણને સમુદ્રની અંદર ધુઆવી દો. મારે કશું જોવાનું છે નહિ. મારે તો અરાબર દસ વાગ્યે લૌન્ય તૈયાર જોઈએ. ”

શિશિરચંદ્રે એજીનીઅર તરફ નજર કરીને કહ્યું: “ કોલસા પુષ્કળ લેજો. કુલ સ્ટીમે જવું છે. ”

એમ કહીને શિશિરચંદ્ર ચાલ્યા ગયા પછી સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મિ. કનિંગહામે વિચાર કર્યો કે: “ મિ. ચંદ્રનું માથું આજ ખરાબ થઈ ગયું છે, તેથી કોઈપણ પ્રકારે લૌન્ય તૈયાર કર્યા વિના છૂટકો નથી. ”

એમ વિચાર કરીને મિ. કનિંગહામે લૌન્ય તૈયાર કરવાનો ઓર્ડર આપ્યો. મિ. કનિંગહામે જો શિશિરચંદ્રની આજ્ઞા મુજબ નાગાસાકીને. કોન્ટ્રેક્ટ બાળી દીધો હોત અને ખાંડનું ભરેલું માર્સેલ્સ વહાણ સમુદ્રની અંદર ડુબાવી દીધું હોત, તોપણ શિશિરચંદ્ર મિ. કનિંગહામને કશું કહેત નહી.

સ્ટીમર-ઓફિસમાંથી પોતાને બંગલે જઈને શિશિરચંદ્રે નિર્વિકારને પોતે આજે સુરત જાય છે તે વાત જાણી અને તેને શેરડીના બેટમાં સ્ટુઅર્ટચંદ્રની કંપનીનો મેનેજિંગ એજન્ટ નીમીને સત્તાપત્ર લખી આપ્યો. નિર્વિકારનો આજમુધી અઢીસો રૂપિયા માસિક પગાર હતો, તે વધારીને આજથી પાંચસો રૂપિયા પગાર કરી આપ્યો. આ ઉપરાંત જ નફો થાય, તેમાંથી સેકડે પાંચ ટકા કમિશન તેને આપવાનો ફરાવ કર્યો. વળી જો બગલામાં શિશિરચંદ્ર આજમુધી રહેતો હતો, તે બગલામાં નિર્વિકારને રહેવાનો અધિકાર આપ્યો. આ બધા ઉપકારની કૃતી રીતે કૃતજ્ઞતા જણાવવી, તે નિર્વિકારને નહિ સૂજવાથી તે બોલ્યો: “ હું આટલી બધી કૃપાને લાયક નથી ” વગેરે-કેટલુંક તે આગળ બોલવા જતો હતો, પરંતુ શિશિરચંદ્રે તેને બોલતાં અટકાવીને કહ્યું: “ તમારે કશું બોલવાનું છે જ નહિ. હવે હું અહીં પાછો આવવાનો નથી, એ તમે પાછળથી જાણી શકશો. તમે જો અહીંના મજૂરોને છુટા કરાવવાનો કોઈ પણ ઉપાય કરી શકો, તો ખુશીથી કરજો અને તેમાં જો પૈસાનું ખર્ચ થાય, તે હું આપવા તૈયાર છું. આ મારો આદેશ-પત્ર છે, તે તમારી પાસે રાખો. આજ હું દસ વાગ્યે સ્ટીમરમાં ચાલ્યો જવાનો છું. ”

દસ વાગ્યે શિશિરચંદ્ર તેની મુનલાઈટ નામની લૌન્યમાં બેસીને બાર વરસ પછી આજે પાછો સ્વદેશ તરફ રવાના થયો !

“ આ રહું માણનું મંદિર, શેઠજી ! ”

૧૫૯

પ્રકરણ ૨૮ મું.

“ આ રહું માણનું મંદિર, શેઠજી ! ”

આજે સાવિત્રી-વ્રત છે. આજ સવિતાસુદરીના વ્રતનો ઉદ્ઘાપનનો દિવસ છે. સવિતાસુદરીએ સાવિત્રી-વ્રત ગ્રહણ કર્યાને આજે ચૈદ વર્ષો પુરાં થશે. પ્રાતઃકાળમાંથી વિમળા તથા હેમાંગિનીની સહાયવડે તેણે અધી તૈયારી કરી રાખી હતી અને અપોર પછી વિમળાને પોતાને ઘેર બોલાવી લઈ જઈને તે બોલી: “ બહેન, આજે માંડે વ્રત પૂરું થઈ રહે છે અને સાથે સાથે માંડે જીવન પણ આજે પૂરું થવાનું છે. બાર વરસ પહેલાં બરાબર સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે તે નહાસી ગયા છે. હું તેમના મેળાપની આશામાં ને આશામાં આજસુધી રાહ જોઈ રહી હતી, પરંતુ હવે રાહ જોઈ શકું તેમ નથી. તેમના મેળાપની મારી આશા પૂરી થઈ નહિ, તેથી હવે હું તમારી પાસેથી વિદાયગિરિ લઉં છું, તમે મને હવે વિદાયગિરિ આપો. ”

વિદાયગિરિની વાત સાંભળીને વિમળા વિસ્મય પામીને બોલી: “ કેમ બહેન, તમે ક્યાં જશો ? ”

“ જગતની સાથે જે દેશનો કશો પણ સંબંધ નથી, ત્યાં જઈશ. જ્યાં જવાથી જગતમાંનું બધું દુઃખ નાશ પામે, તેવા અગ્નિદેવ દેશમાં જઈશ. આ જગતમાં આજનો દિવસ છે, તે મારો છેલ્લો દિવસ છે. ”

“ બહેન, તમે આવું શું બોલો છો ? ”

“ કેમ બોલું નહિ બહેન ? મરવાની વાત કહેવામાં શો દોષ છે ? હું આજે આ વાત કેમ કહું છું, તે જાણવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળો,—આજે તેમને નહાસી ગયાને બાર વરસ પૂરાં થઈ રહેશે. શાસ્ત્ર-વિધિ પ્રમાણે તે જીવતા હોય, તોપણ તે મરી ગયેલા છે એમ સમજીને તેમની કુશ-મૂર્તિ બનાવીને બાળી દેવી જોઈએ અને તેમનું શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ, પરંતુ બહેન ! મને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે તે હજી જીવતા છે, છતાં મારે વિધવાનો વેશ ધારણ કરવો જોઈએ, તે હું કોઈ પણ કાળે ધારણ કરવાની નથી, એટલામાટે મારે આજે મરવું જોઈએ. જે હું મરી જઈ, તો મને કોઈ એક પિંડુ માત્ર પણ આશ્વેષ આપી શકે નહિ. ફક્ત મારે એક દુઃખ છે, એક આશ્વેષ છે, તે એ કે મૃત્યુ આમ્યા પહેલાં મને તેમનો મેળાપ થશે નહિ ! મેં સ્ત્રીનો અવતાર નકામો

ધારણ કર્યો છે. મારી સ્વામી-પૂજન અને સ્વામી-ભક્તિ એ પણ બધું નકામું છે. હવે હું તમને ફક્ત એટલો આગ્રહ કરું છું કે મારા મૃત્યુ પછી આ આશ્રમની વ્યવસ્થાનો સંધર્ષ, બાર તમે કોઈ લાયક રીતે માથે અર્પણ કરી દેજો. ”

ચિમળા શું કહીને સવિતાસુંદરીને આશ્વાસન આપે ? સવિતાનું દુઃખ જોઈને તેનું હૃદય ચિરાદ જતું હતું. તેને પણ એક વખત તેના રત્નાનો મેળાપ બાર વરસ સુધી નહિ થવાથી તેના સ્વામીની કુશ-મૂર્તિ બનાવીને બાળી દેવી જોઈએ, પરંતુ તેમ નહિ કર્યાથી તેના પિતાને દેશનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. કઠોર શાસ્ત્ર-વિધિ ઉપર તેને તિરસ્કાર આવ્યો. તે બોલી. “ આપણા ધરડાએ આવો કઠોર વિધિ શાંભાટે પ્રચલિત કર્યો હશે ? વીસ વરસ પછી પણ કેટલાએ પાછા આવે છે, અને આપણા ધર્મ-શાસ્ત્રમાં ફક્ત બાર વર્ષની જ મુદત આંધી, એ કેટલું બધું ખોટું કહેવાય ? ”

સવિતાસુંદરી બોલી : “ બહેન ! જો કદાચ મારા મૃત્યુ પછી તે પાછા આવે—હું ધાડું છું કે જરૂર તે પાછા આવશે, કારણકે મારે માટે તે અજ્ઞાતવાસ ભોગવે છે, તેથી મારું મૃત્યુ થવાથી તેમને અજ્ઞાતવાસમાં રહેવાનું કારણ દૂર થઈ જશે, તે પાછા આવે ત્યારે તેમને કહેજો કે હું અવિશ્વાસિની નથી, તેમના ચરણ સિવાય હું બીજું કશું જાણતી નથી, મૃત્યુકાળે પણ એમનું નામ જપતાં જપતાં મેં દેહત્યાગ કર્યો છે, એમ તેમને તમે જરૂર કહેજો. ”

એમ બોલતાં બોલતાં સવિતાસુંદરીની આંખોમાંથી અશ્રુની ધારાએ વહેવા લાગી. ચિમળા પણ તેની સાથે રડવા લાગી. સવિતાસુંદરી પુનઃ બોલવા લાગી : “ નકામા વહેમમાં પડીને તેમણે બહુ વ્યથા ભોગવી છે, અને વિનાશપરાધે મને પણ બહુ વ્યથા આપી છે. તે હવે જાણશે કે સવિતા નિરપરાધી જ છે, ત્યારે તેમની વ્યથા સંકોગણી વૃદ્ધિ પામશે. તેમને સાન્ત્વના દેવાને કાંઈ નથી, તેથી હું સુખેથી મરી શકતી નથી. જો શાસ્ત્ર-વિધિનું ઉલ્લંઘન કરી શકાય, તો હું તેમની રાહ જોઈ શકું, પરંતુ હું શાસ્ત્ર-વિધિનું પાલન કરવાને પણ અસમર્થ છું અને ઉલ્લંઘન પણ કરી શકું તેમ નથી, તેટલા માટે હું એક દિવસ અગાઉથી મરવાને માટે તૈયાર થઈ રહું છું અને તેટલા માટે જ હું આજે મરીશ—આ પૃથ્વી ઉપર આજ મારો છેલ્લો દિવસ છે. મારા

“ આ રહું માણું મંદિર, શેઠણ ! ” ૧૬૧

સઘળા અપરાધ ક્ષમા કરવાનું તેમને કહેજો સ્ત્રીજન્મ ધારણ કરીને હું મારા પતિ-દેવતાને સુખી કરી શકી નહિ. શું કરું, માઈ નસીબ જ તદ્દન વાંકું છે ! મેં પૂર્વજન્મમાં કેટલાં પાપ કર્યા છે, તે કહી શકતી નથી. સાવિત્રીદેવીએ તેમના મૃત્યુ પામેલા પતિને પાછા મેળવ્યા હતા, પરંતુ હું અભાગિની મારા જીવતા પતિનો પણ મેળાપ કરી શકી નહિ. અરેરે ! મારો જન્મ, કર્મ તથા સ્વામીપૂજા એ બધું નકામું ગયું. ”

સવિતાસુંદરી જે વખતે ચિમળાની સાથે ઉપરની વાતચીત કરતી હતી, તે વખતે એક ગાડી શિશિરચંદ્રના સુરતને મકાને આવીને ઊભી રહી અને ગાડીમાંથી એક વ્યક્તિએ નીચે ઉતરીને અદ્વાલિકામાં પ્રવેશ કર્યો. હરિસિંહ જમાદાર તે વખતે સવારનું ખાણું ખાઈને ખાટલા ઉપર બેસીને તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતો હતો, તે અજાણ્યા માણસને દરવાજામાં પ્રવેશ કરતો જોઈને ખાટલા ઉપરથી એકદમ ઊભો થઈ ગયો અને રામાયણ વાંચવામાં અડચણ કરવા માટે વિરક્તિ દર્શાવતો કંઠાર કહે બોલ્યો : “ ક્યાં જાઓ છો શેઠણ ? કાનું કામ છે ? ”

વાચક જનો જાણતા હશે કે આગતુંક શિશિરચંદ્ર પોતે જ છે, પરંતુ હરિસિંહ તેને ઓળખતો નથી, કારણકે શિશિરચંદ્ર ગયા પછી તે નોકરીમાં રહ્યો હતો. તે હવે જમાદાર થયો હતો, તેથી તેના મિત્રજ જરા કડક થયો હતો. હરિસિંહના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં શિશિરચંદ્ર બોલ્યો : “ તમારું નામ શું ? ”

હરિસિંહ જમાદાર ગર્વથી છાતી ધ્રુલાવીને બોલ્યો : “ માઈ નામ હરિસિંહ જમાદાર. ”

“ ભૂપાલસિંહ ક્યાં છે ? ”

આગતુંકના મુખેથી ભૂપાલસિંહનું નામ સાંભળીને હરિસિંહનો મિત્રજ જરા નરમ પડ્યો. તે હવે પહેલાં કરતાં જરા નરમ સ્વરે બોલ્યો : “ મોટા જમાદાર તો માણતી સાથે ગયા છે, શેઠણ ! ”

“ તમારાં માણ અહીં નથી ? ”

“ નાહ, માણ તો બહુ દિવસથી અહીં નથી તે આપ જાણતા નથી ? ”

“ ના, હું ઘણા દિવસથી અહીં ન હતો, તમારાં માણ હાથમાં ક્યાં રહે છે ? ”

“ જગન્નાથપુરીમાં-શ્રીક્ષેત્રમાં રહે છે. ”

“ મકાનમાં કોઈ પુરૂષ છે ? ”

“નાજી, કોઈ પુરુષ નથી, પરંતુ ખુદા મહેતાજી મુકુન્દરાય છે.”

“મુકુન્દરાય મહેતાજીને ખચર આવો કે હું તેમની મુલાકાત લેવાને ઇચ્છુ છું.”

“આવો, શેઠ સાહેબ, અંદર આવો.” એમ કહીને હુરિસિંહ આગળ આવ્યો અને શિશિરચંદ્રે તેની પાછળ પાછળ આજી ધાર વર્ષ પછી કોઈ આવનાર માણસની માફક તેના પોતાના મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. હુરિસિંહે ઝોરડાની અંદર જઈને તેને સમાચાર આપ્યા કે: “આપને કોઈ બોલાવે છે.”

એ સમાચાર સાંભળીને મુકુન્દરાય બહાર આવીને બોલ્યો: “આપ ક્યાંથી આવો છો?”

“હું બહુ દૂરથી આવું છું—મુકુન્દરાય! તમે પણ મને ઝોળખી શકતા નથી?”

“ઝોહ! શેઠ સાહેબ પધાર્યા, શેઠ સાહેબ પધાર્યા! ધન્ય છે પ્રભુજી!” એમ કહીને વૃદ્ધ મુકુન્દરાય શિશિરચંદ્રના પગમાં પડી ગયો. અને બે હાથે તેના ચરણની રજ લઈને તેણે પોતાને માથે ઝડાવી. શિશિરચંદ્રે વૃદ્ધને બોલો કરીને પૂછ્યું: “તમારાં માણ ક્યાં છે?”

“મારાં માણ તો બહુ દિવસથી અહીં રહેતાં નથી. તે જગન્નાથપુરીમાં રહે છે.” એમ બોલીને મુકુન્દરાયે રડતાં રડતાં શિશિરચંદ્ર નહાસી ગયા પછીથી આજી ધાર વર્ષ સુધીના સંઘળા સમાચાર દુકામોં કહી સંભળાવ્યા. શિશિરચંદ્ર તેની વાત સાંભળીને “મુકુન્દરાય, ત્યારે હું પણ જગન્નાથપુરી જઉં છું.” એમ કહીને મુકુન્દરાયના પ્રત્યુત્તરની રાહ નહિ બોનાં બહાર આવીને તે ગાડીમાં બેઠો.

શિશિરચંદ્ર સુરતના સ્ટેશને આવીને સ્ટેશન માસ્ટરને મોઢે માંગ્યા. ચૈસા આપીને સ્પેશિયલ ટ્રેનનો બહાવસ્ત કરીને જગન્નાથપુરી રવાના થયો. સવિતાસુંદરી જીવતી છે અને તે પુરીમાં સ્વામીનું મંદિર તથા અનાથાશ્રમ બંધાવીને તેમાં અનાથની માફક રહે છે. અહો! તેની સવિતા પાસેથી તે કેવી રીતે ક્ષમા માંગશે! તે વિના અપરાધે તેના ત્યાગ કરીને ગયો હતો, હવે શું મોઢું લઈને તેની પાસેથી ક્ષમા માંગશે? આજી ધાર વર્ષ પછી શું કહીને તે તેની સાથે સંભાષણ કરશે? સવિતાસુંદરી શું તેને ક્ષમા કરશે? તે શું ક્ષમાને યોગ્ય છે! ના, તે ક્ષમાને યોગ્ય નથી, તોપણ સવિતાસુંદરી માનવી નથી પણ દેવી છે, તે જરૂર તેના બધા અપરાધો ક્ષમા કરશે.

- સુરત સ્ટેશનના સ્ટેશન માસ્ટરની કૃપાથી તથા મોઢે માંગી શી બરગાથી સ્પેશિયલ ટ્રેન શિશિરચંદ્રને લઇને એકદમ ટુલસીડે પૂર્વ દિશા તરફ હોડવા લાગી. સ્પેશિયલને માટે લાઇન કડીઅર રાખવાને માટે દરેક સ્ટેશને ટેલીગ્રામ કરવાની શી પણ શિશિરચંદ્રે આપી હતી, તેથી જેની ગાડીની ગતિને કોઇ પણ ટેકાણે અડચણ નહીં નહિ. માત્ર એન્જનમાં પાણી તથા કોલસા લેવા માટે કેટલેક સ્થળે તેની ગાડી ચોક્કી હતી. રાત્રિના સાડા દસ વાગ્યાને સમયે શિશિરચંદ્ર પુરીના સ્ટેશને પહોંચી ગયો. ગાડીમાંથી નીચે ઉતરીને શિશિરચંદ્રે જોયું કે સ્ટેશનમાં અત્યારે કોઇ મનુષ્ય નથી. રાત્રે કોઈ ગાડી આવતી ન હતી અને કોઇ ગાડી પુરીથી છૂટતી પણ નહિ, તેથી સ્ટેશનમાં કોઇ ગાડી અથવા મનુષ્ય શિશિરચંદ્રના જોવામાં આવ્યું નહિ. તે પ્રથમ કોઇ દિવસ પુરી આવ્યો ન હતો, તેથી કંઈ દિશામાં જવું, તે તે જાણતો ન હતો. સવિતાસુંદરીનું સ્વામીનું મંદિર તથા અનાથાશ્રમ ક્યાં આવ્યું, તે પણ તેના જાણવામાં ક્યાંથી હોય ? તે સ્ટેશનની રૂમમાં પ્રવેશ કરીને ટેલીગ્રાફ માસ્ટર પ્રત્યે બોલ્યો: “ માસ્ટર સાહેબ, હું અત્યારે મોટી વિપત્તિમાં આવી પડ્યો છું. ”

સ્પેશિયલ ટ્રેનમાં અત્યારે જે શેઠ આવ્યા, તે કોણ છે, તે જાણવાને માટે ટેલીગ્રાફ માસ્ટરને પણ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું હતું, પરંતુ તે હિમત કરીને પોતાની મેળે તેની સાથે વાત-ચીત કરી શક્યો ન હતો. અત્યારે તે સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી આચલપૂર્વક તે બોલ્યો: “ આપે શું કહ્યું ? ”

શિશિરચંદ્ર બોલ્યો: “ હું પ્રથમ કોઇ દિવસ પુરીમાં આવ્યો નથી, અને અહીં જે અનાથાશ્રમ તથા મંદિર બંધાવવામાં આવ્યાં છે, તે સ્થળે મારે જવું છે, તો આપ કૃપા કરીને મારી સાથે જો કોઇ માણસને મોકલો તો મોટો ઉપકાર થાય. ”

“ ઝાહ ! આપને સવિતાસુંદરીના સ્વામીનું મંદિર જોવાને જવું છે ? ”

“ જી હા. ”

“ બહુ સારું, જાઓ, જાઓ, દેવી-મૂર્તિના દર્શન કરીને તમારો જન્મ સફળ કરો. સાક્ષાત્ ભગવતી દેવી છે, તેમના દર્શન કરવાથી સર્વ પાપનો નાશ થઇ જાય તેવી તેની પવિત્ર મૂર્તિ છે. આજે ત્યાં કંગાલ લોકોને ભોજન કરાવે છે. સાધારણ રીતે કંગાલ ભોજન થાય

છે, તેવું આ ભોજન નથી; પરંતુ આ ભોજન તો જેમ ભગવાનને યત્રીસ ભોજન ને છત્રીસ શાક ધરાવવામાં આવે છે, તેમ ચત્ર ચોટથે આવીને ખાવાના અનેક પદાર્થો, ચોખ્ખા એટલે ચૂસીને ખાવાના અનેક પદાર્થો, લેણા એટલે ચાટીને ખાવાના અનેક પદાર્થો અને પેય એટલે પીવાના અનેક પદાર્થોથી કંગાલોને તૃપ્ત કરવામાં આવે છે. દર વર્ષે સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે સ્વયં સાવિત્રીદેવી જાણે પોતે આવીને કંગાલોને ભોજન કરાવીને સતુષ્ટ કરતાં ન હોય, તેમ સવિતાસુંદરી પોતે કંગાલોને જમાડે છે અને જમાડી રહ્યા પછી દરેક કંગાલને એકેક નવું વસ્ત્ર અને એકેક રોકડો રૂપિયા આપે છે. બહુ કંગાલો ભેગા થાય છે. અત્યારે થાણું કરીને કંગાલ-ભોજન સમાપ્ત થઇ ગયું હશે.”

“હા, તે સ્થળે મારે જવું છે, મારે કૃપા કરીને કોઇ એક માણસને મારી સાથે—”

“હા, હા, હમણું હું એક માણસને આપની સાથે મોકલું છું.” એમ કહીને તાર-માસ્તર “જમાદાર, જમાદાર,” કહીને ખૂંસો પાડવા લાગ્યો.

થોડી વારમાં જમાદાર આવીને બોલ્યો: “કેમ, શો હુકમ છે?”

તાર-આયુ બોલ્યો: “આ ગૃહસ્થને સ્વામીને મંદિરે લઇ જવા છે.”

“ક્યાં જગન્નાથજીના મંદિરમાં?”

“નહિ, નહિ, સમુદ્રતીરે જે મંદિર તથા ધર્મશાળા હમણું અધાઇને તૈયાર થયાં છે ત્યાં લઇ જવાના છે.”

“ઓહ! ત્યારે તો માછના મંદિરમાં! જ્યાં એક ધર્મશાળા પણ તૈયાર થઈ છે ત્યાં?”

“હા, એ સવિતાસુંદરીના મંદિરમાં.”

“હા, સમજી ગયો. આવો શેઠજી આવો.” એમ કહીને જમાદાર હાથમાં ખતી લઇને આગળ ચાલ્યો. શિક્ષિતચક્ર તાર-આયુને ધન્યવાદ આપીને જમાદારની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો.

શેઠજી સ્પેશિયલ ગાડીમાં આવ્યા છે અને માછનું મંદિર તથા ધર્મશાળા જોવા જાય છે, તેથી મને પણ સારી યુક્તિસ મળશે એમ જમાદાર મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ કરતો જતો હતો.

કંગાલ ભોજન અત્યારે સમાપ્ત થઇ જવાથી કંગાલોનાં ટોળેટોળાં સવિતાસુંદરીને બે હાથ ઉંચા કરીને અનેક આશીર્વાદોનો વરસાદ વરસાવતાં વરસાવતાં મંદિરેથી પાછાં આવતાં હતાં. જમાદાર તથા

શિશિરચંદ્રને કંગાલોની ગિર્દીમાં ધીમે ધીમે ચાલવાની જરૂર પડી હતી. મંદિરની સામે આવીને આંગળીવડે મંદિર બતાવી આપીને જમાદાર બોલ્યો: “આ રહ્યું માણતું મંદિર, શેઠશુ!”

શિશિરચંદ્રે ખિસ્સામાંથી બે રૂપીઆ કાઢીને જમાદારના હાથમાં આપીને કહ્યું: “હા, હવે તમે જાઓ.”

બે રૂપીઆ લઈને જમાદાર ખુશ થતો સલામ કરીને સ્ટેશન તરફ પાછો ચાલતો થયો.

પ્રકરણ ૨૯ મું.

બાર વર્ષે વ્રતની પૂર્ણાહુતિ.

સાવિત્રી-વ્રતનું ઉદાપન કરીને સવિતાસુંદરીએ બહુ પરિશ્રમ લઈને કંગાલોને જાતે ભોજન કરાવ્યું. કંગાલ-ભોજન સમાપ્ત થઈ રહ્યું એટલે સ્વામીની પૂજાને માટે તેણે સ્વામીના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. ભૂપાલસિંહ જમાદાર મંદિરના દરવાજામાં એક બેંચ ઉપર બેસીને અત્યારે દ્વારનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે પૂજા સમાપ્ત થઈ રહેશે, ત્યારે તે માણને આશ્રમમાં પહોંચાડી આવશે. રોજ તે આ પ્રમાણે પહેરેા ભરે છે. અન્ય દિવસે તો રાત્રે નવ વાગ્યાની અંદર પૂજા સમાપ્ત કરીને સવિતાસુંદરી આશ્રમમાં જતી રહે છે, પરંતુ આજે કંગાલ-ભોજન હોવાથી રાત્રિના દસ વાગ્યે તે સ્વામીનો પૂજા કરવા મંદિરમાં આવી છે. સ્વામીની પૂજાને સમયે વિમળા અથવા હેમાંગિની સિવાય બીજું કોઈ મંદિરમાં પ્રવેશ કરી શકતું નહિ.

શિશિરચંદ્રે જ્યાં દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં ભૂપાલસિંહ એકદમ બેંચ ઉપરથી ઊભો થઈ જઈ તેની સામે આવીને રસ્તો રોકીને ઊભો રહ્યો અને કંઠાર સ્વરે બોલ્યો: “ક્યાં જાઓ છો?”

“મંદિર જોવાને જાઉં છું.” શિશિરચંદ્રે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“અત્યારે માણ પૂજામાં છે—સવારે આવો.”

“હું તમારા માણને મળવાને માંગું છું.”

“મળવું હોય તો સવારે આવજો—રાતમાં તે મળી શકશે નહિ.”

આ વખતે જરા ઉચ્ચ કંઠસ્વરે શિશિરચંદ્ર બોલ્યો: “ભૂપાલસિંહ,

મને તમે ઝોળખી શકતા નથી ? તમે મઝામાં છોને ?”

કંઠસ્વર સાંભળીને ભૂપાલસિંહ એકાએક ચમકી ગયો. ઝોહ ! આ તો તેના માલીકનો કંઠસ્વર ! આ સ્વર તેના સાંભળવામાં ત્યાંથી આવ્યો ? ! શું આ આગતુક વ્યક્તિ તેના માલિક છે ? પરંતુ તેના મનમાં વિશ્વાસ આવ્યો નહિ, તેથી તે બોલ્યો : “ હું રાત્રિને વખતે બરાબર સારી રીતે જોઈ શકતો નથી. ”

“ બહુ સાફ, સારી રીતે નજર કરીને જુઓ જોઈએ. ” એમ કહીને શિશિરચંદ્ર બત્તીના અજવાળામાં આવીને ઊભો રહ્યો. શિશિરચંદ્રને અજવાળામાં જોતાં જ ઝોળખી જઈને “ સલામ શેઠ સાહેબ ! મારી કસર માફ કરજો સાહેબ ! ” એમ બોલીને ભૂપાલસિંહ બે હાથ ઉઘાડીને તેને પ્રણામ કર્યા.

શિશિરચંદ્રે તેની પીઠ થાપડીને કહ્યું : “ તમારી કશી કસર નથી, જમાદાર ! મુકુન્દરાયની પાસેથી મેં સઘળા સમાચાર સાંભળ્યાં છે ; તમારું ઝાણ કદિ વાળી શકાય તેમ નથી. ”

એમ કહીને શિશિરચંદ્રે મંદિરની અંદર પ્રવેશ કર્યો. ભૂપાલસિંહ એય ઉપર બેસીને આનંદનાં આંસુ પાડવા લાગ્યો.

મંદિરની અંદર પ્રવેશ કરીને શિશિરચંદ્રે શું જોયું ?—અહો ! તેની સજીવ મૂર્તિના પગમાં ઘુંટણમંડીએ પડીને મીચેલી આખો સહિત અને હાથ જોડીને આ કોણ સ્તુતિ કરે છે ? શું આ સવિતાસુંદરી છે ! ના, એ સ્વર્ગની દેવી છે—પૃથ્વીની દેવી નહિ. ના, ના, આ તો સવિતાસુંદરી જ છે ! અહો ! મારી સવિતાસુંદરી, મારી પરિત્યાગ કરેલી સવિતા જ છે ! અને આ મૂર્તિ કોની ? અહો ! આ તો મારી પોતાની જ મૂર્તિ છેને શું ? અહો ! પણ આ મૂર્તિ સજીવ કેમ દેખાય છે ? ! અરે વહાલી સવિતા ! દુષ્ટનું કહેવું સાચું માનીને હું તારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો હતો. આ સાવિત્રીના ચરિત્રમાં મેં નકામો સ દેહ કર્યો હતો ! ધિક્ છે મને ! હવે હું શું બોલીને અસારે આ દેવીની સામે ઊભો રહું ? શું કહીને હું તેની ક્ષમા માંગું ? શિશિરચંદ્ર ધીમે ધીમે સવિતાસુંદરીની પાછળ આવીને સાંભળવા લાગ્યો. •

સવિતાસુંદરી પ્રાર્થના કરે છે : “ હે મારા સ્વામી ! હે મારા પ્રભો ! હે મારા હૃદયદેવતા ! હે મારા હૃદયના આધાર ! તમે ક્યાં છો ? ! ને સાવિત્રી-વ્રતના દિવસથી આજ બાર વર્ષો પૂરાં થયાં. આજ

તમારી આશામાં ને આશામાં પરાણે મારો દેહ મેં ટકાવી રાખ્યો છે, પરંતુ હવે ટકાવી રાખવાની મારામાં શક્તિ નથી. પ્રભો ! આજે માફે તે સાવિત્રી-વ્રત મેં સમાપ્ત કર્યું છે, મારા જીવનનો પણ આજે છેલ્લો દિવસ છે ! તમે અસારે ક્યાં છો ? આવો, આવો, એક વાર આવીને મને તમારાં દર્શન દેખ જાઓ, એક વાર આવીને મારી મનકામના પૂર્ણ કરી જાઓ હવે વધારે વિલપ કરો નહિ, જલદી આવો, આવો, ઝટ આવો ! ”

શિશિરચંદ્ર હવે રડી શક્યો નહિ. આંખોમાં અશ્રુની ધારાઓ સહિત સવિતાસુંદરીની પાસે જઈને પાછળથી બે હાથે તેને ઉચકી લઈને ખોળામાં બેસાડીને દયાજનક કંઠે બોલ્યો : “ સવિતા ! ”

• શિશિરચંદ્રે તેને શરીરે હાથ લગાવ્યો કે તુરત જ સવિતાસુંદરી જાણી ગઈ કે તેની પ્રાર્થના પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. સ્વામી આવી પહોંચ્યા છે ! તે આંખો ઉઘાડીને બોલી : “ તમે આવ્યા ! હવે માફે સાવિત્રી-વ્રત સાર્યક થયું ! ”

• શિશિરચંદ્ર ગદગદ કંઠે બોલ્યો : “ સવિતા ! ઓ સવિતા ! મેં મહાપાપ કર્યું છે; તારી પાસેથી ક્ષમા માંગવાનો પણ મને અધિકાર નથી, હું ક્ષમાને અયોગ્ય છું; તું મને દયા કરીને તારા આ નિષ્કંટ સ્વામીને ક્ષમા કરીશ, સવિતા ? ! ”

“ એવું બોલીને મને અપરાધી કરશો નહિ; તમે મારા દેવ છો. દેવનો શો અપરાધ હોય ? મેં બાર વરસ સુધી તમારે માટે રાહ જોઈ; શા માટે, તે તમે જાણો છો ? મારા અંતરની એવી અભિલાષા હતી કે મૃત્યુ પામ્યા પહેલાં તમને કહી જાઉં કે હું અવિશ્વાસિની નથી,—તે મારી અભિલાષા હવે પૂર્ણ થઈ છે, કારણકે તમારો મેળાપ થયો છે. હવે મારા મનમાં કોઈ પ્રકારનું દુઃખ કે ક્ષોભ નથી. હવે તમે મને તમારા અકમાં લઈને થોડી વાર બેસો. તમારા હૃદય ઉપર હવે મને થોડી વાર વિશ્રાન્તિ લેવા દો. ”

અશ્રુપૂર્ણ નયને શિશિરચંદ્ર સવિતાસુંદરીને અંકમાં લઈને બેઠો. તેની બંને આંખોમાંથી નીકળતી અશ્રુધારાઓ સવિતાના શરીર ઉપર પડવા લાગી. સવિતાસુંદરી પોતાના ચીરના છેડાવડે તેની આંખો લૂછી નાંખીને બોલી : “ તમે રડો નહિ, મારે માટે તમે તમારી આંખોમાં બિલકુલ આંસુ લાવશો નહિ. હું અત્યંત ભાગ્યશાળી છું, કારણકે તમારા ખોળામાં મને સ્થાન મળ્યું છે; એના કરતાં ઓછાને અધિક સૌભાગ્ય

ખીજી ક્યું હોય શકે ? મારા હૃદયની જવાબા હવે તદ્દન યુગ્મર્થ મર્ધ છે—મને હવે બહુ થાક લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. હવે હું બોલી શકતી નથી. મને ઉંઘ આવે છે. આજ હું તમારા બોળામાં બેસીને થોડી વાર ઉંઘ લઉં.”

એમ કહીને સવિતાસુંદરી તેના સ્વામીના હૃદય ઉપર ઢળી પડી ! શિશિરચંદ્ર પ્રેમપૂર્ણ નેત્રે તેના સ્વર્ગીય સૌન્દર્ય તરફ જોઈ રહ્યો. સવિતાસુંદરીએ બહુ કપટે ઉંઘથી ઘેરાતી તેની આંખો ઉઘાડીને એક વાર સ્વામીના મુખ સામે જોયું. તુરત જ પછી આંખો બંધ કરી દીધી. સવિતાસુંદરીની તે અઘોરિક દૃષ્ટિથી શિશિરચંદ્ર વિમુગ્ધ બની જઈને ધીમે ધીમે પત્નીને શરીરે હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

કેટલીક ક્ષણ સુધી એ પ્રમાણે બેસી રહ્યા પછી શિશિરચંદ્રના મનમાં થયું કે જાણે સવિતાસુંદરીનું શરીર ધીમે ધીમે કડું પડતું જાય છે; બ્હીકમાં તેનો અંતરાત્મા સૂકાઈ ગયો. તેણે સવિતાસુંદરીના હૃદય ઉપર હાથ અડકાડીને જોયું તો હૃદય નિશ્ચલ અને નિરુપદં જોવામાં આવ્યું ! સવિતાસુંદરી તેને છેતરતી પલાયન કરી ગઈ છે ? તે “સવિતા” કહીને આર્તસ્વરે હૃદય ચીરાર્થ જાય તેવી ખૂમ પાડી ઉઠ્યો.

શિશિરચંદ્રે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યાને થોડી વાર થઈ એટલે ભૂપાલસિંહ બેચ ઉપરથી જોતો થઈને અનાથાશ્રમમાં ગયો અને વિનળા પ્રત્યે બોલ્યો : “ મોટાં માણ ! શેઠ સાહેબ આવી ગયા. ”

વિનળા ચમકી જઈને બોલી : “ કોણ શિશિરચંદ્ર ? ”

“ હા, માણ. ”

એ સમાચાર સાંભળીને વિનળા એકદમ આનંદમાં આવી જઈને મંદિરમાં દોડી ગઈ અને સવિતાસુંદરીને બોળામાં લઈને શિશિરચંદ્રને બેઠેલા જોઈને ચિત્રામણમાં આલેખાઈ જાય તેમ તેમની પાછળ રતબંધ બનીને જાબી રહી. કેટલીક ક્ષણ પછી શિશિરચંદ્રની મર્મબેદી ખૂમ સાંભળીને તેણે પાસે આવીને સવિતાસુંદરીને શરીરે હાથ અડકાડી જોયો તો તેને પણ લાગ્યું કે સવિતાસુંદરીનું કદાચ મૃત્યુ થયું હોય ! તે રડવા લાગી ગઈ.

શિશિરચંદ્ર એ હાથે પત્નીને હૃદય સાથે પકડી રાખીને પથ્થરની મૂર્તિની આશ્વ નિશ્ચલ અને નિરુપદં બનીને બેસી રહ્યો. શિશિરચંદ્રના આગમનની વાત અનાથાશ્રમમાં રહેતી બધી અનાથિની ક્ષીઓના

સાંભળવામાં આવી હતી. સવિતાસુંદરીની લયજનક સ્થિતિના સમાચાર પણ બધી સ્ત્રીઓના સાંભળવામાં આવવાથી તે બધી અનાથિનીઓ મંદિરમાં દોડી આવી. વિમળાએ તેમાંની કેટલીકને પોતાની પાસે બોલાવી લઈને તેમની સહાયવડે સવિતાસુંદરીને શિશિરચંદ્રના બોળામાંથી ઉચકા લઈને શિશિરચંદ્રની મૂર્તિના પગ પાસે સ્વરાવી. શિશિરચંદ્ર પત્નીના મુખની સામે જોઈને પ્રથમની માફક પથરની મૂર્તિની જેમ બેસી રહ્યો. કેટલીક વાર પછી લાંબો નિસાસો નાંખીને તે વિચાર કરવા લાગ્યો: “હું જ સવિતાસુંદરીનો હલાકારી છું. હું જો તેના પર ખોટા વહેમ ન લાગ્યો હોત અને ન્હાસી ન ગયો હોત, તો સવિતાને બાર વરસ સુધી આટલું અધું કંટ સહન કરવું ન પડત અને આજ તેની આવી સ્થિતિ થાત નહિ મને જ્યારે એ ખોટો પત્ર મળ્યો, ત્યારે સુરત જઈને ખરા ખોટાની મેં તપાસ શાખાટે કરી નહિ? સવિતા પરમ પવિત્રાત્મા. પતિવ્રતા બાર વરસ સુધી અસલ્ય મનઃકંટ વેડી રહી, તેમાં મારો જ દોષ છે! નકામો સદેહ લાવીને બાર વરસસુધી મેં પણ મહાકંટ વેઠ્યું, તે મારા પાપનો દંડ મને મળ્યો. હું જ્યાંસુધી જીવીશ, ત્યાંસુધી મારા આ દુઃખની જવાબા કદિ શાન્તિ પામશે નહિ. આ જવાબા એ શું મારા પાપનો યોગ્ય દંડ હશે? ના, ના, મારા પાપનો યોગ્ય દંડ હોય શકે જ નહિ. હું મહાપાપિષ્ઠ છું, સ્ત્રીધાનક છું અને પતિવ્રતા સ્ત્રીને દુઃખી કરનારો છું, તેથી મને તો વધારે શિક્ષા થવી જોઈએ. હું સ્ત્રીને મારનારો, પત્નીને મારનારો, મહાપાપિષ્ઠ છું. બાર વરસસુધી ધીમે ધીમે સવિતાના હૃદયમાં કાલિદાસ છુરીનો ઝેરી ઝખમ કરીને એક ટીપું લોહી બહાર કાઢ્યા વિના મેં છેવટે તેને મારી નાંખી છે! અરેરે! મારા આ પાપનું હવે કોઈ પણ રીતે પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકે તેમ નથી. અસ, હવે તો સવિતાની સાથે મરવું અને એ જ ચિત્તામાં સાથે બળવું. એ સિવાય બીજો કશો ઉપાય નથી.”

પરંતુ સવિતા મરણ પામી નહોતી. પતિના આગમનના હર્ષને અતિ પ્રકટ સ્વરૂપમાં નહિ દર્શાવતાં, એ હર્ષને તેણે પોતાના હૃદયમાં જ શમાવી દીધો હતો અને હૃદય એ હર્ષના વેગને શમાવવા સમર્થ નહિ હોવાથી તે મૂર્ચ્છિત થઈ ગઈ હતી. હર્ષાવેગ શમાવવાની દુર્દમનીય તપશ્ચર્યાથી તેને આવેલી મૂર્ચ્છાએ વિમળા, શિશિરચંદ્ર અને બીજાઓને મરણની આશંકામાં નાંખ્યાં હતાં; પરંતુ થોડી વરે તેનામાં ચૈતન્ય આવ્યું. તેનું હૃદય પુનઃ નિયમિત રીતે ગતિમાં આવ્યું અને સવિતાસુંદરી બેઠી

થઈ. તેને જોઈને વિમળા બોલી: “ બહેન સવિતા ! હવે તમને સારું છે ? તમે આજ સવારનું કશું ખાધું નથી. વળી શિશિરચંદ્ર પણ ઘણી લાંબી મુસાફરી કરીને આવ્યા છે, તેથી તે પણ ભૂખ્યા થયા હશે, માટે હવે તમે બન્ને આશ્રમમાં ચાલો. રસોઈ તૈયાર છે, તેથી જમી લ્યો. ”

સવિતાસુંદરીને સહજ અશક્તિ જણાઈ, પરંતુ સ્વામીના વદનપર નજર પડતાં શક્તિસંચાર થયો. તે ઊભી થઈને આગળ ચાલી. શિશિરચંદ્ર તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો અને બીજી બંધી અનાથા સ્ત્રીઓ સૌની પાછળ પાછળ ધીમે પગલે ચાલીને બધાં આશ્રમમાં ગયાં. બીજી બંધી સ્ત્રીઓએ ભોજન કર્યું હતું, ફક્ત સવિતાસુંદરી એક જ બાકી હતી. આજ બાર વર્ષે સાવિત્રી-વ્રતને દિવસે પોતાના પતિ-દેવતાને પ્રાપ્ત કરીને આનંદ પામતી સવિતાસુંદરીએ પતિને જમાડીને ભોજન કર્યું.

ધી ઈશ્વરી ભદ્રકાળી કાચ ફેક્ટરી

તથા
ગાડીઓ બનાવવાનું દ્વય વરમનું
ગંજવર કારખાનું.

અમારે ત્યાં ગા-
ડીઓનું રીપેરીંગ
કામ જેવું કે સુ-
તારી, હુદારી, લે-
લીન, તથા રંગનું
તથા ગીલીટનું કામ
ધણું જ મજબુત
સફાઈદાર અને સં-
તોષકારક કરી આ
પવામાં આવે છે.
તે સીવાય તદ્દન
નવી દરેક જાતની
ગાડીઓ, વીક્ટો-
રીઆ, કેનેા વિગેરે
તમામ જાતની ગા-
ડીઓ બનાવવામાં

આવે છે તથા મોટરોની ઓડીઓ તથા મીકેનીક કામ ધણું જ સારું
થાય છે અને માલીક પરશરામ ભીમરાવ તથા તેઓના ભાઇ
આપુરાવ ભીમરાવ તથા ભગતરાવ ભીમરાવ તથા નરહરી આપુરાવ
ચારે માણસો કારખાનામાં જાતે કામ કરે છે અને હોંશીયારમાં
હોંશીયાર કારીગરો આ કારખાનામાં કામ કરે છે. માલીકે નાનપણથી
આ કામમાં જાતિ અનુભવ મેળવ્યો છે તે બાબતનાં રાજ્ય મહા-
રાજાઓનાં તથા શેડીઆઓનાં સર્ટીફિકેટો તથા ચાંદો મેળવ્યા છે.
ગાડીઓ ખરીદ કરતાં પહેલાં અમારા કારખાનામાં મુલાકાત લેવા
આસ બલામણ કરીએ છીએ. અમારે ત્યાં સેકંડહેન્ડ ગાડીઓ
શેડીઆઓની વેચવા આવેલી છે તે તદ્દન કીફાયત ભાવે મળશે.

સેવક-પરશરામ ભીમરાવ,

સેસન્સ જડજની કોર્ટ પાસે—અમદાવાદ.

તમારાં હઠીલાં દરદો:—

અમારે સારાં કરવાં છે; કારણકે તેમ થતાં તમે અમારા સેવા-કાર્યોમાં મદદ કરશો એ વિશ્વાસ છે. ફક્ત જાહેરાત ખર્ચ એ રૂ. મોકલી નામ નોંધાવે. દવા બાર માસ મફત મળશે.

મેનેજર, “કચ્છ પોસ્ટ ડિસ્ચેન્સરી.”

કોટડા (વાયાલુજ) કચ્છ.

કોઈથી ન થતું કામ:—

“જીવનશક્તિ” કરે છે. મુશ્કેલ દરદોમાં જ્યારે સારી દવાઓ લાગુ નથી પડતી ત્યારે તે સાથે આ ચીજ વાપરવાથી કામ કરવાનો રસ્તો સરળ થાય છે. તેના શોધક ડૉ. ગોપાળજી પ્રાગજી કોઠારી આયુર્વેદ વિશારદ એચ. એમ. બી., એફ. આઈ. એ. સી., ડી. સી. એ. (જોન) સંસ્થાપક કોટડા સાર્વજનિક સંસ્થાવર્ત. દવાખાનું, એમણે પોતા પાસે આવતા અનેક મુશ્કેલ રોગોમાં ખાત્રી કર્યો બાદ આ દવા લોકોને લાભ આપવા બહાર પાડી છે. અનેક આશા મુકી દીધેલા નવા કે જુના પુરાણા દરદના દરદીઓમાં એ દવાએ આશા રેડી છે, જે એકલી લેતાં આખા શરીરને ટેકા આપે છે અને બીજી ગમે તે દવા સાથે લેતાં તેના ગુણને વધારે છે. સુવર્ણ અને ચંદ્રેદ્યનું આ રસાયણિક મિશ્રણ છે કે જે બન્ને ચીજો જીવનશક્તિ વધારવા માટે મશહુર છે.

વિશેષતાઓ:—ખાવામાં સ્વાદીષ્ટ, નુકસાન વગરની, ગર્ભિણી સ્ત્રી અને બચ્ચાંને પણ આપવાલાયક, અનુપાન વગરની, લાંબો સમય રાખતાં એકસરખા ગુણમાં ટકી રહે છે કારણકે તેની આખી બનાવટમાં હાથ લગાડવામાં આવતો નથી.

કિંમત તોલા ૧ (૩૨ ડોઝ) ના રૂ. દશ, પોસ્ટેજ જુદું.

તુડીની તુડી નથી પરંતુ જીવતર છે ત્યાં લગી આશા રાખવી જોઈએ તે એટલા માટે જ અમે આ ચમત્કારિક ચીજ વાપરવા આગ્રહ કરીએ છીએ. લખો:—

મેનેજર, જીવનશક્તિ કાર્યાલય

કોટડા (વાયાલુજ) કચ્છ.

રખે ચુકતા, આ અમૂલ્ય તક !!!

જીર્ણીકર, સંગ્રહણી અને ક્ષયરોગના ખાસ
અનુભવી વૈદ્ય કાશીવાળા પંડીત
વિનાયકરાવ કેતકરનું

આયુર્વેદ ચિકિત્સાસ્થાન

દવાખાનું આકાશેક કુવાની પોળના નાકે.

. બધા રોગોની સંભાળપૂર્વક ચિકિત્સા કરી ગમે તેવા
ભયંકર અને અસાધ્ય રોગોને નિર્મૂળ કરવામાં આવે છે.

ગરીબો માટે અડધી ફી લેવામાં આવે છે.

ઉપરાંત અમારે ત્યાંથી 'કેતકર ક્ષાર્મસી'ની નીચેની
પેટન્ટ અને બ્રાણીતી દવાઓ પણ મળશે.

૧. અમૃતચૂર્ણ	૮. જીજ્ઞાબની ગોળીઓ
૨. બૃહત્ ચૌપચીની પાક	૯. કુંતલ્લોમ્ભતિ તેલ
૩. સૌભાગ્ય સુંઠ	૧૦. કાસકતરી
૪. અપૂર્વ દંતમંજન	૧૧. વાળાની દવા
૫. આરોગ્યવર્ધની	૧૨. કોઢ તથા કરોળીયાની દવા
૬. ખાલજીવન	૧૩. દાદરની ગોળી
૭. કફવિનાશક ગોળીઓ	૧૪. મહાભાલતકાવલેહ

મળવાનો વખત:—સવારના ૮ા થી ૧૧

સાંજના ૩ થી ૬

(ફક્ત ગરીબો માટે)

છે શું ?

ક્ષયરોગ

આજકાલ જ્યાં જોઈએ ત્યાં નજરે પડે છે તેને માટે વાપરે

ડી. વોકરનું

ઈલિક્શીર આયડોકલોર ગ્વાયાકોલ કો.

આ દવા ફેફસાંનો સોજો, ન્યુમોનીઆ, ઇન્ફલ્યુએન્ઝા, અર્થ્રાઈટિસ, ઉધરસ, તથા દરેક જાતની શાંદી ઉપર ઘણી જ સારી અસર કરે છે.

કિંમત ચાર ઑંસની બાટલીની ૧-૪-૦

„ આઠ „ „ ૨-૦-૦

„ રતલી „ ૩-૦-૦

શિયાળામાં શક્તિ માટે વાપરે

ડી. વોકરનું

ઈમલશન ઓફ કોડલીવર ઓઈલ.

આ ઈમલશન સારા ઉચા કોડલીવર ઓઈલમાંથી બનાવેલું છે અને તે ખીજી પરદેશી બનાવટથી ઉતરે તેમ નથી અને કિંમતમાં સસ્તું અને સ્વાદમાં સારું છે.

કિંમત બાટલી એકની રૂ. ૧-૪-૦

ક્રીઓસોટેડ ઈમલશન બાટલીની કિં. રૂ. ૧-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના એજન્ટ

અમરતલાલ એમ. મોદીની કું,

સારંગપુર ચકલા—અમદાવાદ.

અનાથોના નાથ? નિરાધારોના આધાર?

કંગાલોના બેઢી? દૂબતાંઓના તારણુહાર

શ્રીમાનો તો થઈ શકે જ-તેઓ તો થવાના જ
પણુ જીવવાળાં સાધારણુ સંપત્તિવાળાં પણુ થઈ શકે છે.

- દેશસેવાનો અનન્ય માર્ગ,
સખાવતોનો ઉત્તમ ઉપયોગ,
• જોવો હોય તો કૃપા કરી એક જ વાર

નડીયાદ હિન્દુ અનાથાશ્રમ.

પર નિધા કરી તેની મુલાકાત લ્યો,
કે તેનો વાર્ષિક રીપોર્ટ મંગાવો.

દેશનાં લાચાર અનાથ બાળકો માટે આપની
નહાની મહોટી સખવતો પ્રભૂ પ્રીત્યર્થે-પરભવના
લાથા માટે નીચેના મુકામે જરૂર મોકલો.

એક દિવસનું ખોરાકી-પોશાકીનું ખર્ચ રૂ. ૫૦)
ઉપર થાય છે. નહાનાં મહોટાં ૧૫૦) ઉપર અનાથો
પળાય છે. દરેક દાન લેવાય છે. વધુ વિગત માટે લખો-

મંત્રી--હિન્દુ અનાથાશ્રમ, નડીયાદ.

વીસમી સદીની નવીન શોધ.

સંગ્રહણી (ગળતી)

માટે અમૃતમય ઉપાય.

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકતરોની દ્વારા ખાઈ કાઢેલા સ-
ંગ્રહણી (ગળતી), મુખાધના ઝાડા, અતિસાર અને આતરડાના ક્ષયથી
પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડેલી ત્રીસ વર-
સના અનુભવની રામબાણુ દ્વારા માટે રૂબરૂ મળેલા યા સવાલપત્ર મ-
ળાવેલ. પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવો.

મેળાપ દર રવીવારે.
અમદાવાદ-કાલુપુર
ડાંડીગરાની પોળ—
તથુરાગરાની ખડકીમાં
ધર નંબર ૩૫૬.

માણસાવાળા
માસ્તર કે. જે. પટેલ
એન્ડ સન્સ.
સ્પ્રુ સ્પેશીઆલીસ્ટસ,

અમારું ખાસાનંદ બચ્ચાંઓને રટપુટ, આનંદી અને સુદર બનાવે છે.

લકવો.

લકવો—શરીરના અડધા ભાગને થાય છે. તેથી
તે બાળુનો હાથ અને પગ રહી જાય છે (બુઠાં
થાય છે) અને તે બાળુનું મોં વાંકું થાય છે. તેથી
ચોખ્ખું બોલાતું નથી વીગેરે.

હજારો રૂપીઆ ખર્ચ કરતાં પણ સાફ થતું નથી
તેવા લકવાના રોગની વનસ્પતિની દ્વારા મારી
પાસે છે. તે દવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા
છે. સરદીફીફ્ટો મળેલાં છે.

છોટુભાઈ જીવાભાઈ.

કે. શાહપુર-ચકલા પાસે—અમદાવાદ.

નેત્રખીંદુ યાને આંખરક્ષક.

નેત્રખીંદુનાં ટીપાં સવાર સાંજ આંખમાં પાડવાથી દુખવા આવેલી આંખો તદ્દન મટી જાય છે. ખીલ તથા આંખોમાં વળતી ઝાંખ, ઝરતું પાણી, કળતર, ઝામરવાથી દુખવા આવેલી આંખો અને છ માસની અંદરનું પડેલું ટુલું દુર કરી આંખોનું તેજ સારી પેઠે વધારે છે, તથા આંખોના રોગનો નાશ કરે છે. ક્રીમન બાટલી ૧) ના રૂ. ૦-૧૨-૦

મફત ! તદ્દન મફત !

ભયકર યાને હડીલાં દરદોથી બચવું હોય તો એક પોસ્ટ કાર્ડ લખી હમારું 'વ્યાધીહર પ્રયોગ' નામનું પુસ્તક તદ્દન મફત મગાવો.

વૈદ્ય રવીશંકર જટાશંકર કિવેદી,

ધોળકા (ગુજરાત)

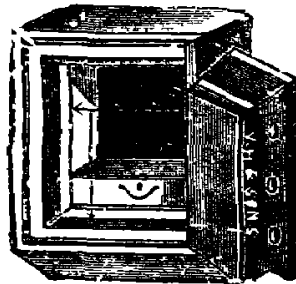
વલ્લભરામ એચ. એન્ડ સન.

દુકાન નં. ૩૦૪૯, પાનકોર નોકા—અમદાવાદ.

હરીફાઈમાં

સૌથી

મજબુત

કીંમતમાં

ખીલ કરતાં

સસ્તી

ફાયરપ્રુફ ટીન્નેરીઓ.

હમારા કારખાનામાં ઉપર જણાવેલી પેટન્ટ અગ્નિયમ ગુપ્ત બકાર-વાળી ફાયરપ્રુફ અને ચોરથી પણ તૂટે નહીં તેવી અગ્નિયમ ખાનાવાળી ટીન્નેરીઓ તથા કેશબોક્સો અને કળા વિગેરે કામ ધણું મજબુત અને ટકાઉ થાય છે. ટીન્નેરી ખરીદતાં પહેલાં એક વાર હમારી દુકાનની સુલાકાત લેવા ખાસ બલામણુ છે.

ગૃહસ્થો, તમારા શરીરની સંભાળ રાખશો કે ?
જો સંભાળ રાખવી હોય તો ઉત્તમ હવાપાણી તેમજ
ખોરાક માટે એક વખત

ધી નારાયણ હિન્દુ લોજ.

ની સુલાકાત લેવા ચુકશો નહીં, કારણકે આ લોજમાં નીચેની
સગવડો રાખવામાં આવી છે.

- (૧) અનુભવી માલીકોની જાતી દેખરેખ. (૨) થોડે નફે ઝાઝો વેપાર
- (૩) જાહેર રસ્તાપર હવા ઉગ્મસવાળા બબ્બ મકાનની ખુદી હવા.
- (૪) એક સરખો ઉંચામાં ઉંચો ખોરાક મુખ્યધની સીસ્ટમ મુજબ
- (૫) ગ્રાહકોનો સંતોષ એ જ અમારો નફો. (૬) મનુષ્યસેવા
એ જ ઇશ્વરસેવા.

ઉપર પ્રમાણે હમારો મુદ્રાલેખ છે.

અમારી લોકપ્રિય કુપન બુકો ખરીદવાથી

ધણા ફાયદા થાય છે.

- (૧) આ કુપન બુક ખરીદવાથી છુટકના ચાર્જ કરતાં ધણા
ફાયદો થાય છે.
- (૨) આ કુપન બુક પૈસા ભરી ખરીદ ક્યાં પછી વારવાર પૈસા
ભરવા પડતા નથી તેની સાથે ટકે ટંક મજરે મળે છે.
- (૩) આ કુપન ગમે ત્યારે ગમે તે માણસ આપી લોજના નિ-
યમોને અનુસરી લોજના ટાઇમે જમી શકે છે.
- (૪) આ કુપન બુક ખલાસ થતાં સુધીની સુદત હોવાથી ગમે
ત્યારે પુરી થઇ શકે છે અને પૈસા ગેરવસ્તુ જતા નથી.
- (૫) માસિક ગ્રાહક તેમ કુપનવાળા ગ્રાહક તથા છુટક ગ્રાહકોને
ઊંચામાં ઊંચો એકસરખો ખોરાક માલીકોની જાતી દેખ-
રેખથી પુરો પાડી સંતોષ અપાય છે.

એક વખત પધારી ખાત્રી કરી કુપન બુકો ખરીદ કરો.

વધુ વિગત માટે
રૂબરૂ મળે.

ધી નારાયણ હિન્દુ-લોજ,
૬. પાંચકુવા, દરવાજાની અંદર, ધી મુજરાત
સાંસ્કૃતિક સ્ટોર્સના ઉપર.

ખરા પેખલના ચરમા,
દરેક જાતની અંગ્રેજી દવાઓ
તથા પરક્યુમરી
છુટક તથા જથાખંધ વેચનાર
સી. એમ. અડાલજની કું.

દુકાન નં. ૫૩૭૬, પાનકોર નાકા—અમદાવાદ.

આંખોનું તાપથી, પવનથી અને ધૂળથી રક્ષણ કરવા માટે હમારે ત્યાં સંગીન, ઠંડા ચરમા બનારૂ ભાવથી કીશાયતે મળશે અને ખરા પેખલના ચરમા આંખો મક્કત તપાસી મનપસંદ કમાનમાં ખેસાડી આપવામાં આવશે. બહારગામવાળાઓએ રૂબરૂ મળવું અથવા બંને આંખોનો નંબર તપાસાવી લખી મોકલવું, જેથી વી. પી. થી મોકલવામાં આવશે.

તે ઉપરાંત હમારે ત્યાં દરેક જાતની અંગ્રેજી દવાઓ, પેટન્ટ દવાઓ, પરક્યુમરી, ગુલાબજળો, હેર ઓઇલ્સ, શરબતો અને અત્તરો બનાવવામાં આવે છે. વેપારીઓ માટે ખાસ ભાવ રાખવામાં આવ્યા છે. દરેક ગામ તથા શહેર માટે એજન્ટોની જરૂર છે. ઉપરના ઠેકાણે લુચ્ચ લખો.

લાયન સોડા કેક્ટરીના

સોડા

ગુલાબ

લેમન

લાઈમ જ્યુસ

રાસબરી

અને

જીંજર

સરખતો

છેલ્લામાં છેલ્લી ઉત્તમ પદ્ધતિ મુજબ બનાવવામાં આવે છે અને દરેક સ્થળે વેચાય છે. પીવામાં મધુર અને લહેજતદાર હોય છે. બ્રાંડ નોઈને જ લેશો અને જ્યારે આપ એક વખત વાપરશો ત્યારે બીજો અસ્વચ્છ અને હલકો માલ વાપરવા-પીવા કદી પણ મરજી થશે નહીં. છતાં લાવમાં બીજી ફેક્ટરીઓના માલ કરતાં મોંઘા નથી. વેપારીઓ માટે ખાસ લાભ મળે નીચેના સ્થળે—

ગરમીની રૂતુમાં ડંડક સારૂ સ્વાદિષ્ટ શરખતો.

નારંગી

જીંજર બીઅર

લીંચુ

લાઈમ જ્યુસ

દાડમ

વિગેરે માંગો.

આર. યાકુબઅલીની કંપની,

પ્રોવીઝન મરચન્ટ્સ.

રેશન પાસે, પોલીસચોકી સામે—અમદાવાદ.

કરાંચીમાં એકે અવાળે જ્યાંતિ પામેલ

ઝવેરી સોમચંદ ગોપાળદાસ

માસુનાચકની પોળ, ઘણુપુર—અમદાવાદ.

જમને કરાંચીના હિંદુ શરાફ મહાજન, સ્પેશીયલ ફર્સ્ટ ક્લાસ
ગ. છરેટ તથા અન્ય સફ્ટવુડરોએ તેમના પ્રમાણિકપણા માટે અનેક
સર્ટીફિકેટો આપેલાં છે તેઓએ હાલમાં તેમના ખાસ મિત્રો તથા સ્નેહી-
ઓની ફરમાશથી અમદાવાદની પ્રજાના લાભ માટે પોતાની દુકાન ઉપરના
• ફેક્ટો ખોલી છે જ્યાં કોઈ પણ જાતના નાની મોટી સાધનના હીરા,
મોતી, માણિક, પન્ના વીગેરે જથ્થાબંધ તેમજ છુટક મળી શકશે.

છેલ્લામાં છેલ્લી ફેશન પ્રમાણે મશીન પોલીશ કરી બનાવેલ ઝવેરા-
નના દાગીના જેવા કે વીંટીઓ, પ્યોચીઝ, નેકલેમ, ઍરંગ વીગેરે વીગેરે.
એનએવેંગ વર્ક્સ તથા સોના ચાંદીના ફેન્સી કામો ખાસ હુંશીયાર કારી-
ગરંથી તૈયાર બનાવી વેચવામાં આવે છે તથા ઍડર મુજબ બનાવી
આપવામાં આવે છે.

ખરીદાયેલ માલના ખરાપણા વિષે ખાત્રી આપીને કમીમાં કમી
બાંધે આપવામાં આવે છે. સોના કામની આવૃત્તમાં તેમના કોઈ ગ્રાહક
જ્યારે તે કામ પાછું આપશે ત્યારે ચાલુ બજાર ભાવે તે
પાછું ખરીદી લે છે.

ચાંદી સોનાના દાગીનાની પ્રસિદ્ધ પેઢી

પંચાલ દલસુખરામ ગોરધનદાસ

કાસંદ્રાવાળા.

કે. રતનપોળ નં. ૬૧૧૨—અમદાવાદ.

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના પાકી ગેરંટીથી દરેક
જાતના શુદ્ધ સોના ચાંદીના દાગીના બનાવનાર તથા
વેચનાર. અમારે ત્યાં ગ્રાહકોને ઠગાવાની બીલકુલ
ધારતી નથી.

કેમીકલ્સ વાપરનારાઓને ખુશ ખબર.

સાઇકીંગ, બ્લીચીંગ અને ડાઇંગના દરેક જાતના કેમીકલ્સ જેવા કે બ્લીચીંગ પાઉડર, સોડા એશ, વોશીંગ સોડા, કૉસ્ટીક સોડા, સોડીયમ સલ્ફાઇડ, હાઇડ્રોસલ્ફાઇડ, ફેનીના, સોપરટોન, ફેન્ય ચોક્, એપસમ સોલ્ટ, શીનાઇલ, સલ્ફ્યુરીક, મ્યુરીઆટીક, નાઇટ્રીક વગેરે એસીડો મોટા જથામાં ઇંગ્લાંડ તેમ જ જર્મનીથી મંગાવી મોટા રોકમાં રાખીએ છીએ જેથી બીજાઓ કરતાં ઘણા જ કીકાયત ભાવે માલનું વેચાણ કરીએ છીએ.

ભાવ તથા નમુના માટે લખો.

એલ્ફમદઅલી પ્રીકાભ ઇ એન્ડ બ્રધર્સ,

ટે. કાલુપુર સાકર ખજાર, અમદાવાદ.

સેલ્ડીંગ એજન્ટ્સ for

બ્રુનર મોન્ડ એન્ડ કંપની લીમીટેડ.

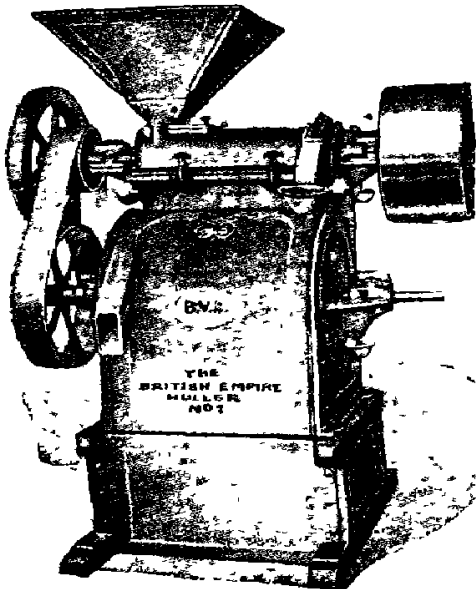
ધી યુનાઇટેડ આસકાલી કંપની લીમીટેડ.

ધી ઇસ્ટર્ન કેમીકલ કંપની લીમીટેડ.

॥ શ્રી રામકૃષ્ણ સત્ છે ॥

મશીનરીની જગી હુટ

ધી બ્રીટીશ એમ્પાયર હલર
અને
એમ્પાયર મેઇકની ઘંટીઓ.

રાઈસ હલર તથા ઘં-
ટીઓ તથા તેના તમામ
જુડા દાગીના કીકાયત ભાવે
મળવાનું કુલ અમદાવાદમાં
એક જ ઠેકાણું.

સોલ એજન્ટ્સ-

ભગત વંદરાવનદાસ
હલ્યાણીદાસ,
રતનપોળ, મરચી પોળ,
અમદાવાદ.

તમે નોંધ લેશો કે ??

જુની અને જાણીતી દવાઓ બનાવતું એક જ સ્થાન.

૨૯૨૨૬.

પ્રાપ્ત લીસ્ટ ફી

કાતર છાપ સુખડનું તેલ

પંડીત બાલામૃત

રીવાન્સ એગ્રીમેન્ટ

પંડીત દ્રાક્ષાસવ

,, ડીઝ વોટર, લાઇમ વોટર

પંડીત ગુલાબજળ

,, ડીસ્ટીલ વોટર

પંડીત કેસ્ટર ઓઇલ, બામ, દરાગ, ,, સીરપ લાઇમ ઉફે કફસીરપ

તથા ખસનો મત્રમ. વિગેરે દરેક પેટ દવાઓ બનાવનાર

દરેક જાણીતા દવા-
વાળાઓની દુકાનેથી
મળશે.

એચ. પંડીત એન્ડ કંપની,
મેન્યુફેક્ચરીંગ કેમીસ્ટ,
ખાડીયા-અમદાવાદ.

ગેરંટીથી આપેલા દાગીનામાં ફેર પડે

તો મજૂરી સાથે નાણાં પરત આપનાર

મધુકુમાર રતિલાલ પટેલ

(ભાદરણવાલા)

ચોખ્ખા ચાંદી સોનાના દાગીના બનાવનાર તથા
વેચનાર. ઓર્ડર, ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે
છે. વેપારીઓને માલ કીકાયત ભાવે આપવામાં
આવશે.

• માંડવીની પોળ, હ. નં. ૨૦૭૭, અમદાવાદ.

14672

સુંદર, લાંબા, આકર્ષક વાળ ધરાવવા એ હરેક સ્ત્રીની મનકાંક્ષા

કામીનીઆ ઓઇલ (૨૦૨૨)

વાળ મળેનો એક મહાન લાભ પુરવાર થયો છે. કામીનીઆ ઓઇલના ઉપયોગ વાળ સુંદર, લીસા, લાંબા, કર્ષક બને છે. એટલું જ નહીં માથાની હરેક વ્યાધીઓ તથા છે, તાંબાની ગરમી દૂર છે એ. ૨.

લાંબા લોકો કામીનીઆ ઓઇલ વાપરે છે એ જ સ્ત્રીની ઉત્તમતા પુરવાર કરે છે.

તેના વાપરનારા તરફથી મળેલાં હળવે સરડીક્રીકેટ પેકેટ હાથમાં જ મળેલા થોડાં આ રહ્યાં—

મી. એ. કોઈટર-યુ. કેરો (ઇજીપ્ત) થી તા. ૧-૧૨-૧૯૨૫ ના પત્રમાં લખે છે કે:-પોર્ટુગીસીસને રસ્તે જતા એક બાટલી કામીનીઆ ઓઇલની મે ખરીદી હતી જે બહુ સારી સ્થિતિમાં પડી છે. આ સમયે રૂ. ૨૦) નો એક મોકલ્યો છે તેનું કામીનીઆ ઓઇલ મોકલજો.

મી. આર. ડી. એન્સ-એનસીલવટી એસ્ટેટ યુ. કેનીયામાં (લોન્ડન) થી તા. ૧-૧૨-૧૯૨૫ ના પત્રમાં લખાયે છે કે:-તમારું પાસલ મળ્યું. (૧.૧૧) કામીનીઆ ઓઇલ વાપરું છું કે જે કહે છે કે:-કામીનીઆ ઓઇલ થામાનાખવાનું એક મહત્ત્વ સારું છે. થોડા જ દિવસના વપરાશથી મને સારી થયો છે. માથું શાંત રહે છે, અને મને મીઠી નિદ્રા પણ આવે છે. મને માથાના દુ:ખ દરદ હતું તે કામીનીઆ ઓઇલ વાપરવાથી મટી ગયું છે. થોડા જ બીજા એક ડઝન બાટલીનો આરદ્ર મોકલાવીશ.

કામીનીઆ ઓઇલ હરેક જગ્યાએ વેચાય છે ન મને નવેને મંજાવજો. અસહ્ય વખતે “કામીનીઆ ઓઇલ” નામ બન્યું. બંધ આકસવાળી બાટલી ખરીદજો.

કીંમત બાટલી ૧ ના રૂ. ૧-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૧-૦
 ” ” ” ૩ ના રૂ. ૨-૨૦-૦ ” ” રૂ. ૦-૩-૦

ધી એન્ડ્રો ઇન્ડીઅન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કો.,
 નં. ૨૮૫ (પી) જુમામસીક મુખર્ષી

